

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI / 543

BİR SERENCAM-I HARP

HİSAN LATİF

Resimleyen
Barhan GÖKSEL

100 TEMEL ESER DİZİM / 143

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI: 943

İHSAN LATİF

BİR SERENCAM-I HARP
HARB-I UMUMİ SAFAHATINA AİT HATIRAT

SADELEŞTİREN:
BURHAN GÖKSEL

1000 TEMEL ESER DİZİSİ : 143

Kapak Düzeni: Yıldız TUNCER

ISBN 975 - 17 - 0310 - 7 ©Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988

Onay : 2 . 5 . 1988 tarih ve 928.1 - 1639 sayı

Birinci baskı

Baskı sayısı: 5.000

Fon Matbaası - ANKARA

HATIRALAR HAKKINDA "İLERİ GAZETESİNİN GÖRÜŞLERİ

Dokuzuncu Kolordu Kumandanı İhsan Paşa "Sarıkamış" ta şanlı bir taarruzdan sonra Rus Ordusunun eline esir düşmüştü. Bu değerli Kumandan Rusya'da, Sibirya'da bir müddet mevkuf kaldıktan sonra hayrete şayan bir azim ve teşebbüs gücü ile sürgün yerinden firar etmiş ve Çin, Japonya, Pasifik, Amerika ve Atlantik yoluyla Avrupa'ya ve oradan Türkiye'ye dönmek harikasını göstermişti.

İhsan Paşa'nın hikâyesi "Oleyis"in serüvenini andırır. Bu savaş esnasında kahramanca bir azimle "Sarıkamış" tan yine "Sarıkamış"a, bu şartlar altında giden bir başkasını bilmiyoruz. Paşa'nın seyahatnamesini memleketimiz evlatlarına irade ve cesaret dersi olmak üzere "İLERİ" ile yayınlamayı bir vazife bildik. Okurlarımız bu tefrikamızda hem parlak bir roman, bir "Robinson Crusoe" hikâyesi, hem de bir medeni cesaret kitabı okumuş olacaklardır. İzahatımızın sonunda şurasını da belirtelim ki bu tefrikayı eski devirde neşretmek mümkün değildi. Çünkü izleyeceğiniz satırlarda Enver Paşa'nın görüşlerine karşı bir çok sözlere tesadüf edilecektir.

24 Şubat 1335 (1919)

YAZARIN RESMÎ MAKAMLARDAN ALINAN BİYOGRAFİ ÖZETİ

Mirliva (Tümgeneral) İhsan Latif Paşa.

Sicil Numarası (1309 - P.6) dır.

1873'te İstanbul'da doğmuştur. "Mollagürani" ailesinden "Latif Beyin oğludur.

1890'da Harbokuluna girmiş 1893'te Subay olmuştur. Erkânı harbiye (Harp Akademisi) öğrenimini 1895'te bitirmiştir.

1897'de Yunan Savaşı 1911'de Balkan Savaşı ve 1914'te 'Birinci Cihan Savaşı'na katılmıştır.

IX. Kolordu Komutanı iken, Sarıkamış Meydan Muharebesinde Ocak 1915 ortasında Ruslara esir düşmüştür. Sarıkamış felaketinin sorumluluğunu ast kumandanlara yükleyen Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından "görevini layıkıyla îfâ edemediği" gerekçesiyle 29 Ocak 1915'te esarete iken emekliye sevk edilmiştir.

Sibirya'nın ortasındaki "Çita Esir Kampı"ndan firar ederek Mançuri-Çin-Japonya-Birleşik Amerika ve Yunanistan üzerinden İstanbul'a dönmeğe muvaffak olmuştur.

İstanbul'da bazı askerî ve sivil hizmetlerde bulunmuştur. Askerlikte tekrar muvazzaf hizmeti istekleri kabul edilmemiştir.

İstanbul'un işgali sırasında Anadolu'ya silah ve cephane kaçırılmasında büyük yararlıkları olmuştur.

Daha sonra Türkiye Büyük Millet Meclisinde İstanbul Milletvekilliği yaptı. 1925'te İzmir Valiliğine tayin olundu.

Altı Osmanlı Madalyasına ilaveten, İstiklal Madalyasıyla da taltif edilmiştir.

ESERİ BUGÜNKÜ DİL VE YAZIMIZLA SADELEŞTİREN BURHAN GÖKSEL'İN AÇIKLAMASI

Kitabın yazarı; 1915 kışının ortasında, Enver Paşa'nın yönettiği ve doksanbine yakın Türk çocuğunun şehit olmasıyla sonuçlanan "Sarıkamış Meydan Muharebesi"nin üst düzey komutanlarından İhsan Latif Paşa'dır. Kendisi ve hayatta kalan bazı Türk er ve subaylarıyla Rusların eline esir düşer. Dünyada hiçbir ordunun yapamayacağı şekilde, Moskof Çar Ordusu mensuplarının ağır, çirkin ve acımasız muamelesine maruz kalarak Sibirya'nın ortasındaki "ÇİTA ESİR KAMPI"na sürülür.

Generalin ilk dakikadan itibaren verdiği bir karar vardır: Firar etmek, Türkiye'ye gelmek ve bir birliğin komutasını alarak tekrar Ruslara karşı savaşarak intikamını almak.

Kitap, işte bu büyük "Firar Olayı"nın hikâyesidir. Bir yarbay arkadaşıyla beraber, bu kaçıışı plânlar, Sarıkamış'ta donmuş ayaklarıyla çoğu zaman yürüyerek Sibirya'yı doğuya doğru geçerler. Çin'de Müslüman Çinlilerin yardımını görürler. İLERİ Gazetesinin açıkladığı gibi Japonya, Amerika, Avrupa üzerinden vatanlarına kavuşmaya muvaffak olurlar. Zevk ve heyecanla okunacağına emin olduğum bu akıl ermez macerada başarıya ulaşmalarında, ben önemli iki noktayı tesbit ettim: Bunlardan birisi, çok kuvvetli Vatan sevgisi ve Tanrı'ya inanışın verdiği "üstün manevi güç", diğeri ise bu kuşak subayların çok kuvvetli bir "temel öğretim görmeleri ve yabancı dil bilgileri"dir. Derin bir kültür ve genel bilgiye sahip olduğunu izleyeceğiniz İhsan Latif Paşa'nın Rusça, Fransızca, İngilizce, Yunanca ve Arapça'yı gayet iyi konuştuğunu ve yazdığını göreceksiniz. Hergün ve hatta her saati "Ölüm" ile karşı karşıya geçen macerada yenilmeyerek azmettiği ülkeye doğru ulaşmak için bu manevi ve maddi güçlerin insanı nasıl ayakta tuttuğu hepimiz için ve hele geleceğe hazırlanan bütün Türk çocukları için büyük bir "**örnek ve ders**" olacaktır. Tozlu kütüphane raflarından bu eseri bulup çıkaran ve beni vazifelendiren makamlara teşekkürü ve tebriklerimi sunmayı vazife sayıyorum.

Burhan GÖKSEL

Nisan - 1988 Ankara

Not : Eseri okurken Generalin birçok yerlerde kendisine yardım edenlerin isimlerini kullanmamakta ısrar ettiği görülecektir. Hatıralar yazıldığı tarihte Birinci Cihan Savaşı devam etmektedir. Hasım taraflarda kalan bu iyi insanlara zarar gelmemesi için, yazarın bu hususta hassas davrandığı anlaşılmaktadır. Okurların bilgilerine sunmayı yararlı buldum. BG

HARB-İ UMÛMÎ (1. CİHAN SAVAŞI) ESNASINDA SİBİRYA'DAN VE ESARETTEN FİRARIM

22 Aralık 1330 (2 Ocak 1915) öğleden sonra saat dört (16.00) civarında idi. Oniki gün devam eden "Sarıkamış Meydan Muharebesinde harp tarihinin uğursuz bir darbesi olarak ekserisi yaralı ve hasta üçyüz kadar askerimle Moskof'ların eline esir bırakılmak bedbahtlığına uğradım.

Savaşın başında ve 34. "Muş" Tümeni Komutanı iken Tümenimle beraber katıldığım "Köprüköy", "Humegi Tepeleri", "Hopik", "Azap" ve "Ardos" Meydan Muharebeleri gibi, herbiri üç gün devam eden taarruz ve hücumlarda, Tümenim kendisine düşen kutsal görevleri pek güzel yapmış ve yüzyıllardır düşmanımız olan Moskofları püskürterek berbat ve perişan etmiş ve pek çok esir ve düşmana ait silah ve malzemeyi ele geçirmeye muvaffak olmuştu. Savaşın cehennemi andıran ateş ve şarapnelleri altında her an ve her saniye mevcut olan ölüm tehlikesini pek tabii olan bir hal olarak kabullenmiştim. Fakat hiç bir zaman, hatır ve hayalime gelmeyen esaret, bir belâ yıldırımını gibi beynimi, kişiliğimi ve varlığımı altüst etti.

Sözünü ettiğim kara günün akşamı beni "Sarıkamış" ta Moskof (Rus) ordugâhına götürdüler. Burada, yukarıda isimlerinden bahsettiğim savaşlarda tümenlerini mağlup etmiş olduğum Birinci Rus Kafkas Kolordusu Komutanının yanına iletildim. Esir edildiğim anda uğradığım acı darbenin etkisi, düşünebilme gücümü alt üst etmişti. Bu manevi üzüntülere bir de fasılasız ondört günlük savaşın verdiği ağır yorgunluk beni âdeta dolaşan bir ölü haline koymuş bulunuyordu. Sıfırın altında 30-35 derecelik soğuktan iki ayağımın da parmakları donmuştu. Müzmin bronşit esasen zayıf olan göğsümü ve nefesimi tıkayarak beni sakat bir insan haline getirmişti.

İşte bu maddî ve manevî acıların etkisiyle perişan bir durumda Rus komutanının yanında bir müddet kaldıktan sonra, Ruslar beni ve arkadaşlarımı "Sarıkamış" kışlalarından birisinin karanlık ve pislik içindeki bir odasına tıktılar. Başımıza da dört-beş süngülü Moskof erini diktiler. Askeri okullardaki öğrenim zamanlarımda ve yirmi iki yıl süren askerlik hayatımda bir saniye bile uyarma ve azarlama görmeyen benliğim, esir olmanın darbelerine ansızın uğramaktan cidden büyük bir ezikliğe uğramıştı. Acı ve merhametsiz horlanmalar altında ezilmiş olan düşünebilme yeteneğim, esir olduğum gün ile bunu takip eden günü hatırlayabilmekte ve ayrıntılarını anlatmakta âdeta tamamen güçsüz bir duruma düştüğümünden, o günler bende çok ağır bir hastanın ateşli günleri gibi çok acı ve dayanılmaz bir hatıra ile ruhumda dayanılması çok güç bir iz bırakmış bulunmaktadır.

22 / 23 Aralık 1330 (3/4 Ocak 1915) gecesini bu sefalet zindanında geçirdikten sonra, ertesi sabah beni ve üç arkadaşımı bir otomobile koydular. Başımıza da eli tüfekli Kazak teğmenini diktiler. Otomobille üç dört saat gittik. "Novi Selim" denilen bir köye geldik. Arabamız yapabilmesi gereken süratini yapamıyordu. Çünkü izlediğimiz şose ucu bucağı görülmeyen araba veya yaya Rus asker kabileleriyle tamamen örtülmüş bir halde idi. Bu kabilelerdeki askerler, "Sarıkamış Savaşları"nda yaralanmış veya hastalanmış insanlardı. Tahminime göre yedi-sekiz bin kişiden aşağı değillerdi.

"Novi Selim" köyünde tren istasyonunun Moskof erleri tarafından kirletilmiş ufak bir odasına götürüldüm.

Bir bütün gece, bu sefil yerde ayakla bekledim. Bu bekleme esnasında Rusların sayısız

askeri birliklerine mensup birtakım subayları ve "Mujik" (Rus Köylüsü) zaman zaman gelip beni ve aynı felakete düşerek orada bulunan arkadaşlarımı dikkatle süzüyorlar ve hakkımızda bir çok kötü sözler söylüyorlardı. Bütün bunlara karşı susarak, üzüntü ile bakmaktan başka bir şey yapamıyorduk. Sabaha yakın, muhafızımız Kazak, hakaret eder gibi "Haydi gideceğiz" diyerek bizi birer cani imişiz gibi horlayarak demiryoluna doğru yönelterek trenin dördüncü mevki, tahta kerevetli vagonuna bindirdi.

Ölümün, esirlikten iyi olduğunu bilirdim. Yalnız askerî kanun ve nizamları okuyarak öğrendiklerim ve çeşitli harplerde esir düşenlerden işittiğime göre askerî onurun, her uygar orduda muhafaza edildiğini düşünürdüm. Bu durumun Rus'larda tamamen tersine uygulandığını, şimdi acı bir tecrübe ile görmeğe başladım. Muhafızımız olan Kazak, bizlere bir cani muamelesi yapıyor ve haşın sözlerle ve bazen de omuzumuzdan itip kakmak suretiyle kasdi olarak hırpalıyordu. Bindığımız tren hareket etli, bütün gün yolculuktan sonra, akşam karanlığında "Kars" istasyonuna geldik. İstasyonun bir odasına hapsedildik ve başımıza altı-yedi silahlı Kazak dikildi. Üç günlük açlık tesirini göstermeye başlamıştı. Ceplerimizde nasılsa kalmış cüzi bir para ile istasyonda bulunan ve yanımıza gelen bir Moskof subayına rica ederek biraz ekmek ve biraz peynir aldırarak açlığımızı gidermeye çalıştık. İstasyonda askeri yollama işlerinden sorumlu olduğunu sonradan anladığımız bir Moskof genarali, azametli bir tavırla bize yaklaştı, "Türklerden intikam almak zamanının geldiğini ve bunun için de İslâm ve Türk adı altındaki her şahsa her tür muamelenin uygulanmasından büyük bir haz duyduğunu, ezcümle esaret felaketine uğrayan askerlerimin elbiseleri alınıp, çıırılçıplak ölümün' pençesine mahkûm bıraktıklarını" anlatmaya başladı.

Karşımızda en çok dış görünüşü ile subay denilebilecek biri bulunuyordu. Bir süre daha mırıldandıktan sonra çekti gitti. Halbuki biz Türkler, esir aldığımız Rus subay ve erlerinden hasta olanları mekkâre katırlarının sırtında geriye gönderir ve hepsinden de savaş alanında yapılması mümkün olabilen yardımları esirgemez çay ve ekmek ikramı gibi insanlığa yakışan güzel davranışlarda bulunmayı tabii görürdük.

Geceyi, bulunduğumuz odanın bir köşesinde bulunan sandalyeler üzerinde geçirdikten sonra, sabaha yakın tekrar trene bindirildik. Muhafızımız olan Kazak, herbirimize imza karşılığı kırkar "Kopik"^[1] katık parası verdi. Bu adi para ile alınabilen peynir ve ekmeği alarak karınlarımızı doyurduk. İki gün yol aldıktan sonra akşamleyin "Tiflis'e" geldik. Törende muhafız Kazak'tan başka beş- altı silahlı diğer Moskof erleri de aynı vagonda bizimle beraber bulunuyordu. "Tiflis'e" geldiğimizde istasyonun bir odasına götürüldük. Burası istasyonun Jandarma Subayının odası idi. Bu odaya merak sebebiyle bir çok Rus subayları da geldiler. İçlerinden birisi Müslüman idi. Din kardeşliği tesiriyle ve nazik davranışla hatırlarımızı sorduktan sonra bazı bilgileri de vermeğe başladı. Bu arada, Ordumuzun "Sarıkamış" ve "Kars" a taarruzunun Rusları son derece korku ve ürküntüye düşürdüğünü ve bir çok ailelerin "Kars" ve "Tiflis"ten "Bakü"ye akın akın göçe başladıklarını söyledi.

Bu haber, hem memnunluğumuzu, hem de ordumuzun taarruz teşebbüslerinin maalesef iyi bir sonuca ulaşmaması sebebiyle de üzüntümüze mucip oldu. İstasyonda beş-altı saat bekledikten sonra bizi tekrar trene götürdüler. Trene bineceğimiz sırada bize sorulmadan fotoğraflarımız alındı. Trene bindik. Baştan beri muhafızlık yapan terbiyesiz Kazak teğmeni yerine diğer bir teğmen ve maiyetinde de bir kaç Moskof askeri görevlendirilmişti.

Vagonumuz eskiden olduğu gibi, dördüncü mevkii, yani fakirlere, amelelere ve erlere mahsus tahta kerevetli vagon idi.

"Tiflis"ten sonra seyahatimiz kesilmeksizin devamlı bir surette ve (Bakü-Rostof-Penza-Ufa-Çelyabensk) yolu ile vagonlardan kesinlikle dışarı çıkarılmaksızın (istasyonlardaki durmalar da dahil) yirmibeş gün, her tür sefalet içinde ve kuru tahtalar üzerinde devam ederek, sonunda "Kamışlof" adındaki istasyona geldik.

Birer kattan ibaret olan sırtımızdaki çamaşırların giyilir yeri kalmamıştı. Her türlü mahrumiyet içinde ve temizlenmemekten doğan sıkıntıları biraz olsun hafifletmek için vagona bulunan tuvalet yerindeki su ile ve sıra ile çamaşırları yıkar ve vagon pencereleri dışına asar ve sıfır altı 30 derece soğukta kuruturduk. Seyahat süresince tutsak hayatı yaşayacağımız "Esir Kampı"mızın hangi şehir veya yer olacağını muhafız subayından sorar ve cevap olarak "yez nato" yani "bilemiyorum" sözünü işitirdik. Muhafız subay, arasıra Rusça gazeteleri ve bunların içindeki yalan ve övünmeden oluşan Moskof fetihlerini okur ve bize karşı kibir ve sevincini ima ederdi. Bilhassa hakkımda yazılmış ve güya otuzbin kişi ile esir düştüğümü ve esir edildiğim sırasında bir yüzbaşıya: "Hay şeytan yüzbaşı" dediğimi ve daha garip ve iğrenç bir surette ve baştan sona masaldan ibaret ve onları yükselten ve daima Moskofların zaferlerini anlatan ve Türkleri küçülten tamamen yalana dayanan isnatlardan oluşan makalelerini okurdu. Kendisine bu gazetelerin tümü ile uydurma olduklarını söylediğim zaman da biraz olsun kızmazdı.

Bu işkence ve kötü şartlar içinde geldiğimiz "Kamışlof" istasyonunda karanlık vagonun içinde geceyi geçirdik. Buraya kadar seyahatimiz esnasında bize verilen gündelik "kopik"lerimizden tasarruflarımızla istasyon büfesinde sıcak bir kap olsun yemek istediğimizi muhafız subayına söyledik. Subayın sanki büyük bir lütufta bulunuyormuş gibi verdiği izinle bir iki arkadaş süngüler arasında büfeye gittik. Büfede birinci ve ikinci mevki yolcularına mahsus muntazam ve temiz bir salon bulunuyordu. Tabii ki bu salona yöneldik. Fakat muhafız Moskof eri "yok burası olmaz. Bu salon subaylara ve temiz adamlara mahsustur. Siz karşıdaki köylülere (Mujik'lere) mahsus yerde yemek yiyebilirsiniz" demesi üzerine "Bu pis yerde yemek yemekten ise aç kalmayı tercih ederiz" diyerek ve vagondan çıktığımızı pişman olarak sefalet hücremize döndük.

Tutsaklığımızın başından beri, sefalet içerisinde, çeşitli hakaretlere ve ancak bir serseriye yapılabilecek kötü muamelelere maruz kalarak geçirdiğimiz tren seyahatini, daha ne gibi feci olaylarla karşılaşabileceğimizi düşünerek üzüntü ve kederin en sert darbelerine uğramakta idim. Esir olduğum o meşum günün dimağında, düşüncelerimde, varlığında yarattığı buhranlar, zamanla arasıra sükûnet bulup da, muhakeme kudretim yerine geldikçe "Esir olarak Moskofların ellerinde yaşamaktan ise her türlü tehlike ve zorluklara katlanarak firar etmeyi ve bu uğurda başarılı olmazsam ölmeyi tercih ederim. Varsın bir Türk genarali de bu yolda ölsün. Bu ölüm ülkem ve ordum için bir şeref olur. Hiç olmazsa böylece tutsaklığın azaplarından kurtulmuş olurum. Aynı zamanda esirken de Moskoflara bir darbe indirmiş ve intikamımı almış bulunurum" fikir ve düşüncesiyle avunmaya ve amacımın gerçekleşmesi için çareler aramaya başladım.

Fakat Rusya gibi ucu bucağı olmayan geniş ve bence meçhul bir memlekette ve Moskof'ların her türlü sıkı ve sert disiplin tedbirleri karşısında "firar etmek" imkânsızlıkları

muhayyelemde tecessüm eder ve sonunda da hayal kırıklığına uğramaktan kendimi alamazdım. Bundan sonra da olayların gelişmesini bekleyerek kendime sabır ve tahammülü tavsiye ederdim. Şuna tamamen emindim ki "azim ve sebat ve ölümü hiçe sayma nitelikleri karşılaşılacak engel ve zorluklara galebe çalar ve herhalde Allah yardım eder ve O'nun dediği olur" derdim.

İşte bu inanç; aşağıda ayrıntılarıyla anlatacağım şekilde beni tutsaklık girdabından kurtardı.

Binaenaleyh; naçiz kalemimle yazdığım şu serüvenim; "İslâm Birliği ve Osmanlı İstiklâli" ülküsü uğrunda büyük bir azim ve iman ile çalışması lazım gelen bugünkü neslin genç evlatlarına, millî emellerimizin gerçekleşmesi yolunda karşılaşılacak her türlü engel ve zorluklara hiç ehemmiyet vermeyerek ve asla ümitsizliğe düşmeyerek olanca gayret ve kuvvetleriyle çalışmalarının ve ancak böylece başarıya ulaşabilmenin mümkün olduğunu kanıtlamaya yetecek küçük bir misalidir.

Başımdan geçenleri ve vatandaşlarımın anlayışlarına sunmaktan diğer bir maksadım da; İslâmlığın ve Türklüğün en şiddetli hasmı bulunan zalim ve diktatör Çarlık hükümetinin insanlık ve uygarlıkla ilgisi olmayan ve Yirminci Yüz yılda biz Türklere karşı işledikleri zulümler ve barbarlığın apaçık misallerini anlatarak ezeli düşmanımız Rusya'ya karşı duymamız gereken intikam hislerimizin, gelecek kuşakların kafalarına yerleşmesini sağlamaktadır.

"Kamışlof"ta geçirdiğimiz gecenin sabahı, bizi vagondan çıkardılar, istasyonun kasabaya bakan tarafına götürdüler. Burada, tek atlı ve ağaçtan yapılmış ve üzeri otlarla örtülmüş kızaklar hazır bulunuyordu. Çimento çuvalı gibi bu kızaklara istif edildik. Diğer bir kızağa da muhafız Moskoflar bindi.

Ocak ayının amansız soğuğu altında ve karların üzerinde üç gün sürüklendikten sonra "İrbit" denen bir şehre geldik.

Bu kızak seyahati sırasında geceleri Moskof köylerinde ve köylülerin pislik içerisindeki evlerinde konakladık. Eksi 30-35 derece soğukta, tamamen açık havaya maruz kalmak suretiyle ve her çeşit mahrumiyet içinde devam eden bu yolculuk sağlığını şiddetle sarsmış ve donma belirtisi olarak ekseriya söz söylemeye bile gücüm yetmez olmuştu.

"İrbit" şehri "Perm" vilayeti dahilinde ve senede bir defa açılan büyük panayırı ile ünlü, oldukça büyük bir yerdir.

Buraya gelişimizde, askeri bir daire olduğu anlaşılan bir binaya sevk edildik. Yarbay rütbesinde bir subay bizi bürosuna alarak tafsilatlı şekilde isimlerimizi kaydettirdi. Dört beş saat sonra bir teğmen refakatında "Siberski Podavre" isimli otele gönderildik. Vagonların tahta sıraları üzerinde bir ay ve sefil kızaklarla da üç gün süren çok sıkıntılı ve çetin günlerden sonra bir süre olsun bir otelde bulunacağımıza memnun olmuştuk. Bunca zahmet ve manevi sıkıntılarla sarsılmış olan dimağım ve vücudum otel odasında biraz dinlenmeğe başladı. "Ne idim ve şimdi neredeyim? Ben bu akibete neden uğradım? Ya Rab" diye inleyerek, teessürüm birden arttı ve için için ağlamaya başladım. Aczin ve zaafın sonucu olan bu üzüntülerle, meçhul bir ülkede, ve esir olarak bir odada kara talihimin feci neticeleriyle pençeleşmekte iken odamın kapısı vuruldu. İçeriye otel sahibi "Gospodin" (Rusça efendi, bay anlamına gelir) girdi. Nazik bir tavırla ve saygılı bir biçimde "Bir emriniz var mı?" dedi. Gözlerim kızartısını kaybettirmeğe çalışarak "Teşekkür ederim. Hayır" cevabını verdim. Halbuki üzerimde dört

beş "kopik" vardı. Çamaşırlarımız pek çok kirlenmişti. Değiştirecek başka çamaşırlarım da olmadığından rahatsızdım.

Sosyal ve askerî mevkiimden içine düştüğüm hale ve uğradığım darbenin yüzümde ve gözlerimde hasıl ettiği acıklı izlere bakarak son derece üzüldüğünü gördüğüm bu gospodin, "Uzun ve çok rahatsız bir yoldan geldiniz. Temiz çamaşıra ihtiyacınız vardır. Şimdi gecedir. Mağazalardan aldirmek mümkün değil, yarın yenisi aldirmek üzere, size kendime ait çamaşırlardan bir kat temiz çamaşır getireceğim. Kabul ediniz" dedi.

Bu iltifata "teşekkür ederim. İleride param olduğu zaman bedelini ödemek şartıyla kabul edeceğimi" söyledim. Otel sahibi odamdan çıktı ve bir müddet sonra da çamaşırları getirdi. Ummadığım halde otelcinin bu nazik muamelesi beni kendisine minnettar bıraktığı kadar da müteessir etmekten geri kalmadı.

Odama getirilen lahana çorbasıyla bir kap et yemeğini yedikten sonra oradaki karyolaya yattım. Çeşitli kabuslar ve dayanılmaz üzüntüler içinde geceyi geçirdim. Aslen "Riga" lı yani Alman kökenli, fakat Ruslaşmış olan Mevki Komutam Yarbay "Erhir" ertesi sabah yanıma geldi. "Osmanlı esir subaylarının şimdilik İrbıt'te kalacağı ve kesin emrin gelmesine kadar otelde bulunabileceğimizi" tebliğ etti. Birinci ve sonuncu olarak bütün tutsaklık hayatımda yalnız bu yarbayın iyi muamelesini gördüm. Tebliğine teşekkür ettim, yanımdan ayrıldı.

Bende bir ümit ışığı uyandıran bu tebliğin "Fırar" etmek maksat ve emelime erişmek için müsait yollar hazırlayabileceğini düşünerek sevinmeye başladım. Ertesi sabah otelden çıkarak yalnız başıma şehri dolaşmaya başladım. Fakat askerî elbise giymiş olmam herkesin bakışlarını üzerime çektiğinden, şehirde daha çok dolaşamayarak otele döndüm. Şehire çıkma arzum "Şehirde ne cins halk vardır? Dindaşlarımız mevcut mudur, şehrin durumu nedir?" konularını araştırmak maksadına yönelikti.

Otele döndüğümde, öğle zamanı gelmiş olduğundan yemek yedim. Otel masraflarının, Moskofların bizlere vereceği maaşlardan ödeneceğini, odama gelen yarbay söylemişti. Buna göre yüksek rütbelilere yüzyetmiş ruble maaş verilecekti. Hakikaten, sonradan Moskoflar bu maaşı vermeğe başladılar. Esirliğim sürdüğü dörtbuçuk ayda ancak iki maaş, yani toplam olarak 340 Ruble verilmişti.

Öğle yemeğinden sonra odamda yalnızca düşünmeye başladım. Herşeyden evvel askerî elbiseyi çıkarmam ve sivil olarak bulunmamın lazım geldiğine karar verdim. Fakat parasızlığım bu kararımın uygulanmasına mani oluyordu. Odamdaki zile basarak, gelen bir garson ile otel sahibi gospodini çağırttım. Kendisine "Bu askerî elbise ile şehre çıkmak beni sıkıyor. Bir sivil palto ile, Moskof kalpağı almak istiyorum. Fakat hiç param yok. Moskoflardan maaş aldığım zaman ödenmek üzere bana bu eşyaları tedarik etmek imkânının bulunup bulunmadığını sordum. Hemen olumlu cevabı vererek kendi terzisini çağırttı ve 45 Rubleye bir palto sipariş etti. Ayrıca 3 Rubleye de bir kalpak satın aldı. Böylece, borçlu olduğum 48 Rubleye önce bir makbuz vermek istedi isem de o, bu makbuzu katiyen kabul etmeyerek "Buna hacet yoktur. Ne vakit imkân olursa o zaman borcunuzu ödersiniz" cevabı ile benim için pek büyük bir lütufta bulundu.

Bu borcumu, aşağıda anlatacağım şekilde sürüldüğüm Sibirya'dan bir buçuk ay sonra posta ile otelciye göndererek ödemiş ve cevabını da almıştım.

Otelci ile görüşmemizden iki gün sonra idi. Palto ve kalpağı giymiş olarak şehirde serbestçe

gezmeğe ve tek maksat ve emelim olan "Fırar" etmek için hazırlıklara başladım. Bu hazırlıklarım için evvelâ "para" ikinci olarak "Rehber" bulmak lazım idi.

Otelden serbestçe çıkıp gezmek müsaadesine bir müddet sonra son verileceğini düşünerek, bu izinden fazlasıyla yararlanmayı düşünüyordum. Bu sebeble şehri dolaşarak, mağazaların levhalarından sahibinin Müslüman olduğunu anladığım dükkânlara girer ve uygun vaktini kollayarak mümkün olunca sahipleriyle konuşurdum.

Her yılın Şubat ayında "İrbit" şehrinde bir ay süre ile büyük bir panayır açılır ve buraya Sibirya ve Asya ile Avrupa tüccarları gelir ve bilhassa güzel kürklerin alım ve satımı olurmuş. Bu münasebetle, "İrbit" de bulunduğum zamana rastgelen bu panayır çok iyi bir tesadüfle maksadıma ulaşmak için müsait bir ortam temin ediyordu. Panayır münasebetiyle Rusya'nın her köşesinden gelen zengin Müslüman tüccarları da "İrbit" te bulunuyorlardı.

Hakikaten otelden şehre gitme müsaadesi beş gün kadar devam etti. Bu müddet zarfında tesadüf ettiğim dindaşlarımdan tasavvutlarına müracaat ettiğim kişilerin ekserisi, korku ve telaşa düşerek bana yardımda bulunmayacaklarını bildirdiler ve ekserisi de "Esirlik, harbin icaplarındandır. İslâm büyüklerinin çokları da esirliğe düşmüşlerdir. Buna karşı sabırlı ve metin olmak lazımdır" gibi bir takım teselli edici sözlerle beni teskine çalışırlardı. Ben bunların davranışları karşısında aksine daha çok meyus olurdum ve olanca zorluklar gözümün önüne gelirdi.

"İrbit" de serbest kaldığım günlerde tanıdığım dindaşlarımla muhabbet ve kalb bağılıklarını ve gönlümü almak için gizlice yaptıkları yardımları cidden dikkati çekecek ve taktire değer nitelikte idi. Bunların bazıları çorap ve mendil, bazıları fanila, gömlek gibi eşyayı hediye olarak bana verdiler. Kabul etmemekteki ısrarım onların dilekleri karşısında hiçe iniyordu.

Serbest bulunduğum müddet zarfında, hemen hergün giriştiğim teşebbüslerin boşa çıktığını görerek, üzüntülü bir şekilde otele avdet eder ve geceleri odamda yalnız yeis ve başarısızlığın en acı tesirleriyle zehirlenir ve "Kaçamıyacağım" diyerek vakit vakit intihara karar verirdim. Sabah olunca ümit ışığı ve emellerim uyanır ve tekrar yeni teşebbüslerle başlardım.

Yine bir gün, şehre çıkmış ve sokaklarda gezerek dükkân ve mağazaların üstündeki levhaları okumaya başlamıştım. Biraz Rusça bilmem sayesinde gözüme bir Müslüman adı daha ilişti. Dükkâna girdim "Selâm-ü aleyküm" den sonra biraz tereyağı ve saire satın aldım. Dükkân sahibi "Sultanov" namında ve "İrbit Panayırı" münasebetiyle muvakkaten gelmiş genç bir Müslümandı. Bu kimse, Osmanlı subaylarına karşı yorulmaz bir gayretle elinden gelen iyilikleri yapan muhterem bir zat idi. Sultanov'a gizliliğe dikkat ederek fikrimi söyledim. Evvelkiler gibi, O'da ümitsizlikle cevap verdi. Bununla beraber beni kitapçı dükkânına götürerek sahibine tanıttıktan sonra ayrıldı. Kazanlı ve "Şah Veli" adında, otuzbeş yaşlarında bulunan alfabe, Kuran-ı Kerim cüzleri satan bu iyi kalpli insan beni dükkânının üstündeki odaya götürerek çay ikram etti. Konuşma sırasında, bir iki dindaş daha geldi. Cümlesi bana şefkatli ve üzgün şekilde bakmakta idiler.

Muhatabım olan kitapçıya iyice baktım. Gözlerinden, simasından azimli ve fedakâr bir Müslüman olduğunu anladım. Derhal kendisine "Müsaade ederseniz sizinle iki dakika görüşmek istiyorum" dedim. Hemen odanın bitişiğindeki sofaya çıktık: "Azizim benim

uğradığım felâketin derecesiniz taktir edersiniz. Bu felâketten, behemehal yakamı kurtarmak azmindeyim. Kaçmak istiyorum. Muvaffak olamazsam zarar yok. Bir Türk kumandanı da çöllerde, dağlarda yırtıcı hayvanlara av olsun veya firar sırasında Rusların süngüleriyle süngülensin. Muvaffak olursam, tekrar düşmanlarımdan intikam almak için harbe kavuşacağım. Firarın zorluklarını biliyorum. Bu yoldaki tehlikeleri dikkat nazarına almayınız. Yalnız mümkün olan vasıtayı bana temin ediniz. Bunu sizden temenni ediyorum" dedim. Bu sözlerimden gayet müteessir olan ve heyecanlanan bu candan kardeş hemen ağlamaya başladı ve beni elleriyle kucaklayarak "Paşa, ben de bir Müslüman ve Türk paşasından bu sözleri bekliyordum. Emin olunuz ki, sizin esaret felâketinizden biz Rus Müslümanları, son derece üzgünüz. Ben her türlü yardımı yapmaya âmadeyim. Firar için, herşeyden önce paraya ihtiyaç vardır. Sonra bir "Kılavuz" (Rehber) lazımdır. Bu vasıtaları temine çalışacağım. İnşallah muvaffak olurum. Bir kaç gün sonra geliniz, beni görünüz. Sizin gibi kumandanlar bizlere de büyük bir şereftir. Yaşayınız, varolunuz" vaat ve sözleriyle beni parlak ümitlere soktu. Teşekkürlerimi tekrarlayarak odaya döndük. Bir müddet sonra da veda ederek acele otele geldim.

Ertesi günü, görevli bir Moskof teğmeni otele geldi. Ben ve arkadaşlarımla ve bütün Türk esirlerinin birkaç güne kadar "Sibirya"ya ve "İrkutsk" askerlik bölgesine sevk edileceğimizi, general ve üst subay rütbesinde bulunan Alman ve Avusturya esirlerinin ise Rus Avrupasında bulundurulacaklarını tebliğ etti. Bu haberler bizi düşündürmeye başladı.

Şubat ve Mart aylarında, Sibirya'nın sıfırın altında 30-45 derece soğukluğunda bulunduğunu ve oraların havasına alışmamış olan insanların yaşamlarının müşkül olduğu haberlerini de Ruslar veriyordu. Bu sözler hiç kulağıma girmiyor ve demiryolları hattından mahrum ve en yakın Türkistan hududundan dahi binlerce kilometre uzak "İrbit" gibi bir mevkide bulunmaktan ise Sibirya'da bulunup Moğolistan veya Çin hudutlarına yakın bulunmak "Firar" maksadına daha uygun geliyor ve yer değiştirmekten pek memnun oluyordum.

Felâket günümünden "İrbit"e gelişim gününe kadar geçen bir aylık sefil seyahatin ve derbeder hayatin maddî sıkıntılarından başka, manevî ızdıraplarım da sağlığımı pek sarsmıştı. Bu üzüntülere "İrbit"e geliştikten beri şiddetli bir bronşitten hasta ve her iki ayaklarımla parmakları "Sarıkamış Muharebelerinde soğuktan donmuş olduğundan, ayaklarımla sızılardan da pek rahatsız idim. Sibirya'ya sevk edileceğimiz haberini aldığım gün, odamda hasta yatağına düşmüş bulunuyordum. Sibirya'ya gönderilmek ve hastalık gibi iki mühim olayın üstüste gelmesindeki müşküller ve imkânsızlık beni son derece asabî buhranlar içine sokmuştu. Sibirya'ya sevk edileceğimiz gün, otelden serbestçe dışarıya çıkma müsaadesi dahi kaldırıldı. Bu engeller bütün ümitlerimi darmadağın etti. Bunun tesirleri ve düşüncelerle o günü de ağır üzüntüler ile geçirdim. İki gün kadar otelde hapsedildik. Bir akşam Mevki Komutanı Moskof yarbay'ı odama geldi. Ertesi günü Sibirya'ya sürüleceğimizi tekrar etti.

Pek çeşitli manevi ıstıraplarla ve hastalığın acıları altında ezilmekte olan yüzüme bakarak "Siz pek rahatsızsınız, hastalığınızın iyileşmesinden evvel Sibirya'ya gönderilmekliğiniz doğru olmaz" diyerek ve askerî bir doktor getirerek beni muayene ettirdi. Neticede benim hastahaneye, arkadaşlarımla da Sibirya'ya gönderilmesi kararlaştırıldı. Bütün kara günlerde beraber olduğum arkadaşları, ertesi günü Sibirya'ya, ben de tedaviden sonra sevk edilmek üzere, hastahaneye gönderildik. Şubatin ilk günleri idi. Hastahaneye gittim. Esirlere mahsus

olan bu hastahane, aslında "İrbit"de "Vinni Sklau" namında bir şarap fabrikası idi.

Hastahaneye dönüştürülen bu fabrikanın salonlarından birisi subaylara ve avlusu dahilindeki tek bir oda bana tahsis edilmişti. Salonda Tifo'dan yatan beş Türk arkadaşım daha bulunuyordu. Tedavimize, bizim esir hekimlerimizden Yüzbaşı Ali Kadri Efendi ile, Ruslardan yüzbaşı rütbesinde ve Musevi dininden bir doktor memur idi. Hiçbir şeyi bulunmayan ve bütün mobilyası kuru ve yorgansız bir karyoladan ibaret olan odaya girdim. Üzerimdeki elbiselerimle karyolaya uzandım. Üzerime sivil paltomu örterek hastalığın şiddetli buhranlarıyla pençeleşmeye başladım. İlaç değil, bir sıcak çorbadan bile mahrum bu sefaletanede yirmibeş gün kadar kaldım. Odama bitişik bir köşeden fabrikanın ötedenberi hizmetçisi olan ihtiyar bir Rus kadını arasına yanıma gelir ve cebimdeki birkaç para ile bana ekmek ve peynir aldırırdı. Bunlarla ve kadıncağızın hazırladığı çay ile hayatımı sürüklerdim. Hastanede yattığım zaman içinde, nöbetlerin hafifleştiği zamanlarda yine "Firar" gayemin gerçekleşmesini ve bana yardım vaadeden kimseyi düşünürdüm. Hastahanenin kapısında nöbetçi Moskof askerleri bulunmakta idi ve biz hastaların dışarı çıkmaları kesin surette yasaklanmıştı. Şu imkânsızlığa karşı çare bulmam lâzım geliyordu. Bir gün hastanenin içini ve avlusunu dermansız kalan dizlerimin titremesi sıkıntıma rağmen nefsimi zorlayarak gezdim. Avlunun bir tarafının tahta perde ile sokaktan ayrılmış olduğunu gördüm. Münasip bir fırsatta tahta perdeden aşarak şehre gitmeyi düşündüm. Fakat, hastalığımın şiddetli nöbetleri bu teşebbüsümü geciktiriyordu. Ara sıra Moskof doktoru yanıma gelir, hastalığımın derecesine bakardı. Beni ve diğer hasta arkadaşları en ziyade tedavi eden yine vatandaşım Yüzbaşı Ali Kadri Efendi idi. Ona firar etmek teşebbüsümü gizlice söylemiş ve kendisine bir ara ailem hakkında bir vasiyetname yazarak teslim etmiş idim.

Hastalığımın nöbetleri azaldığı bir sırada ve bir akşam karanlığında avluya çıktım. Etrafta kimse yoktu. Her taraf karla örtülü sert ve yakıcı bir şubat soğuğu vardı. Büyük bir cüretle tahta perdeyi aşarak sokağa atladım. Bir müddet karlar üzerinde sendeleyerek yürüdükten sonra sokaktan geçen bir kızak arabacısına rastladım. Durdurdum ve hemen kızağa bindim "Naprava! Naleva!" (yani sağa, sola) "priyamo", (doğru) diyerek arabacıyı bana yardım vaadeden zatın dükkânının bulunduğu sokağa sevkettim. Arabacının hakkını vererek savdım. Sonra etrafımı dikkatle gözleyerek, o iyi insanın (Şah Veli)'nin dükkânına girdim. Tesadüfen dükkânda idi. Acele ile vaadettiği yardımın hazır olup olmadığını sordum. Maalesef, henüz hazırlayamadığını daha birkaç güne ihtiyacı olduğunu cevabını verdi. Tabii ki buna çok canım sıkıldı. Teşekkür ederek ve vaktimin az olduğunu söyleyerek hemen dükkândan çıktım. Arka sokaklarda dolaşarak süratle hastahaneye geldim. Sapa sokaktan tahta perdeyi aşarak hastahane avlusuna girdim. Kalbimin heyecanlarıyla yorgun bir halde gizlice odama girerek yatağıma uzandım. Bu teşebbüsümün bir netice vermemesinden doğan teessürlerle ve hastalık nöbetinin ızdırabı altında bitap bir halde kendimi, ne olacağı bilinmeyen meçhuller denizine bıraktım. Geceyi nasıl geçirdiğimi bilmiyorum. Çeşitli kâbuslar içerisinde sefil yatağımda çırpınarak hayat ile pençeleşiyordum. Firar teşebbüslerim ve hazırlıklarım hep tesadüflere; zuhurata tabi idi. Bu meçhuller denizinin dalgaları arasında yaşamak ne büyük azap idi. Akşam olur, sabah gün doğar, kâinat tabii faaliyetinden zerre kadar durma yapmazdı.

Yine böyle bir gece idi. Yatağımda ümitsizlik acılarıyla bakarken, birden karşımda gayet iyi giyinmiş zengin ve kürklü, orta yaşlı bir madam gördüm. Hemen yatağımdan kalkarak madama hitaben : "Ne istediğini ve odama herhalde yanlışlıkla gelmiş olduğunu" söyledim. O,

cevaben "Hayır. Yanlış değil, sizin bedbahtsızlığınızı ve hasta olduğunuzu öğrendim. Bu acıklı ve karanlık günlerinizde size bir hizmet edebilmek umuduyla şu elimdeki Almanca, Fransızca gazeteleri ve kitapları getirdim. Bunları okuyarak acılarınızı teskin ve üzüntülerinizin hafiflemesine muvaffak olursam kendimi mesut addedeceğim." dedi. Bu alicenap madamın insancıl duygularına, büyük bir minnettarlık ile teşekkür ettim ve kim olduklarını sordum. Kimliği hakkında malumat vermekten çekinerek "Siz lütfen bu kitapları kabul ediniz" diyerek yanımdaki iskemle üzerine bıraktı ve selam vererek odamdan çıktı, gitti.

Şiddetli nöbet ve kâbuslarla uğraşırken, tek ve تنها sefil odada, hiç de hayalimden geçmeyen, ansızın karşıma çıkan bu insanlık timsali kadının zarifşefkati ve içinde yuvarlandığım felaketi kıyaslayarak üzüntülerim artıyor ve semalara yükseliyordu. Yabancı ellerde ıstıraplar içinde iken bana uzatılan bu şefkat ve insanlık eli hayatımın en büyük kurtarıcısı olmuştu. Dört buçuk ay süren bütün esirlik hayatımın her saniyesi bence üç büyük düşünce ile yanıp kavruluyordu.

Bunlardan birisi, sorumsuz bir kumandanın hareket ve yanlış icraatının kurbanı olarak düştüğüm felâketin, vukuuna lanetler ederek, mevcudiyetime pek ağır gelen bu esaretten yakamı kurtarmak emeli, diğeri vatana kavuşarak düşmanlarımızdan intikam almak azmi, üçüncüsü de hayat ve mematlarından hiç haber alamadığım ve felaketim dolayısıyla inim inim inlediklerine hiç şüphem olmayan ailemin halleri idi.

Zaman geçtikçe hastalığım iyileşmeye başladı. Fakat hastahaneden dışarı çıkma yasağını gördükçe ve "bana yardım vaadeden zat" ile görüşmek imkânsızlığını düşündükçe tek mil ümitlerim darma dağınık oluyordu.

Bu durumda bazı çareler düşündüm. Nihayet bir gün bizlere bakan Rus doktoru geldi. Kendisine iyileştiğimi ve arkadaşlarım gibi benim de Sibirya'ya gönderilmem için "İrbit" Mevki Komutanına söylenmesini rica ettim "siz daha hastasınız" sözleriyle arzuma mümanaat etmek istedi ise de nihayet muvafakat ederek yanımdan ayrıldı.

Hastanede geçirdiğim bu menhus ve acı günlerimin birine iki Moskof ziyaretine geldiler. Bunlardan biri "Perm" vilayetinin Duma Meclisi (Çarlık Parlamentosu) mebuslarından "Bohliyevski" namındaki zat idi. Almanca ve Fransızca bilen bu kimse yatağımın yanındaki iskemleye oturdu. Bir iki söz söyledikten ve beni uzun uzadıya tetkikten sonra, "General, sizi pek rahatsız ve zayıf görüyorum. Sizlerin Sibirya'ya gönderileceğinizi işittim. Oranın havasıyla uyum sağlayamazsınız. Rus Dahiliye ve Harbiye Nazırlarını pek iyi tanırım, Yakında 'Petrograd'a gideceğim. Siz Rus Harbiye Nazırına bir mektup yazınız. Havası mutedil başka bir yere nakledilmenizi rica ediniz. Bu mektubu elimle Nazır'a iletir ve şifahen izahat vererek sizin Kırım'a veya Rus Türkistan'ına gönderilmenize çalışırım" dedi. Kendisine cevaben "Lütfunuza ve insansever davranışınıza çok teşekkür ederim. Rusya'da bulunmaklığım istirahatıma bağlı olmadığını bilirsiniz. Düştüğüm tutsaklık felâketi beni buralara sürükledi. Bugünkü şartlar içinde beni cennete koysanız, o cennetin benim için cehennemden farkı yoktur. İkincisi, ne sıfatla harbiye nazırınıza mektup yazacağım, kendisini hiç tanımam. Binaenaleyh mektup yazmak istemem. Arkadaşlarımla aynı muameleye tabi tutulmamı isterim. Sibirya değil Rusya'nın hangi köşesi olursa olsun bence müsavidir" dedim. Cevabım O'nu da pek memnun etmedi. Fakat benim tarafımdan verilecek cevap da bundan başka türlü olamazdı.

Bir müddet sonra adı geçen kimse yanımdan ayrıldı. Esaretim Moskoflarca pek büyük bir muvaffakiyet sayılarak basın ile Dünyaya ilan edildiğini ve fetihlerini yükseltmek için, türlü reklamlar yapıldığını işitiyordum.

Rusya'da Tatar ve Türk dilleriyle yayımlanan gazeteleri de Rus gazetelerinden naklen esirliğimi yazmışlardı. Bu suretle bütün Rus Müslümanları, beni ismen tanıyorlardı. Bunlar Müslüman, Türk paşası olduğumdan, esirliğim sebebiyle son derece üzüntü duymakta idiler. Bu keyfiyeti Hastahanede iken Mevki Komutanından izin alarak ziyaretime gelen bir iki Tatar ileri geleni hikâye etmişlerdi. Bu ziyaret esnasında bunlardan biri hazırladığı ve imzasını da kazdırdığı elmas taşlı büyük bir sigara kutusunu yadigâr olarak bana vermişti. Bu tabaka üzerinde "Rusya'ya şeref veren İhsan Paşa'ya yadigârımdır" cümlesi yazılmıştı. Dindaşımın içtenliğini gösteren bu sözleri okuduğum zaman pek müteessir olmuştum. Güya, Rusya'yı görmek için veya seyahat ediyormuşum. Herhalde bu hatıra, dindaşlarımızın vatanımıza olan aşırı sevgilerinin büyük belirtisi idi.

Devamlı hekimimiz iki gün sonra tekrar yanımıza geldi. Evvelce söylediğim arzumu Mevki Komutanına bildirdiğini ve hastahanede iyileşmiş olan üç arkadaş ile beraber, bir iki güne kadar Sibirya'ya gönderileceğimizi haber verdi.

Bunun üzerine, fırsattan yararlanarak doktora : "Öyle ise Mevki Komutanını gidip göreyim, fakat beraber gidelim" dedim. Kabullenmesi üzerine derhal birlikte hastahane kapısından çıktık. Moskof tabibi ile beraber kapıdan çıkarken, nöbetçiler benim doktorla beraber olduğumu görerek ses çıkaramadılar. Maksadım doktorla beraber hastahaneden serbest çıkmak ve bilahare bir sebeple ayrıldıktan sonra, gizlice gayretli dindaşımın yanına gitmek ve vaadettiği yardıma ulaşmaktı. Gerçekten de, tabip ile Hastahaneden epey uzaklaşmıştık. Doktor başka bir istikamete gideceğini söyledi. Ayrıldıktan biraz sonra bir kızak arabasına bindim. Daha evvel olduğu gibi, arabacıyı istediğim yöne yönelttim. Gideceğim dükkânın uzağında arabacıyı savdım. Heyecanla dükkâna girdim. Muhterem kardeş dükkânında idi. Hemen beni içeride bir odaya sakladı. Vaktimin pek dar olduğu için ayak üzeri görüşerek hazırladığı ve zengin dindaşlarından topladığı 600 Rubleyi verdi. Bir iki güne kadar gönderileceğimi söyledim. Kendisine ait gayet kaim bir fanilayı dahi hediye ederek: "Bunu saklayınız. Bu size pek lâzımdır. Çünkü Sibirya'nın soğuklarına karşı ancak bununla mukavemet edebilirsiniz. İnşallah bu fanilayı ben sizden Dersaadet (İstanbul)'te alırım" dedi. Bu paradan başka O, bana bir zatın ismini tavsiye etti. İsmi hemen cep defterime yazdım. Sibirya'nın önemli şehirlerinden birisinde oturan nüfuz ve servet sahibi olduğunu öğrendiğim bu kimse, benim Sibirya'nın neresinde olduğumu öğrenecek ve firarım için gerekli rehberi temin edecek idi.

Bu fedakârlığa ve iyi kalpliliğe teşekkür ederek veda ettim. Ayrılacağım zaman, adı geçen şiddetli heyecan ve sevgi ile gözlerinin yaşla dolduğu halde hemen Kible'ye doğru yönelerek tam bir safiyetle arkamdan "Ezan-ı Şerif" okumaya başladı. Ben de çok müteessir olarak ve ağlayarak dükkândan dışarı çıktım ve değerli kardeşi terkettim.

Moskof tabibine vaki olan sözlerimin yanlış çıkmaması için tekrar bir kızağa binerek doğruca "İrbit" Mevki Komutanlığı dairesine gittim. Rusçayı bilmem bu işlerde bir hayli yardım etti. Dairede Mevki Komutanının yanına gittim. Komutan benim böyle ansızın ve muhafızsız nasıl geldiğimi sordu. Cevap olarak "Tabip ile geldiğimi ve kendisinin başka cihete

gittiğini ve ziyaret sebebimin ne günü Sibiryâ'ya gönderileceğimizi anlamak olduğunu ve "İrbit"e geldiğimden beri hiç maaş almadığımdan mümkün ise bir miktar avans verilmesini rica etmek olduğunu" söyledim. Yirmi Ruble verdi ve ertesi sabah şafakla beraber harekete hazır olmamızı söyledi ve tekrar yanıma bir er katarak beni hastahaneye iade etti. Bugünkü yaptıklarımın ve teşebbüslerimden pek memnun olarak sefalet haneye döndüm. Olup bitenleri arkadaşım Doktor Ali Kadri Efendi'ye anlattım. O da yaptıklarımı memnuniyetle ve hayretlerle dinledi.

Şubat sonuna doğru idi. Bir sabah beni ve tifo hastalığından iyileşmiş iki üsteğmen yol arkadaşlarımı üzeri otlarla örtülmüş iki kızağa bindirdiler ve altı Moskof eri muhafızla "Kamışlof"a doğru yola çıkardılar. "İrbit" de yattığım hastahane de sekiz subay arkadaşım ile beraber tifodan yatağa düşmüştük. Teğmen Sabri ismindeki arkadaşım hastalıktan kurtulamıyarak hayatını yitirmişti. Sefalet ve esirlik hayatı içinde âlemi değiştiren bu arkadaşın kaybı, zaten yaralı olan kalblerimizi bir kat daha üzüntülerle yaralamıştı. Dünyaya uygarlık ve gelişmişlik iddiasında ve siyasette yanına yaklaşılmayan bir azamet içinde bulunduğunu bildiğimiz, hakikatle zulüm ve gaddarlıklarında emsali bulunmayan Moskofların, ölen bu silah arkadaşına hiç bir tören yapmadan ebedi yatağına sürükleyip götürdüler. Bu suretle Rusların biz Türklere karşı besledikleri husumet kin ve barbarlığın canlı bir misalini daha gösterdiler.

"İrbit"i bıraktığımız günün akşamı bir Rus köyünün sefil köşesinde geceledik. Karlar üzerinde üç gün devam eden bu sıkıcı seyahatten sonra "Kamışlof" istasyonuna geldik. Bu yolculuk sırasında, her birimize gündelik kırk "Penik" katık parası verilirdi. Bu para ile muhafızın Moskof erleri yiyeceklerimizi temin ederlerdi.

"Kamışlof" Petersburg'dan^[2] ve "Perm" üzerinden Sibiryâ'ya giden demiryolu hattı üzerinde bulunmaktadır.

"Kamışlof"a varışımızda, bizleri doğruca istasyona ve burada köylülerin beklemelerine mahsus pis ve murdar bir salona götürdüler. Trenin geli şine kadar bekleyeceğimiz anlaşıldı. Bu salonda ağır ve pis kokular içinde oturmak kabil olmadığından, istasyondaki memurlardan birine "Memur efendi biz, dördümüzde subay rütbesindeyiz. Askeri şeref ve haysiyete dünyanın her yerinde saygı gösterilir. Böyle iken sizler bizleri neden bu en aşağı derecedeki salonda bekletiyorsunuz." dedim. "Emir böyle ne yapalım" diyerek savuştu. Bir taraftan da muhafızımız olan Moskoflar bir saniye olsun nazarlarını hiç üzerimizden ayırmıyorlardı. Tepkim gittikçe artıyordu. Kılık kıyafeti ve davranışları ile sözânlar bir zata benzettiğim diğer bir Rus gospodinine^[3] "Afedersiniz siz Rus İmparatorluğuna mensup ve bağlı bir kimsesiniz. Beş dakika beni dinler misiniz" diyerek, bize uygulanan hakaret dolu muamelelerden şikâyet ve dolayısıyla istasyon memurlarının insanca ve daha terbiyeli muamele etmelerini ve bizi birinci mevki salonunda bulundurmalarını istedim.

Terbiyeli ve iyi kalpli olduğu anlaşılan bu gospodin bize tatbik edilen muamelelerin iğrenç olduğunu kabul ederek istasyon baş memurunun odasına gitti. Bir süre sonra bizi de baş memurluğun odasına aldılar. Burada yedi saat beklemeden sonra "Petersburg'tan Sibiryâ'ya" giden posta ve yolcu treni geldi. Gündüz yaptığım şikâyetimin tesiriyle olmalıdır ki, bizi ilk ve son kez olmak üzere bu trenin birinci mevkiine koydular. Gece olmuştu. Tren de hareket etti.

Kompartımanda yalnızdım. Bitişik kompartımanda da muhafız Moskof erleri beni

bekliyorlardı. Kendi kendime çeşitli hayaller ve acı hatıralarla düşünmeye başladım.

Gecenin yarısına doğru idi. Bulduğum kompartmanın kapısı açıldı. Yanıma üç genç Moskof subayı selam vererek geldiler. Bunlar henüz, Harp Okulundan çıkmış ve Sibiry'a'da bulunan Depo Taburlarına katılmak üzere gittiklerini ve ziyaretime geldiklerini söylediler.

Beni teselli edecek sözler söyledikten sonra, havadis olarak "Hindenburg Ordusunun, (Mazorya) gölleri civarında dört Rus Kolordusunu, mahv ve perişan ettiğini ve bu felakette bir çok Rus generalinin Almanların eline esir düştüğü" taze haberini verdiler. Meyus olan kalbim bu haberle sevinçle doldu. Fakat bir süre sonra, kendi halim gözümün önüne gelerek, tekrar üzüntülerimin tesirine girdim. Subaylar nazik tavırlarla vagonlarına gittiler. Ben de olduğum yerde elbiselerimle uzanarak biraz uykuya daldım.

Sabah olmuştu. Tren yol almakta idi. İki gece ve bir gün yolculuktan sonra sabaha yakın bir saatte "Tomsk" istasyonuna geldik. Burada trenden ineceğimizi muhafız müfrezesinin çavuşu haber verdi. Bizi "Tomsk" garının büfesine götürdü.

Hava gayet soğuk, her taraf buzlarla ve karlarla örtülmüştü. Titreyerek büfe salonuna girdik. Soğuktan uyuşmuş olan damarlarım ve vücudum sıcak bir çay ve salonun sıcaklığı ile biraz kuvvet buldu. Buradaki beklememiz sırasında, muhafız Moskof erleri de bir köşede çay içmekle meşgul oldular. Salonda satılık gazete ve kitap bulunan bir masa olduğunu uzaktan gördüm. Hemen sükûnetle bu masaya gittim. Gazete ve dergiler arasında "Ukazatf" denen ve trenlerin hareket ve iniş saatlerini gösteren bir kitap bulunduğunu gördüm. Bir Ruble karşılığında bu kitabı hemen satın aldım. Kitaba ekli ve birbuçuk milyon ölçeğinde bir "Sibiry'a" haritası da bulunuyordu. Çin, Moğolistan ve Türkistan hudutlarını gösterir ve trenlerin hareket saatlerini bildiren böyle bir kitaba çok ihtiyacım vardı.

Bu vesile ile, Sibiry'a'da bulunacağım mevkiin cihetini ve bölgesini ve bu mevkiin hudutlara olan mesafelerini öğrenmekte kabil olacaktı ki, "fırar" maksadımın gerçekleşmesi için pek uygundu. Kitabı hemen göğsüme sokarak gizledim ve tekrar önceki masaya döndüm. Böyle bir teşebbüste cüret ve cesaret göstermek lâzımdı.

Sözünü ettiğim salonda bir-iki saat bekledikten sonra "Mujik" muhafız erlerin ihtarı üzerine "Tomsk" şehrine gitmek üzere salondan çıktık. Kasaba demiryolu garından bir iki kilometre uzakta idi. Bizleri yürüyerek götürmek istiyorlardı. Ayaklarım donmadan ötürü çok rahatsız, vücudum da kuvvetten pek düşmüş olduğundan, yaya yürümeğe mecalim yoktu. Kendi paramızla birer kızak kiralayarak şehre gittik. Burada beni ve üç arkadaşımı "Tiyorma" denilen ve etrafı dört beş metre yüksekliğinde duvarlarla çevrili büyük bir hapishaneye koydular. Büyük bir kışla biçimindeki bu hapishanenin bir koğuşuna girdik. Şafak zamanı idi. Etrafta ve koğuşta hiçbir ışık bulunmadığından koğuş dahili loş idi.

Koğuşta tahta ranzalar üzerinde birçok insanın sefil bir halde sıra halinde yatmış ve uyumakta olduğunu gördüm. Ben de koğuşun bir kenarında çok üzgün ve ne olacağımızı bilmeden bekleyerek ayakta durdum. Gün ağardıkça bu insanlar birer ikişer uyanıyor ve türlü öksürük sesleriyle koğuşun sükûnetini canlı ve acıklı bir hayat biçimine sokuyordu. Bu kişiler; Alman ve Avusturyalı esir erlerdi. Bunlardan birisine sordum. "Galiçya"da esir olduklarını, subaylardan dört beş kişinin de koğuşun yanındaki odada bulunduklarını anlattı. Bu zamana kadar geldiğimizden beri üç dört saat geçtiği halde Moskof erlerinden bile hiç kimseyi görmek kabil olamamıştı. Alman ve Avusturyalı subayların bulunduğu odaya gittim. Yüzbaşı ve

teğmen rütbelerinde ve bir kısmı hekim sınıfından olan bu kimselere kendimi tanıttım. Saygı ve nezaketle aynı odada kalmaklığımı rica ettiler. Esasen girecek, sığınacak bir yerim de yoktu. Lütuflarına teşekkür ederek odalarında kaldım. Odada kırık dökük bir karyola ile üzerinde bir kaç tahta vardı.

Bu subaylar, hizmet erlerinden birini çağırdılar. Ellerine geçen bir çuvalın içerisine bir miktar ot doldurarak mükemmel (!) bir yatak hazırlattılar. Kendilerine teşekkürlerimi tekrar ettim. Burada geceledim. Ertesi günü, hapishanenin avlusunda karlar üzerinde tereddüt içinde düşünerek geziniyordum. Bir kolunu harpte kaybetmiş Avusturyalı esir subaylardan süvari teğmeni ve "Baron" lakabını taşıyan genç bir subaya rasladım. Bu subay "Türk esir ve hasta erlerinden yirmi kadarının hapishanenin diğer bir koğuşunda çıplak ve tahtalar üzerinde yatmakta olduklarını ve en basit sağlık tedbirlerinden ve tedaviden mahrum olarak ah ve figan içinde inlemekte olduklarını" söyledi. İnsanlık için büyük bir utanç teşkil eden bu acı manzaranın hafifletilmesi için kendi parasıyla yirmi kat mintan ve don ile sabun aldığını ve onlara dağıtacağını ve bu dağıtım için bana başvurduğunu, büyük bir teessür ve hayvanca bir vahşetin karşısında duyulan nefretle, yana yakıla anlatmaya başladı. Beraberce o koğuşa gittik. Hakikaten kendimi gayet acıklı manzara karşısında buldum. Kafkasların muhtelif cephelerinde esirlik felaketine düşerek her türlü yokluklar ve açlıkların tesiriyle ve üzerindeki elbiselerinden de Moskoflar tarafından kasten soyulması gibi sebeplerle çok kötü ve ağır hastalıklara tutulmuşlardı. Çeşitli acılarla pençeleşmekte olan bu çaresiz ve zavallı Türk evlatlarının zalim ve acımasız Moskofların pis ellerinde acı iniltileri fevkalade teessürümü mucip oldu.

Gözlerim yaş ile, kalbim derin acılarla yaralı olarak o yüksek ruhlu ve asîl Avusturyalı Baron teğmenin bağışladığı çamaşırları tevzi ettik. Bana "İrbit"te firar etmeğliğim için hediye edilmiş olan altıyüz rubleden yüz rublesini bu hasta ve felakete uğramış Türk çocuklarına dağıttım. Moskofların her zaman esirlerimize uygulaya geldikleri acımasızığa ve barbarlığa da binlerce defa lânet derek koğuştan çıktık.

Hergün ve her saniye başka başka şekillerde karşılaştığım üzüntü konularının dimağında ve kalbimde yarattığı buhranlar ile tekrar avluda dolaşmaya başladım. Sözünü ettiğim iyi kalpli Avusturyalı Baron sakatlığı dolayısıyla olsa gerek serbest idi. Yani, bizler gibi tutuklu durumunda değildi.

"Tomsk" da bu sefaletanede ne kadar kalacağım belli değildi. Bu meçhulu gidermek için zihnimde bir çare arıyordum. Hapishanenin muhafız müfrezesi komutanı olan çavuşu buldum. Çavuş Almanca konuşuyordu. Yiyecek ve öteberi satın almak istediğimi ve mümkünse bir erin refakatinde şehre gitmeğliğime müsaade edilip edilmeyeceğini sordum. Her nasılsa razı olarak yanıma bir er verdi. Bununla, hapishaneden çıktık ve şehre gittik. Yolda bu askere, "Senin bir işin varsa git o işini gör. Ben de bir saat sonra tekrar hapishaneye avdet ederim. Sen beni bu kapı civarında bekle, sonra tekrar buluşur beraberce dönmüş oluruz." diyerek eline iki Ruble bahşış verdim. Er, Rubleleri alarak yanımdan ayrıldı ve beni yalnız bıraktı. Bu fırsattan memnun olarak, kasabanın içinde dolaşmaya başladım. Hür ve serbest kaldığım şu saatlerde, belki kendime bir kurtuluş yolu bulurum umuduyle ruhum canlandı. Maksadım, "İrbit" de iken adresini öğrediğim "Tomsk" tüccarlarından, bir din kardeşimi bulmak ve O'nun da yardımı ile "Tomsk" da izimi kaybettirerek herhangi bir şekilde firar edebilmeğe çalışmak idi.

"Tomsk" şehri geniş ve büyük sokaklarla oluşmuştu. Şehri bilmediğimden, aradığım adamı elimdeki adresine göre bulmam güçtü. Hiç kimsenin şüphesini uyandırmamak için, bu adresi Moskoflara veya polise soramazdım. Şehirde yirmi dakika kadar şaşkın dolaştım. Bir sokakta simasından ve giyiniş biçiminden Tatar olduğunu anladığım bir adama rastladım. Ona Müslümanca selam vererek yarı Rusça, yarı Türkçe aradığım adamın, bulunduğu yeri sordum. Bana bu mahalli tarif etti. Fakat onun tariflerindeki sokakları bilmediğimden beni bir araba ile bu adrese göndermesini ve arabacıya gerekli bilgiyi vermesini rica ettim. Beraberce bir kızak bulduk. Arabacıya lazım gelen izahatı verdi ve tarifi yaptı. Aradığım zatın mağazasına geldik. Aksi tesadüf olarak o günün pazar olması sebebiyle dükkân kapalı idi. Arabacının hakkını verip savdım. O civarda bulunan ve yüzlerinden "Tatar" olduklarını anladığım diğer arabacıardan birisinden aradığım kimsenin evini öğrendim. Evi buldum. Kapıyı vurarak içeriye girdim. Sabahın gayet erken saati olması sebebiyle aradığım adamın uykuda bulunduğunu kapıyı açan hizmetçi kadın söyledi. Herhalde efendisini görmekliğim lazım geldiğini ısrarla söyledim. Efendiyi uykudan kaldırdılar. Yanına gittim, selam verdikten sonra kim olduğumu ve kimler tarafından tavsiye edildiğimi ve maksadımın firar etmek olduğundan yardım ve aracılığını rica ettim. Korkak yaratılışlığına, uyku sersemliğinin de katılmasından olsa gerek bu zat "Ben böyle işleri bilmem ve anlamam" cevabıyla, bütün umutlarımı kıran bir mukabelede bulundu. Yapacak birşey kalmadığında meyusane evden çıktım.

O gün, Şubatın en kavurucu soğuğu, rüzgârları ve bir taraftan da yeis ve kederin humması ile yanmakta olan dimağımın saçtığı şerarelerin etkisi altında olarak "Tomsk" şehrinin sokaklarında meçhûl bir hedefe doğru yürümeğe başladım. Üzerimde sivil bir palto ve başımda bir Çerkez kalpağı bulunduğundan şehirde yabancı bir gezgin gibi, perişan ve dalgın bir başla dolaştım. Dakikalarım, saatlerim süratle geçiyor ve tereddütlerim artıyor, sinirden titriyordum. Bu durumda seri bir karar vermek lazım geliyordu. O pis sefaletaneye gitmeyip, bulacağım bir sığınakta saklanmaya karar verdim. Ama bu kararım hep meçhullere dayanıyordu. Bu tereddüt ve karmakarışık hava içinde yürürken, uzaktan bizim üniformamızı giymiş birisinin araba ile geldiğini gördüm. Bu zatı da o menhus hapishanede görmüştüm. Süvari sınıfından idi. "Odesa" taraflarında Keşif görevi yaparken esir düşmüş ve aslen Kafkasyalı olan "Hakkı" isminde bir başçavuş idi. Rus dilini çok iyi bildiğinden bizim kadersiz ve hapishanede hastalıklarla pençelesen esir Türk erlerine, Ruslar tarafından "tercüman" olarak görevlendirilmişti. Bu hizmeti karşılığında Başçavuş serbest bırakılmış ve şehirde istediği gibi dolaşabiliyordu. Beni görünce arabasını durdurdu. "Tomsk" şehri tüccarlarından bir Müslümanın evine çaya davetli olduğunu ve beraberce gitmekliğimizi teklif etti.

Bu ziyaretten, belki maksadıma muvaffak bir imkânın doğabileceği ümidiyle bu teklifi kabul ederek, beraberce araba ile bu Müslüman Tatarın evine gittik. Ev sahibi büyük bir nezaket ve iltifat ile bizleri odasına kabul ederek çay ve bisküvi ile izaz ve ikrama başladı. Bir aralık beraber geldiğim başçavuş kimliğim hakkında özel bilgiler verdi. Bu görüşmeler ev sahibini şahsım hakkında daha çok ilgiyi artırmaya sebep oldu. Yapılan ikramlar da kat kat arttı.

Benim gibi, hiç beklemediği bir misafire karşı, ne söz söyleceğini şaşırmış olan ev sahibinin yanına genç oğlu ile bir iki dostu da geldi. Bunların arasında, davranışlarından yabancı ve hocaya benzer yaşlı bir zat da bulunuyordu. Meclisimizdeki karşılıklı söyleşi tabii ki beni hiç alakadar etmiyordu. Kafamda uygun bir konuşma ortamı hazırlayarak sözü "Firar edebilmem için gerekli vasıta ve imkânın doğmasına" yöneltmek istiyordum. Yanımdaki sandalyeye

oturan, sözünü ettiğim yaşlı zat, İstanbul'da Fatih civarında Zeyrek'te oturmakta iken bir kaç yıl evvel Rusya'ya gelerek "Rostof" Türk Konsolosluğunun imamlığını yaptığını, harp çıkınca Ruslar tarafından tevkif edilmemek için Seferberliğin başında "Rostof" tan başka bir ad ile kaçıp "Sibirya"ya geldiğini ve buradan Türkistan yoluyla Rusya'dan firar edip İran'a gitmek istediğini sohbet sırasında söyledi. Aradığım konuşma ortamının doğduğunu görünce sevinmeğe başladım. Durumumu ve maksadımı açıkladım. Bu esirlik felaketinden yakamı sıyırmak emel ve azminde olduğumu ilave ederek delalet ve yardımlarını rica etti isem de maalesef bundan da bir netice çıkmadı. Çünkü İstanbullu Hoca'da henüz hareket tarzını düzenleyememiş ve hâlâ gerekli parayı da tedarik edememişti. Vaktim boşuna zayi oluyordu. Amacıma hiçbir yararı olamayacağını anladığım bu kimselerin meclisini münasip bir şekilde terk ederek, kızaklı bir araba ile üzgün olarak sefalet haneye yani hapishaneye döndüm. Avusturyalı ve Alman subaylarının kaldığı odaya girdim. Yanımda mevcut bir parça ekmek ve tereyağı ile akşam yemeğini yedim ve karyola üzerine uzanarak sefil bir gece daha geçirdim.

Sabah oldu. Firar etmek arzularım, hergünkü gibi yine olanca kuvvetiyle kafamı işgale başladı. Sürünmekten başka bir manası olmayan ve geleceği meçhul olan bu yaşayıştan bezmiş olarak bir saniye bile, olduğum yerde duramıyordum. Mahpuslara mahsus ümitsizlik ve çevreye ilgisizlikle hapishanenin avlusunda dolaşmaya başladım. Dünkü feci manzara olanca acılığı ile gözümde tecessüm etti. Bu anda tekrar isyan ederek, duygularımın etkisiyle, oralarda bulunan Rus muhafız çavuşuna gittim. Kendisine hitaben "Burada hiç subayınız yok mu? Bize ve bedbaht silah arkadaşlarıma yapılan barbarca muameleleri anlatacak makam neresidir?" dedim. Çavuş "İsterseniz, sizi mevki komutanına götürüyüm. Orada derdinizi anlatınız" cevabını verdi. Beraberce Hapishaneden çıktık. Dolambaçlı ve karlı yollardan geçerek askeri daire binasına girdik. İçerisi askerliği çıkmış Mujiklerle dolmuştu. Bunlardan çıkan kokuya dayanmak kabil değildi. Bu şartlar içinde ve sofada ayakta bir saat kadar bekledikten sonra, Çavuş bir odaya girdi. Benim için mülakat istedi. Bunun üzerine mevki Komutanının yardımcı subaylarının odasına çağırıldım. Başımda "İrbit" te iken edindiğim Tatar kalpağı vardı. Oda içinde Frenk âdetine göre kalpağın çıkarılması gerektiğini bilirim. Fakat biz Müslümanlara göre, aksine bu davranışın "saygı" yerine "saygısızlık" sayıldığını da Dünya Hristiyanlarının bildiğini zannederdim. Esasen, Rusların Kalem Odası olan bu odaya girdiğim zaman bu âdetleri muhakeme edecek fikir sükûnetine de sahip değildim. Bu sebeple başımdaki kalpağı çıkarmamıştım. Henüz söze başlamadan muhatabım olan Moskof subayından başka biri arkamdan başımı eliyle kakıyordu. Hemen başımı çevirdim. Karşımda Moskof barbarlığını temsil eden ateş karşısında korkak ve fakat masa başında sahte kahramanlık saçan beyinsiz bir Rus yüzbaşısını gördüm. Eliyle yaptığı hakaret yetmiyormuş gibi yine kirli eliyle işaret ederek kalpağın çıkarılmasını bana ihtar ediyordu. Bu edep dışı ve vahşice muameleye karşı ne yapacağımı şaşırdım. Bir söz söylemeğe bile dimağımda kuvvet kalmamıştı. Odanın tavanı sanki üzerime yıkılmıştı. Bu subay kılığındaki yabanilere karşı hiç mukabelede bulunmadım. Fakat kalbimin içinde esasen kaynayan intikam ateşleri daha ziyade alevlenerek zamanı geldiğinde ve tekrar savaş alanında layık oldukları cevabı ve mukabelesini yapma mutluluğuna ulaşmamı Hazreti Allah'tan temenni ettim.

"Tomsk" Rus Komutanlığında, bugünkü müracaatımın amacı olan şikâyet ve feryatlarımı dinleyebilecek karşımda bir insanı bulamıyacağıma şüphem kalmadığından, artık bu konuda bir söz söylemeksizin hemen odadan dışarı çıktım. Beni sofada bekleyen Çavuş ile tekrar

Hapishaneye avdet ettim.

Akşam olmuştu. Bulunduğum odaya bir kazak askeri geldi. Yola çıkacağımız haberini tebliğ etti.

Öğleden sonra saat sekiz (20.00) raddeleri ve gece idi. "İrbit"den beri yol arkadaşlığı yaptığım ve nekahat halinde bulunan Üsküdarlı Teğmen Fehmi Efendi ve Teğmen Ahmet Ağa (Alaylı subay olsa gerek) ve Yüzbaşı Fuat Efendi namındaki arkadaşlarımla beraber ücreti tarafımızdan ödenen bir kızak arabası ile ve sekiz silahlı Kazak eriyle beraber hapishaneden çıktık. Bizi "Tomsk" Demiryolu Garından iki üç kilometre uzak ve trenyolu hattı üzerinde bulunan ve üzeri toprak ve karla örtülmüş bir kulübenin önüne getirdiler. Ancak, vahşi hayvanlara yuva olabilecek bu sefil barakaya girmekliğimizi muhafızım olan Kazakların çavuşu ihtar etti. Gayet karanlık ve soğuk, insan olarak biz esir ve bedbaht Türk subaylarından başka hiçbir ferdin bulunmadığı o meş'um ve ıssız gecede, bu sefil kulübede Moskof canavarları tarafından belki öldürüleceğimizi anlıyorduk.

Çavuşun ihtarına karşı, Rusça "Hayır, bu yere girmeyeceğim, işte göğsüm, süngüleyiniz. Sizin bir subayınız yok mu? Gidin, ona söyleyiniz. Böyle bir hayvan ininde subay yaşar mı? Bu ne canavarlık, barbarlık!" cevabını verdim. Bu esnada, arkadaşlarım hayretle maceraya bakmakta ve büyük bir korku ve heyecanla neticeyi beklemekte idiler. Hiddetle söylediğim bu sözler Mujik Kazaklarını etkilemiş olmalı ki başlarındaki "Biz ne yapalım bize verilen emir böyle, sizi burada tren gelinceye kadar bekleyeceğiz." dedi. Bu sözlerle biz kara talihlilerin bu mağarada bilmem ne kadar zaman beklememiz, bekleyeceğimiz anlaşıldı. Ayak diremeden bir fayda hasıl olmayacağını ve bu işte muhafız kazakların bir kabahati olmayıp asıl barbarlık ve vahşetin onlara bu emri veren "Tomsk" mevki komutanından geldiği anlaşıldıktan sonra çaresizlik içinde bu ine girdik. Işık ve ateşten mahrum ve ancak yırtıcı hayvanlara sığınak olabilecek bu azap deliğinde tam dokuz saat bekledik. Soğuk, açlık, susuzluk ve ışıksızlık mahrumiyetleriyle geçen bu saatlerdeki beyin azabı, tasavvurun üstünde maddî varlığımı zedeledi. İmkânsızlık, çaresizlik! Bu azaplara karşı tahammül ve metanet ise en büyük ve en kuvvetli silahımız idi. Zalim Moskof Hükümetinin barbarlıkları düşünülürse bu gibi davranışlar pek tabii idi.

Nihayet, sabaha doğru muhafızımız olan çavuş yanımıza gelerek: "Haydi gideceğiz" diyerek bizi mezbahaneye giden koyunlar gibi yürüterek epeyce bir mesafede duran "Esirler Treni"ne götürdü. Bu trenin tahta kerevetli ve dördüncü mevki (yani en sefil mevki) vagonuna bizi tıktılar. Vagonun içi bir mumla aydınlatılmış ve hernasılsa bir soba ile ısıtılmıştı. Vagonun bir köşesine ve tahtalar üzerine uzandım. Arkadaşlarım da diğer bölmelere yerleştiler. Tren yalnız esirlere mahsustur. Bulunduğum vagonda ve trenin diğer vagonlarında otuz kadar Alman ve Avusturyalı ve muhtelif rütbelerde on kadar Türk esir subayları bulunduğunu, esirlerle meşgul Rus Subayı söyledi. Tren hareket etti. Maddî ve manevî yorgunlukların tesiriyle uykuya dalmışım. Uyandığım zaman trenimiz Doğuya doğru yol almakta idi. Geçtiğimiz yerlerin isimlerini okuyarak yanımdaki itina ile sakladığım demiryolları tarifesinde bularak menfa (sürgün yerimizin) neresi olabileceğini düşünmekte idim. Trene bindiğim zaman "İrkutsk" şehrine gönderileceğimizi muhafızlardan birisi söylemişti. Felaket arkadaşlarımdan Albay Yusuf ve Yarbay Fethi ve Yüzbaşı Sadettin Beyler ve Avusturya subaylarından bazıları muhafızlarından aldıkları müsaade ile bulunduğum vagona yanıma geldiler. Onlarla sohbet ettik. Her birimiz uğradığı felaketlerden bahsetti.

Görüşme sırasında, Avusturyalı subaylardan yüzbaşı rütbesinde olanı teessürle Moskofların zulüm ve barbarlığını belirten ve şahidi olduğu bir vakayı hikâye etti. İnsan aklının kavrayamayacağı cinayet ve alçaklıkları canlandıran bu olayın, arz küresi üzerinde ancak

yalnız Moskofların yapacağına hiç şüphe yoktur. Yüzbaşı, vakayı hikâye ederken hepimizin tüyleri ürperiyor ve gözlerimizden üzüntü ateşleri fışkırıyordu. Bu çok acı vaka şu idi: Rus Avrupasında bulunan "Perza" isimli şehrin istasyonuna epeyce uzak bir mesafede bulunan diğer bir askeri istasyonun ücra bir köşesinde günlerce terkedilmiş iki furgonde (yani askeri nakliyatla hayvanlara mahsus kara yük vagonu) üzerlerinde kilitlenmiş yetmiş seksen kadar esir Türk eri, aç ve susuz bırakılmış ve bu biçareler bu kilitli, pis vagonlar içerisinde günlerce devam eden feryatlarına hiçbir insanın kulak asmamış olması yüzünden inliye inliye ölmüşlerdi. İşte Moskofların Türk esirlerine karşı Dünyada örneği görülmemiş canavarlıkları....

"Tomsk"tan sonra, yavaş bir seyir ile beş gün tren seyahatinden sonra "İrkutsk" istasyonuna geldik. Burada Avusturyalı ve Alman subaylarını vagonlardan çıkardılar. Bunların "İrkutsk" da kalacakları ve biz Türk Subaylarının ise Sibirya'nın daha doğusuna gönderileceğimiz belli oldu. Bu uzaklaştırmadan ben içimden pek memnun idim. Çünkü doğuya doğru gittikçe Çin ve Moğolistan hududuna yakın yerlerde bulunabileceğimiz anlaşıyordu. Bilhassa, muhafız Kazaklardan biri bizlerin "Daörya" adındaki esir garnizonuna gönderileceğimizi söylemişti. Hemen tuvalete giderek koynumda sakladığım demiryolları tarifesine ve buna bağlı haritaya baktım. "Daörya"nın Çin, Mançori sınırına elli kilometre kadar mesafede olduğunu gördüğüm zaman, firar için içimdeki ümit ışığı birden parlamıştı. Bu tren yolculuğu sırasında yine birgün Yarbay Fethi Bey, sohbet için yanıma gelmişti. Ona düştüğüm bu felaketten ölümü bile göze alarak, behemehal firar ederek, kurtulmak azminde olduğumu ve yanımda, din kardeşlerimizin yardım eseri olan, altıyüz Ruble kadar param bulunduğunu anlattım. Fethi Bey bu fikrimi takdirle karşılayıp tebrik ederek, mümkünse kendisinin de bu firara iştirak etmesini rica ettim. O'na tehlikeyi göze alarak benimle beraber kaçmaya razı olduğunu gördüğüm zaman, memnuniyetle muvafakat edeceğimi söyledim.

Firar arzumuzun gerçekleşmesi, doğacak şartlara bağlı olduğundan, Hazreti Allah'ın yardım ve himayesini bekleyerek sabırlı ve metin olmayı kendimize başarımızın ilk düsturu olarak kabul ettik.

Trenimiz "İrkutsk" şehrinden sonra "Baykal" gölünün doğu sahilini takip ederek, beş gün sonra "Çita" ismindeki istasyona geldi. Bu suretle, 1331 (1915) senesi martının ilk haftası içinde "Çita"ya gelmiştik. Burada, bizleri trenden indirerek, arabalarla şehrin kuzey kenarında çam ormanı içinde "Esir Kampı" olarak ayrılan ve Avusturya esir askerleriyle dolu bir binaya soktular. Evin çıplak ve karanlık bir odasına girdik. Döşeme tahtaları üzerinde yerleştik. Akşam olunca esirlerin muhafazasına memur bir Moskof teğmeni yanıma geldi. İsimlerimizi kaydetti. İki gün sonra, "Çita" şehrinin "Yelagovesçtski" adlı sokağında bulunan ve oldukça muntazam bir başka bina ikametimize tahsis edilmişti. Evin kirası, bize verilen maaşlardan mahsup edilecekti. Evde hiçbir eşya bulunmadığından, yine maaşlarımızdan kesilmek üzere bize Ruslar tarafından satın alınan basit bir demir karyola ile, tabak, çatal ve kaşık verildi. Altı Moskof silahlı askerinin muhafazası altında bulunuyorduk. Arkadaşlarımızdan Yüzbaşı Sadettin Bey ile diğer bir subay iase işlerimizi üstlenmişti. Hariçle temas yasak ve yalnız haftada iki defa birer saat müddetle ve muhafaza altında gezintiye izin veriliyordu.

Muhtelif zaman ve yerlerde esir olan ve sözünü ettiğim binada beraberce bulunduğumuz subayların miktarı yirmi ikiye ulaşmıştı. Esirleri idareye görevli Rus subayından üç oda içinde balık istifi halinde yaşamının zorluğundan bahsederek başka bir evde kalmamıza imkân

verilmesini isledik. Bu dileğimiz kabul olundu. Üst subay rütbesinde olan Albay Yusuf, Yarbay Fethi ve Binbaşı Murad Beylerle diğer bir binaya yerleştirildik. "Cabarofski" sokağında bulunan ve fakir halli bir Rus ailesine ait olan bu yeni meskenimiz zemin katta ve dört odası ve odalara bitişik birde mutfağı olan gayet sade bir evdi ve odalarında herhangi bir eşyası yoktu. Yalnızca bir masa ile dört iskemlemiz vardı. Odalarından ikisi sokağa, diğer ikisi ise evin avlusuna bakmakta idi. Odalardan birine Moskof muhafız erleri yerleştiler. Bizler de ikişer arkadaş birer odaya yerleştik. Fazla kalan oda güya yemek salonumuz oldu. Yataklarımız karyola üzerinde içlerine kuru ot doldurulmuş birer çuvaldan ibaretti. Bu yeni meskenimizin karşısında Sibirya Birinci Depo Taburunun Kumandanlık Dairesi vardı. Bizleri muhafaza için bir onbaşı ile iki er daima yanımızda bulunuyorlardı.

İki buçuk ay devam eden bu hapishane ve esirlik günlerimin herbiri ruhumu sıkan, dimağı daima düşüncelerle kemiren, esaret derdinden kurtulmak için meçhuller denizinde bir çare arayan yalnız ve güçsüzlerin zehirli dakika ve saatlerle geçti. Biraz olsun nefes alabilmek için evin kapısından çıkmak, dört duvar dışında, dört duvardan biraz başk a şeylere bakmak mümkün olmazdı. Her dakika ve saniyemiz Moskof askerlerinin kontrol ve tahakkümü altında geçiyordu. Yalnızca Tanrı'nın yaratıklarına eşitçe lütfettiği atmosferin havasını hürce teneffüsü mümkündü. Bu halde de her nefes alma anımda zehirlendiğimi hissediyordum. Gün geçtikçe maddî ve manevî gücüm sönüyor ve bunun tesiriyle de her öksürükte ağzımdan kan geliyor ve gözlerimin ferî azalıyordu. Hayal olduğunu bildiğim halde, kafeste sıkışmış bir kuş gibi uçmak istiyordum, çırpınıyordum. Vatanımın savunması, sahibi olduğum ulu Dinin büyüklüğü yolunda esarete düşmek! Bir intikam anı için hayatımı seve seve feda etmeye âmâde olduğum tarihi düşmanımın, kirli süngüsü altında yaşamak ne acı bir tecelli idi. Bu acıları, ancak "kaçmak", esir iken düşmanı manen olsun bir darbe indirmek ve sonrada tekrar cephede karşılaşarak ona kurşun atabilmek unutturabilecekti. "Mahvolmak, yok olmak" manasına gelen "ümitsizlik" hiç işime gelmiyordu.

Uyumak için odamıza çekildiğimiz zaman, kör bir lâmbanın sönük ışığı altında, oda arkadaşım Fethi Bey'le dertleşir ve firar etmek için bin türlü çare ve vasıtaları tartışır, neticeyi tayine muvaffak olamıyarak, sonunda kanadı kırık kuşlar gibi, ot minderlerimiz üzerinde kıvrılır ve kâbuslar içinde yeni bir geceyi geçirirdik.

Odamızın evin avlusuna bakan iki penceresinin tahta kanatları dışarıdan muhafız erlerce sıkıca kapanır ve demirkol ile de berkitilirdi. Biz kader arkadaşlarımızın ev hizmetimizi ve yiyeceğimizi, yanımıza verilmiş olan "Tevfik" ve "Hakkı" isimlerindeki tertemiz ve sadık iki esir Türk askeri yapar ve hazırlardı. İki üç günde bir muhafız Rus askerlerinden biriyle sokağa çıkar, çarşıya gider, verdiğimiz para ile en zaruri yiyecek ve içecek ihtiyaçlarımızı satın alırlardı.

Günlerimizi geçirmek için okumamıza ve kanuni hakkımız olan bir iki kitap olsun bize verilmiyordu. Sadece özel bir lütuf gibi "Çita" da yayınlanan günlük Rusça gazetelerden zaman zaman verilenleri okuyabilirdik. Moskofların uydurma yalanlarından ibaret fetih ve zafer haberleri bizleri oyalyacak yerde, fevkalade azaplara sokardı. Firar etmek, başlıca ve en mühim gayemi teşkil ettiğinden, her an kafam devamlı olarak bu gayeye ulaşmanın yolunu aramakla meşguldü. Öncelikle, muhafız Moskof erlerinin üzerimizdeki yakın alaka ve dikkatlerini kaldıracak bazı tedbirlerin alınması lazımdı.

Bu maksatla ilk çare olarak, şöyle bir yaşayış tarzını düzenledim:

Her akşam saat dokuz (21.00) raddelerinde yatak odama çekilmek ve sanki hemen uykuya yatarak ertesi gün de öğleden bir saat sonraya kadar uyuyormuş gibi yatakta kalmak, bu suretle günün ondört, onbeş saati kadar uzun uyumak âdetimde olduğuma muhafız Rus erlerini inandırmak, bu sayede onların bu süre içerisinde olsun üzerime yönelik kontrol ve ilgilerini azaltmak, müsamaha ettirmek. Aynı hareketi arkadaşım Yarbay Fethi Bey'de aynen uyguluyordu.

Böylece ilk günlerdeki muhafız askerlerin pek fazla olan hareketlilikleri sonradan azalmaya başladı. Hatta birgün öğleden sonra odamdan dışarı çıkmamış yatağın içinde bulunuyordum. Odamda bulunup bulunmadığımdan şüpheye düşen muhafızlardan biri odamın avluya bakan penceresi önüne gelmiş ve sessizce pencerenin kapalı olan kanatlarını dışarıdan açmış "benim odada olup olmadığımı" gözetliyordu. Onun bu tecessüsünü görünce hemen yatağımı terkederek sofaya çıktım. Askere "Neden beni rahatsız ediyorsun? Bu güvensizliğinin sebebi nedendir? Kaçacağımı mı zannediyorsun? Her gün hasta olduğumu görmüyor musun? Bana bu memleketten git denilse bile, kımıldayacak halde miyim?" Sözleriyle kasten azarladım. Bu muameleden sonra bu er, bu gibi hareketlere son verdi. Tabii ki buna içimden pek memnun oldum.

İkinci tedbir olarak gerek Fethi Bey ve gerek ben muhafızlarımızın amiri olan "Pedro" onbaşı samimi ve dosthane davranışlarımızla kalbini kazanmaya çalışıyorduk. Kendisine ve arkadaşlarına sık sık bahşişler verirdik. Diğer taraftan da bizlere yürekten bağlı, sadık ve kaçma arzumuzu bilen esir Türk askerlerinden, hizmet erimiz "Tevfik"e ekseriye on onbeş Ruble vererek ve bu para ile sözünü ettiğim onbaşı ile sürekli kumar oynamasını tembih ederdim. Böylece Tevfik Moskof muhafızlarını çoğu zaman meşgul eder ve kazanma hırslarını tahrik ederdi.

Dört duvar arasında günlerimiz çoğunluğu anlatılması güç ıstıraplarla geçiyordu. Hep zuhur edebilecek fırsatlardan faydalanabilmeyi bekliyordum. Böyle bir fırsat bulamazsam, son çare olarak, esir evinden bir gece yarısı sokağa fırlayıp, dizlerimin dayanabildiği kadar, yıldızların yardımı ile memlekete ulaşmak için belirli bir istikamete yürümeyi bile düşünüyordum. Bunun için oda arkadaşım Fethi Bey'le beraber hemen hergün oda içinde ve evin avlusunda iki üç saat bir ileri bir geri yürüyerek volta yapar ve dizlerimizin kuvvetini artırmak için idmanlar yapardık.

Birgün, perişan evimizin sokağa bakan penceresinden gelip geçenlere bakıyordum. Rusya'da âdet olan şekilde, Çinli seyyar bir kundura tamircisi mutat bağırışıyla geçiyordu. Hemen cama elimle vurarak ve işaret ederek evin içerisine gelmesini işaret ettim. Aynı zaman da Moskof muhafızlarımızdan birisine de tamire muhtaç ayakkabılarımın olduğunu söyledim. Er, bu isteğime karşı koymadı. Ben de acele ile odama girerek ayağımdaki potinin ökçelerini kasten çakı ile söktüm, tamire muhtaç hale getirdim. Bu sırada Çinli tamirci de evimizin avlusuna girmiş, sırtındaki kutu ve torbasını yere koymuş, gerekli hazırlığını yapmış beni bekliyordu. Maksudımın, ayakkabılarımın tamir edileceği sırada Çinli ile görüşmek ve ona para vaad ederek firarım için yardım ve delaletini temin etmek idi. Kunduracı ökçelerimi onarmaya başladı. Ben de yanına çömeldim. Şuradan buradan Rusça görüşmeye başladım. Fakat başucumuza dikilen ve Azrail gibi duran Moskof muhafızının varlığı rahat konuşmama

mani idi. Ona, bana bir bardak su ile sigarama ateş getirmesini rica ettim. Bu bahane ile üç beş dakika başımızdan ayrıldı. Hemen Çinliye, "Rusların elinde esir olduğumu biliyorsun, kaçmak istiyorum, sana yüz ruble veririm. İki gün sonra gece yarısı, şu bahçenin arka taraf köşesine gel, seni beklerim. Beni al ve bir yere sakla, sonrasını düşünürüz." diye kısa ve acele bir teklifte bulundum. O da "olur" cevabını verdi.

Çinli birkaç söz daha söylemek istedi ise de muhafız asker su ve kibrit ile dönünce hemen çenesini kilitledi. Tabii ki ben de konuşmamızın konusunu değiştirdim. Bir süre sonra da papucumun tamir işi bitti. Kunduracı da çıkıp gitti.

İki gün sonra, gece yarısı sessizce ayak yolunun penceresinden bahçeye çıktım. Arka taraftaki duvara yaklaştım. Beş on dakika bekledim. Etrafımı dinledim. Çinliden bir işaret, bir haber yoktu. Bu sırada ev sahibinin bahçede bağlı köpeği de şiddetle havlamaya ve üzerime saldırmaya başladı. Köpeğin korkunç gürültüsü muhafız erlerini uyandıracak, davranışımı meydana çıkaracak ve netice olarak da hakkımdaki şüpleri artıracak idi. Hayvanın taarruzundan bin müşkülâtla kendimi kurtarabildim. Hemen odama dönerek sesizce yatağıma yattım. Kalbim çarpıyor ve bu teşebbüsümden hiç bir sonuç çıkmamasından üzüntüm kat kat artıyordu.

Çeşitli müşküller ve engellerin varlığı yetmiyormuş gibi, bahçedeki köpeğin varlığı da benim için her zaman büyük bir engel olacağı anlaşılıyordu. Bu maniyayı yok etmek için tek çare olarak ertesi günden itibaren köpeği kendime alıştırmaya başladım. Muntazaman hayvana, günlerce ekmek verir ve onunla meşgul olurdum. Gerektiğinde ve yine bir gece müsait bir fırsattan faydalanarak firarım esnasında köpeğin ses çıkarmaması pek lüzumlu idi. Köpekle dost olmak için bu hayvana yaptığım iltifatları ve başıma gelenleri düşünerek "Aman yarabbi nedir bu çektiklerim?" nidasıyla kendimi üzüntü ve acılara kaptırmaktan kurtaramazdım.

Amansız işkencelerle dolu olan esirlikten firar için yaptığım bütün teşebbüs ve tedbirlerin henüz gerçekleşmemesi, günden güne sinirlerimi geriyor, dimağımı bitap düşürüyor ve müzmin bir hastalığın darbeleri sağlığımla her an zehirliyordu. Sert esirlik şartları ve "Çita" şehrinin fakir bir evinin çıplak döşemeleri üstünde ve sıvaları aşınmış dört duvarı arasında Mart (1915) ayını geçirdik. Moskof hükümetinin gaddar ve zalim silahlı bekçileri arasında insaflı olanlar yok değildi. Münzeviyane ve hariçten her türlü temastan mahrum olarak geçen bir aydan sonra, nezaretimize memur Rus Tabur Komutanına müracaat ederek, haftada bir defa olsun hamama gitmeye ve iki üç günde bir taze hava alabilmek için civardaki ormanda gezinmeye müsaade aldım. "Çita" şehrinde üçyüz hane kadar Müslüman Tatar ailesinin yaşadığını ve bir de camiin mevcut bulunduğunu da Rusların izniyle birgün ziyaretimize gelen kasabanın Ahundu (imamı) efendiden öğrenmiştim.

Firar amacıma ulaşmak için, önceden bazı bilgilere ihtiyacım vardı. Meselâ şehrin genel durumunu, yollarını, Müslüman mahallelerini, tren istasyonunun yerini, şehir civarında nehir gibi tabii engeller olup olmadığını, şayet varsa nerelerden karşıya geçilebileceğini, köprüler varsa yerlerini bilmem, şehrin bir plânını ve Sibiryâ'nın doğu bölgesiyle Moğolistan ve Çin havalisinin tabiat şartlarını ve yollarını gösteren bir seyahat rehberi ve haritaya sahip olmam gerekiyordu.

Bu arzularımın gerçekleşmesini düşünür ve zorluklarını canlandırarak hayal sükûtuna

uğrardım. Herhalde en lüzumlu şey dışarı ile temas sağlamak idi.

Hergün okuduğum Rus gazetelerinden birisinde bir Resmî Tebliğ görmüştüm. Tebliğ: "Her kim Rusya'da mevcut harp esirleri ile görüşür ve konuşursa ve onlara müsaade alınmadan yiyecek ve giyecek verirse veya belge, gazete, dergi ve kitap temin eder veya satarsa beşbin Ruble para cezası ve üç ay süre ile hapisle cezalandırılacaktır." demektedir. Bu tebliğin etkisiyle, gerek arasıra muhafız askerlerin eşliğinde sokağa çıktığımız zaman, yolumuzda rastladığımız kimselerin yüzümüze bakmaktan bile korktuklarını görür gibiydim.

"Çita"da bir camiinin bulunması tasarladıklarımıza gayet elverişli bir ortam idi. Cuma namazlarını kılmak için, Cuma günleri camiye gitmek istediğimi Moskof Tabur Komutanına yazdım. O'da dinî vazifemizin yerine getirilmesine engel olmadı.

Benim gibi arkadaşlarımdan bazıları da bu müsaadeden istifade ederlerdi. Arkadaşım Fethi Beyle, her Cuma namaz için iki Rus askerinin gözetimi altında Camiye giderdik. Muhafız erler Cami kapısında nöbetçilik eder ve namazın sonunda esirlik evimize getirir idiler. Namaz esnasında iki tarafımızdaki din kardeşlerime "Kim olduğumu ve firar etmek karar ve azminde olduğumu, söyler ve kendilerinden mümkün olabilen delalet ve yardımın yapılmasını" rica ederdim. Rus zulüm ve istibdadında korku ve çekintiye düşmüş olan bu dindaşlardan ekserisi sükut ile karşılar ve isteğimin yerine getirilmesine karşı muktedir bulunmadıklarını davranışlarıyla ifade ederlerdi. Bu halleri için tabii ki kendilerine hak verirdim. Çünkü benim yüzümden çocuklarının felakete uğramalarını ben de arzu etmezdim.

Yine bir Cuma günü idi. Arkadaşım Fethi Beyle beraber Camiye gitmiştik. Namaz vakti henüz gelmemişti. Bu fırsattan yararlanarak Caminin içini ve kütüphanesini gezmek bahanesiyle minareye de çıktık. Buradan "Çita" şehrinin umumi manzarasını ve "Çita Suyu"nun durumunu, köprü yerini, istasyonun yerini ve şehre gelen yolları gördüm. Acele ile genel hatları gizlice cep defterime kroki halinde çizdim. Minarede bizden başka bir kaç Müslüman Tatar çocuğu da vardı. Ben çalışırken Fethi Bey arkadaşım da çocukları tatlı tatlı okşuyor ve onların hoşlarına gidecek sözlerle onları meşgul ediyor ve aynı zamanda minareye başka birinin çıkıp çıkmadığını gözetiyordu. İşimi bilirdim. Namaz vakti de eriştiğinden, Camiye inerek İslâm'ın kıblesine saygı ile yönelmiş İslâm saflarının arasına katıldık. Elde edilmesini arzuladığım malumatın birazını olsun elde ettiğimden dolayı bu günün çalışmasından memnun idim.

Cuma günleri Camiye gidip gelirken kasten uzun ve dolambaçlı ve her defasında da başka bir yolu kullanırdık. Ekseriya da çarşı ve pazar mahallerini de görmeyi tercih ederdik. Bu arzumıza karşı koymamaları için de Moskof erlerine bazı mağazalardan şekerleme, mendil ve saire satın alır ve hediye ederdik. Bu satınalmalar esnasında birer kat elbise ve kalpağın tedarikine çalıştık.

Diğer bir Cuma günü, yine namazdan dönüşümüzde "Aleksandrofsk" adındaki en büyük caddeden geçtik. En büyük mağazalar bu cadde üzerinde idi. Büyük bir elbise ticarethanesine girdik. Fethi Bey için satın almak istediğimiz sivil elbisenin alınmasına muhafız erlerin mani olmalarını önlemek için bir nevi sükût hakkı (sus payı) olmak üzere onları önce memnun etmek lazımdı. Kendilerine "Birer kat asker ceketi ile, ikişer mendil ve birer de traş aynası hediye etmek istediğimi", bu eşyaları seçmelerini söyledim. Bir taraftan da Fethi bey arkadaşım çarçabuk işini bitirdi. Ben de kendime bir ustura ile iki tuvalet sabunu satın aldım.

Aldıklarımızı ayrı ayrı küçük paketlere sardırarak elimize aldık. Muhafız Moskof'ların bu hediyelerimizden pek memnun oldukları yüzlerinden anlaşıyordu. Onların bu neşeli hallerinden mümkün olan azami faydayı sağlamanın zamanı idi. Elbise mağazasından sonra yolumuzun üstünde bulunan bir kitapçı dükkânına girdik. Mevcut resimlere bakmak bahanesiyle gözümün ucuyla bir masa üzerinde sergilenmiş kitapları inceledim. Bunlar arasında "Potoşetravaza Mançuri-î Baykalski" adlı bir kitap gördüm.

Büyük bir kayıtsızlık ve ilgisiz davranışla adı geçen kitabın verilmesini ve kaç Ruble ise vereceğimi söyledim. Kitapçı "Hayır bunun size satılması yasaktır." cevabını verdi. "Zarar yok" dedim. O halde, ben resme meraklıyım. Varsa iki fırça ile bir çini mürekkebi ve birde beyaz ve mavi yağlı boyalardan vermesini istedim ve onları satın aldım. Gördüğüm kitabı alamadığıma üzülererek dükkândan çıktım. Fakat bu kitabın ismini aklımda iyice tuttum. Caddenin bir köşesinde resimli kartpostallar, gazeteler, satan bir köşke tesadüf etlik. Yanımdaki Mujik muhafızlara "Bakınız ne güzel kartpostallar var. Bunlardan birkaç tane alalım, sizde alınız çocuklarınıza, ailelerinize gönderirsiniz" dedim. Onlar resimli kartlardan hoşlarına gideni aradılar, seçtiler. Bu meşguliyetleri esnasında ben de birkaç kartpostal ile iki gazete aldım. Köşkün içinde asıl, "Çita" şehrinin bir plânını gördüm. Müslüman olan köşkün sahibine o plândan bir tanesini gazeteler arasına sıkıştırarak vermesini teklif ettim. Satıcı hızlı kavrayış ile, maksadımı anladı ve sükûnetle şehrin plânlarından birini satın aldığım gazetelerin arasına sıkıştırdı ve paket yaparak bana teslim etti. Hepimizin hesabını ödeyerek esirlik evimize döndük. Arkadaşım Fethi Bcy'e şehir plânını alma olayını anlattım. Sanki firar amacımıza ulaşmışcasına, çocuklar gibi sevindik. Yeis ve üzüntü ile geçen baskılı ve zehir gibi günlerde talihin küçük bir anlık iltifatı insana büyük bir deva oluyor.

Odamıza girer girmez arkadaşımın, yeni sivil elbisesini tecrübe ettik, bazı yerleri vücuduna uymuyordu. Genellikle de uygundu. Kusurlu görünen yerlerini yemek bıçaklarımızla sökerek ve keserek iğne iplikle istenen şekle soktuk.

Bugünkü alışverişimiz tasarladığımız ve kararlaştırdığımız firar için hazırlık idi. Fethi Bey'e sivil elbise temini, gerektiğinde kıyafet değiştirmesi ve şehir plânının elde edilmesi şehrin genel durumunu ve yolları tanımamıza imkân sağlamıştı. Kendim için aldığım ustura ise, esirliğimin başından beri uzayan saç ve sakalımın, firar edeceğimiz günün arefesinde yok edilmesini ve bu suretle kıyafet ve şeklimin değişmesini ve kitapçıdan aldığım boyalarla da, sarı renkte olan ve Alman tipli Yarbey Fethi Bey'in bıyık ve saçlarının kumrala veya siyaha çevrilmesi için bir nevi saç boyası hazırlamamız imkânını verecekti.

Kitapçı dükkânında gördüğüm ve elde edemediğim kitabın tedariki zihnimi iyice işgal ediyordu. Günler ve haftalar geçiyor aradığımız "Rehber"i bulamıyor, firar maksadımıza ulaşamıyorduk. Sabır ve tahammülümüz de tükeniyordu. Bir gece karanlıkta pencereden sokağa atlıyarak, yıldızların yardımıyla ve Sibiryaya demiryolunu izleyerek Uzak Doğu'ya doğru, dağlardan, ormanlardan, derelerden geçerek yürümekten başka çare kalmadığını, artık bunu uygulamayı, arkadaşına teklif ettim. O da pek haklı olarak itidal ve sabırlı olmayı tavsiye ederek, çok lüzumlu olan "Rehber"in en kısa zamanda bulunmasını Ulu Tanrı'dan dilememizi ve doğacak imkânlar için bir süre daha beklemek icabettiğini tekrar etti. Oda arkadaşımın görüşü pek muvafık ve isabetli idi.

Mart ayının son günleri idi. Oturduğumuz esir evinin sokağa bakan ve kapalı olan pencere

camlarının gerisinden sokağa bakıyor ve arkadaşlarımla sohbet ediyordum. Yedi-sekiz süngülü Rus askeriyle kuşatılmış pejmürde kılıklı dört zanlının sokaktan geçtiğini gördüm. Ne sebeple tutuklandıklarını tabii ki bilmiyorduk. Ertesi günü yanımıza gelen ve esirlerin işleri ile görevli Rus Teğmeni "Dün sizin önünüzden geçtiklerini gördüğümüz dört sivil, firara kalkışan ve yakın ormanların birinde pençemize geçirdiğimiz Avusturyalı ve Alman subayları idi. Onlar şimdi karanlık bir hapis haneye atıldılar. Hiç biz Rusların elinden kaçmak ve kurtulmak mümkün olur mu? Akılsızlar bu cüretlerinin cezalarını çekecekler" diyerek bizlere bir ibret dersi vermek istedi. Gerçekten "fırar" pek müşkül ve tehlikeli idi. Bilhassa Birinci Cihan Harbi'nin ilk altı yedi ayı içindeki Moskof manevî kuvveti henüz sarsılmamış, fetihçilik hisleri ateşli bir şekilde sürmekte idi. Bu subay, gururlu bir tavırla propagandasını yaptıktan sonra def olup gitti.

Bu olay, arkadaşım ile benim maksada ulaşma yolunda daha dikkatli ve tedbirli olmamızı bize ihtar ediyordu. Herhalde cesur ve kendimize güvenli olmakla beraber, Rusya, Sibiry ve Mançuri yörelerini ve yollarını iyi bilen bir "Rehber" bulmak ve ancak fırar teşebbüsümüzün muvaffak olabileceğini hesap etmek güç değildi. Bütün muhtemel müşküllerin tehlikelerini, ölümü göze alarak, insan gücü içinde yapılabilecek bütün tedbirleri almaktı. Yalnız Cuma günleri, Camiye gidip gelmek suretiyle hasıl ettiğimiz dış temasla yetinmeyip, geceleri de münasip fırsatlardan yararlanarak kaçmak suretiyle de ilişkiler kurmaya karar verdik.

Geceleri yukarıda anlattığım yaşama biçiminde erkenden odaya çekilir, mütemadiyen trenlerin gidiş-geliş tarifelerini okur, istasyonların isimleriyle birbirine olan mesafelerini gözden geçirir ve "Çita" şehrinin plânını tetkik ederdim. Yine bir Cuma namazını kıldıktan sonra imam efendi hutbe vermeğe çıkmıştı. O ayın cumasına mahsus olan hutbesini Arapça olarak okudu ve halkın anlayabileceği gibi Tatarca ve sonra Rusça'ya tercüme etti ve açıklamalar da yaptı. Ayda bir kez olsun her Müslümana mutlaka şart olan Cuma Namazının gerçek manasını Rusya Müslümanları ve bilginleri çok iyi anlamışlardı. (Bu hal, Çin Müslümanlarında da aynıdır. Hocalar Arapça hutbeleri hemen mahallî dile çevirirler.)

Hutbenin sonunda yanımdaki dindaşlarımdan muhterem bir zat, kendisinden geçen haftaların birinde, teminini rica ettiğim ve kitapçı dükkânında görüp de satın alamadığım, "Mançurya" havalisinden bahseden kitabı gizlice verdi. Kitap ciltli idi. Hemen kabını söktüm. Parçalar halinde göğsüme yerleştirerek sakladım.

Hal ve şanlarından emin bulunduğum diğer dindaşlarımdan da bizleri "rehberlik" edebilecek birisinin bulunmasını temenni ettim. Arkadaşım Fethi Bey de aynı şekilde teşebbüslerden geri kalmıyordu. Moskof istibdadı altında inleyen ve haksız birer vesile ile Moskof zalim idaresinin gaddar ve vahşi muameleleriyle gözleri yılmış olan bu insanlar, tabii ki bizlere açıktan açığa yardım etmekten çekiniyorlardı. Biz de isteklerimizde fazla ısrar etmeyerek sükûtlarına teşekkürle karşılık veriyorduk. Hutbeden sonra Camide toplanan dindaşlar bir müddet birbirleriyle hasbihal ederlerdi. Gerçi, bu söyleşiler Rus polis ve askerinin gözetleme ve kontrolünden tamamen masun değildi. Bir aralık, ben de cemaat arasında bulunduklarını gördüğüm beş on Türk esir askerinin yanlarına gittim. Bu esir erlerimiz keza Moskof muhafızlarının gözetimi altında camiye gelmişlerdi. Kendileriyle görüştüm. Nasıl yaşadıklarını, Moskoflardan ne muamele gördüklerini sordum. Cevap olarak :

"Rusların ekseri günler bir parça kuru ekmek verdiklerini ve aç kaldıklarına dair feryat ve

şikâyetlerine hiç kimsenin ehemmiyet vermediğini ve muhafız Kazak askerlerinin telgraf tellerinden yapılmış kırbaçlarıyla, merhametsizce ve muntazaman dövüldüklerini" gözyaşlarıyla anlattılar. İçlerinden ikisi, kırbaç darbelerinin dizlerinde ve vücutlarında bıraktığı bere ve çürükleri sözlerini ispatlamak için gösterdiler. Gerçekten Türk erleri en eski ve sefil barakalarda bulunduruluyordu. Akıl ve hayale sığmayan en barbar ve vahşi kavimlerin bile harp esirlerine yapamayacakları bu muamelelere karşı kalbim sızlıyor ve teessüründen gözlerim yaşıyordu. Esir askerlerimizin hedef olduğu bu kötü muamelelerin durdurulması için hiçbir kuvvet ve selahiyete sahip olmamaktan doğan acz karşısında ıstırap içinde bu bedbaht arkadaşlardan ayrıldım. Bu konuşma esnasında yanımda bulunan Cami imamına "Hiç olmazsa durumu, Çita Mevki Komutanına anlatmasını ve insanlığa aykırı olan bu muameleden esir askerlerimizin kurtarılması için hayırlı teşebbüslerde bulunmasını" rica ettim. Sonra da her zaman olduğu gibi muhafız askerin refakatinde Camiden çıktık ve sefalet yuvamıza döndük.

O günün bu olayından çok üzgün ve yorgun halde karyolamızın ot minderi üzerine uzandım. Gece olmuştu. Arkadaşım Fethi Bey'le âdetimiz olduğu gibi dertleştikten ve firarımız için daha ne gibi tedbirlere başvurmamız lazım geldiğini münakaşa ettikten sonra yine bir neticeye ulaşamadan ümitsizce "of" çekmelerimiz arasında uykuya daldık.

Birgün muhafızlarımızdan "Pedro" adındaki Moskof onbaşısına yalnızca "Arkadaş, senin çocukluğun var mı?" dedim. Rusya'nın bilmem hangi vilayeti dahilindeki bir köyde olduğunu ve orada eşi ve iki çocuğu vesairesi olduğunu söyledi. Cevap olarak: "Bak, sende çocuk sahibisin. Benim de çocuklarım var. İşte kara talihim sonucu esirlikte bulunuyorum. Bir tarafta ailelerimizi düşünmek ve onlardan haber alamamak, diğer taraftan bu hapisane hayatına tahammül pek zor. Sen de bizler gibi buraya bağlanmış kalmışsın, aynı can sıkıntısı ile eziliyoruz. Haydi seninle bir akşam hiç olmazsa bir sinemaya gidelim. Ben sana yeteri kadar para veririm. Sen de kendine bir kat sivil elbise, bana da bir şapka ile vapur dumanı gözlük satın al. Beraberce ve kimsenin haberi olmaksızın sinemaya gideriz, bir iki saat olsun vakit geçiririz olmaz mı? teklifinde bulundum. Onbaşı, biraz tereddüt ve düşünmeden sonra "pekiyi bakayım" cevabını verdi.

Bu teklifimden maksadım sinema görmek değildi. Aslında onu temin edeceği kıyafetle sinemaya gitmek ve orada çıkacak bir fırsattan ve gecenin karanlığından faydalanarak bir tarafa savuşmak ve sonra yerini öğrendiğim tren istasyonuna giderek herhangi bir trene atlayıp firar edebilmek idi. Vakıa bu teşebbüs sağlam değildi. Fakat artık teşebbüsten geri kalmak için sabır ve tahammülüm pek azalmıştı.

Bir iki gün sonra, onbaşı yanıma geldi ve gizlice "bu akşam sinemaya gideriz" dedi. Bu sözlerine karşılık ona otuz ruble verdim. Kendisine sivil bir ceket ve pantolon bana da bir şapka ile bir gözlük satın almıştı.

Hikâyeyi esir evimizdeki arkadaşlara, bilhassa Fethi Bey'e anlattım. Onlar benim düşünceler ile mutabık kalmadılar, hak vermekle beraber, teşebbüsü uygulamaya karar verdim. Bu eylemim sırasında arkadaşlarım vakada hiç haberleri yokmuş gibi davrandılar.

Bir gece alafranga saat on (yirmiiki) sıralarında ve sessizce Onbaşı Pedro ile birlikte evden sokağa çıktık. Her ikimiz de kıyafetlerimizi değiştirmiş olarak şehre gittik. "Alexandrofski" caddesinde ve elektrik ışıklarıyla donatılmış bulunan sinemaya girdik. Oyun başlamış, tiyatro

kadın ve erkek, subay ve sivil seyircilerle ağzına kadar dolmuştu. Biz de tiyatronun bir köşesindeki kanepeye oturduk. Garip bir rastlantı olarak, o gecenin ilân levhalarından birisi, Karadeniz’de, Odesa önlerinde Rus Harp Gemileri tarafından batırılmış olan "Mecidiye" zırhlımızın, batış şeklini gösteriyordu. Tiyatro da bulunan seyirciler bu levhayı "Yaşasın Ruslar!..." bağırtilarıyla ve el şakırtılarıyla alkışlıyorlardı.

Bu acı manzara karşısında, benim de yüreğim sızlıyor, nefesim daralıyor ve gözlerim taşıdığım vapur dumanı gözlüğün siyah camları altında teessür gözyaşlarıyla kavruluyordu. Sinemaya geldiğime bin kere pişman oldum. Mümkün olduğu kadar soğukkanlılığımı muhafaza ederek sinemanın bitmesini beklemeden bir bahane ile yanımdaki onbaşı ile sefaletbane döndüm.

İçinde yuvarlandığım kötü şartların bitmez tükenmez sert dalgalarının etkisi ile mevcudiyetim param parça oluyor ve bu ruhî mücadelelerle tamamen güçsüz hale geliyordum. Fakat bu zorluk ve acılarla pençeleşmek ve başarı için sonuna kadar çalışmanın lüzumunu nefsimde daima hatırlatıyordum. Yegâne kurtuluş çaresi olarak da bunu buluyordum.

Firarımız için ihtiyacımız olan "Rehber"i bulabilmenin en emin yolu, daha evvelde anlattığım gibi arkadaşım Fethi Bey’le, sıra ile ve fırsat buldukça gece karanlığından faydalanarak vakit vakit sokağa çıkarak bu yardımcı eli ele geçirmek idi. Bu tedbire iki ay kadar devam ettik.

Nisan sonlarına doğru bir akşam evden "kaçamak" sırası kendisinde olan arkadaşım kıyafetini değiştirerek ve her zamanki gibi karanlıkta gizlice evden çıktı. Ben ve diğer arkadaşlarım Yusuf ve Murat beyler muhafızlarımız olan erleri lâkırdıya tuttuk. Başka bahanelerle de onları meşgul ettik. Yarım saat sonra Fethi Bey sessizce odaya döndü. Uyumak zamanı geldiğinden odalarımıza çekildik. Fethi Bey bu gece kaçamaklarında münasebet kurduğumuz gayretli, cesur ve fedakâr bir dindaşımızın "Rehber" olarak birisini bulduğu haberini verdiği zaman sevincimizin sınırı kalmamıştı. Birbirimizi kutladık. Artık ne günü hangi saatte firar edeceğimizi kararlaştırmak ve bu kararı rehberimiz olacak iyi insana bildirmek kalıyordu.

Firar gününün 23 Mayıs 1915 Pazar günü olmasını uygun buldum. Çünkü bugün ile müteakip iki gün Moskofların Yortu’suna rastlıyordu. İçkiye düşkünlükleri dünyaca bilinen Rusların, Yortu günlerinde sefih, sarhoş ve böylece de gafil bulunacakları belli idi.

Bu kararımızı rehberimiz olacak kimseye bildirmek lazımdı. Yine bir gece arkadaşım Fethi Bey, malum biçimde sokağa çıktı. Beş dakika sonra geri geldi. Rehberin bulunmasını vadeden kimsenin yanına gittiğini ve gereken sözleri söyleyeceği sırada, buluşma yeri olan dükkâna bir kaç Moskofun gelmesi üzerine sözünü tamamlamadan dönmeğe mecbur olduğunu anlattı. Bu hal, ikimizin de tereddüdüne sebep oldu. Herhangi bir anlaşmazlığın amacımıza zararı olacağı şüphesizdi. Bu işi en iyi ve kesin bir şekilde yapabilmek için tekrar bir gece kaçamağı daha yapabilmek lâzım geliyordu.

Biz bu tertipler üzerinde çalışırken bir akşam Yüzbaşı rütbesinde ve esirlerle meşgul bir Rus subayı bulunduğumuz eve geldi. Birkaç söz mırıldandıktan sonra Rus Harbiye Nezaretlerinin bir emrini tebliğ etti. Bu emir: "Firar edecek veya firara teşebbüs edecek esir subayların, yakalanmaları halinde kurşuna dizileceklerinden" ibaretti. Bu emri sükûnetle

dinledik. Esirliğin "zehirli bir hayat" olduğuna inanıyor, onun gayet acı ve elim ızdırabını çekmekte olan ben ve arkadaşım Fethi Bey, bu ızdırabı çekmekten ise "Kutsal yurdumuza kavuşarak ezeli düşmana tekrar kurşun atmak" yolunda canımızı feda etmeye çoktan karar vermiş olduğumuzdan Yüzbaşının tebliği bizde hiç bir etki yapmadı.

Moskof yüzbaşısı defolup gitti. Bizler de odalarımıza çekildik. Muhafız askerler, yattığımız odanın pencerelerinin tahta kanatlarını her zamanki gibi kapatarak çivilerle takviye ettiler. Kapıları da kilitleyerek odalarına girdiler. Bu şartlar altında o akşam "kaçamak" yapmak olanağı kalmamıştı. Ertesi günü behemehal "fırar" edeceğimiz gün ve saati rehberine açık ve kesin bir şekilde anlatmak lazımdı. 21 Mayıs 1331 (1916) Cuma günü akşamı saat dokuz (yirmibir) raddelerinde Fethi Bey, yine bu vazifeyi yapmak üzere gizlice sokağa çıktı. Diğer arkadaşlarım Yusuf ve Murat Beyler de kitap okumaya daldılar. Tahminen on dakika sonra, Fethi Bey sessizce eve döndü. Heyecan içerisinde olan arkadaşım "Görüşme yerine gittiğinde, görüşülecek zatın dükkânında yine birkaç Rus subayının bulunması nedeniyle maalesef buluşamadığını", söyledi. Bunun üzerine bu vazifeyi benim yapmaktığım lazım geliyordu. Arkadaşım muhafız askerlerini oyalamaya başladı. Ben de evin avlusundan gizlice sokağa çıktım. Çarçabuk dükkâna gittim. Dostumuzu yalnız buldum. Fırar gün ve saatimizi bildirerek hemen yine evimize döndüm. Bu suretle bütün hazırlıklarımız tamamlanmış bulunuyordu. 23 Mayıs 1331 gününün gelmesini sabırsızlıkla bekliyorduk. Yolculuk için pek lazım olan kibrit, biraz mum, iğne ve iplik, sabun, bir cep aynası, traş için bir usturadan ibaret olan teçhizatı daha evvelden arkadaşım ile beraber hazırlamıştık. Savunma silahı olarak da, sofr bıçaklarından ikisinin uçlarını eğe ile geceleri odamızda sivrilterek yol malzememiz arasına ilave ettik. Aynı sefil evde iki aydan beri arkadaşlık ettiğim cidden muhterem ve iyi tabiatlı Albay Yusuf Beye, kardeşim için hazırladığım bir "vasiyetname" ile, Tatarların hediye ettiği gümüş tabakayı emanet olarak teslim ettim.

Nihayet 23 mayıs 1331 pazar günü geldi. Akşama kadar büyük bir asabiyet ile vaktimiz geçti. Akşam oldu. Her zamanki gibi saat dokuz (yirmibir) sularında uyumak üzere odalarımıza çekilmeden evvel diğer arkadaşlarım Yusuf ve Murat beylerle üzüntülü bir şekilde veda ettik. Yusuf Bey teessüründen ağlıyor ve başarımız için içten dualar ediyordu.

Oda arkadaşım Fethi Beyle, odaya girdiğimizde ilk işimiz uyuduğumuzu göstermek için lâmbayı söndürmek ve karyolamızda, odada mevcut soba odunu parçalarıyla insan şeklinde birer manken yapmak ve üzerine battaniyelerimizi örtmek oldu. Bu suretle oda kapısından veya pencerelerden bakıldığı zaman yataklarımızda yatmakta olduğumuz görülecek ve böylece muhafız erleri kandırılacaktı. Bu işlerden sonra evvelce temin ettiğim sivil elbise ve şapka ile kıyafetimi değiştirdim.

Diğer taraftan Tefik ve İsmail isimindeki Türk Hizmet erlerimiz de tavsiyemize uyarak muhafız Rus erleri ve bunların arkadaşları olup bizim eve gelen diğer arkadaşları hararetle iskambil oyununa dalmış ve onları çokça meşgul etmeye başlamışlardı. Fethi Bey bir bahane ile odadan çıkarak ortalığı tetkik için evin içinde dolaştı. Evvela ben, sonra Fethi Bey evden çıkacaktık. Uygun zamanı gelince soğukkanlılık ve sükûnetle odadan evin avlusuna ve buradaki kapıdan da sessizce sokağa çıktım. Gece saat 10.00 raddeleri idi. Bütün sinirlerim gergin ve kalbim heyecanla çarpıyordu. Sokakta beş on adım yürüdükten sonra, üç yüz metre kadar ileride iki Rus askerinin bizim eve girdiklerini ve bunlardan birinin bizim muhafız

"Pedro" adındaki Moskof onbaşı olduğunu farkettilim. Biraz tereddüt etsem teşebbüsümüz ortaya çıkacak ve o ana kadar binbir zorlukla yaptığımız hazırlıklar yok olacak ve firarımız gerçekleşmeyecekti.

Daha ilk adımda uğradığım bu garip ve üzücü tesadüfe karşı, hiç istifimi bozmayarak ve bir yabancı insanmışım gibi yönümü değiştirerek yirmi metre genişliğindeki sokağı çaprazlama geçmeğe başladım. Yortu gününün sarhoşluğu ve keyfi ile dengesi bozulmuş olan onbaşı, uzaktan bizim oturduğumuz evden birinin çıktığını farketmiş olmalı ki, şüphe ile bana doğru bakmağa başladı. Kıyafetim her zamankinden farklı olduğundan, beni iyice farkedemeyen onbaşının tereddüt içinde olduğunu hissederek, istifimi hiç bozmadan yürümekte devam ettim. On dakika süren çok heyecanlı bir yürüyüşten sonra, buluşma yeri olan mağazanın önüne geldim. Burada ikinci bir aksilik olarak alış verişle meşgul bir kaç subay ve askerin bulunduğunu gördüm.

Yarım saat kadar heyecanlı bir beklemeden sonra mağaza sahibi, iyi insan dışarı çıkarak beni diğer kapıdan içeri aldı ve mağazanın ambarına sakladı, üzerime de kapıyı kilitledi. Çuval, fiçiler ve hurda eşyanın depolandığı bu karanlık ambarda bir çuvalın üzerine oturarak arkadaşım Fethi Bey ve bize rehberlik edecek kimsenin gelmesini sabırsızlıkla beklemeye başladım. Hep ilk evden çıkış anındaki aksi tesadüfle şüpheye düşen Moskof onbaşısının eve girince beni soracağı ve belki de tereddüdünü gidermek için yattığım odaya girip arayacağını, böylece de firarımın anlaşılabileceğini ve arkadaşım Fethi Bey'in de bu engel sebebiyle kaçamayacağı düşüncesiyle ruhum azap içinde kıvranıyordu. Kulağım dışardaki seslerde idi. Bu şartlar altında devam eden bir saatlik beklemeden sonra nihayet ayak sesleri duydum ve ardından da ambarın kapısı açıldı. Heyecan içindeki Fethi Bey geldi. Esirlik evimizden hemen sonra Onbaşı Pedro'nun eve girer girmez, "Paşa nerede" diye beni sorduğunu ve arkadaşlarımla da "Bilmiyor musun o hastalıklı ve sağlığından hep şikayetçidir. Uyumak için odasına çekildi. Gürültü etmeyelim rahatsız olmasın" sözleriyle onu binbir müşkülâtle fikrinden vaz geçirdiklerini telaşla anlattı. Bu sırada da rehberliğimizi yapacak olan kimse de geldi. Kaybedecek vaktimiz olmadığından hemen giydiğimiz düzgün elbiseleri çıkararak rehberimizin getirdiği gayet eski bir kaç yerinden yırtılmış, yamalı fakir insan elbiselerini ve onların şapkalarını giydik. Evvelden hazırladığım ustura ile, esirliğimin başından beri salıverdiğim sakalımı kuru kuru ve alelacele tıraş ettim. Rehberimiz ikimize de ayrı ayrı tedarik ettiği "İran" pasaportlarını bize verdi. Böylece "Tebriзли Cafer ve Ali Ekber" isimlerini kendimize mal edindik.

Bu hazırlıklar bittikten sonra, her üçümüz omuzlarımıza birer pirinç çuvalı ve ellerimize birer değnek alarak, Ulu Tanrı'nın himayesine dayanarak bulunduğumuz yeri terk ettik. "Besmele" ile yürüyüşe başladık. Omuzlarımızda taşıdığımız çuvallarda eski ve kırık dökük kundura ve elbise parçalarıyla, yetecek kadar ekmek, çay ve peynir gibi yiyeceklerimiz bulunuyordu. İlk hedefimiz "Çita" şehrinin tren garı idi. Şehrin içinden geçerek yarım saat kadar yürüdük. İyi bir şans olarak şiddetli bir yağmur başlamıştı. Bu suretle hiç kimsenin, diğerine bakamayacak bir hali kalmamıştı.

Elektrikle aydınlatılmış ve bir çok sarhoş Rus subay ve erinin bulunduğu gara sükûnetle ve fakir amele hâl ve tavrıyla girdik. Garın demiryol hattı tarafında ve karanlık bir köşesine oturduk. İkibuçuk aydan beri çok dikkatle muhafaza ettiğim iane Rublelerinden yüzünü rehberimize verdim. O da gişeden dördüncü mevki ve fakir işçilere mahsus üç tren bileti aldı.

Hesapça "İrkutsk" yönünden "Çita"ya gece yarısı gelecek ve "Viladi Vostok"a gidecek olan marşandiz trenin gelmesini bekleyecektik. Gece yarısı olduğu halde tren gözüküyordu. Bu gecikme bizleri son derece üzüntüye sokuyordu. Nihayet 23/24 Mayıs 1915 gece yarısını bir saat geçe tren geldi. Vagonların birine girdik. Bu tür vagonlar, iki kat tahta kerevetli ve esir olarak sevk edildiğimiz sefil vagonların aynı idi. Aynı vagonda bizler gibi fakir halli insanlar horultularla uyumakta idi. Fethi Bey'le ben bir kerevete, rehberimiz de diğer bölmedeki kerevete yerleştik. Çuvallarımızı yastık gibi başımızın altına koyduk. Trenimiz biraz sonra kulaklarımızı şenlendiren düdüğünü öttürdükten sonra hareket etti. Bizlere de esirlik zincirinden kurtulmanın sevinciyle geniş bir nefes aldık. Vatanımıza kavuşuncaya kadar geçireceğimiz zor günlerde Büyük Allah'ın bize lütfedeceği yardımlara kendimizi teslim etmiştik. Kalplerimiz sevinç ve heyecanla dolu idi. Uyumak kabil değildi. Tren yol aldıkça, uğradığımız istasyonlarda, yanımda parçalar halinde sakladığım demiryol tarifesine bakarak "Çita" dan ne kadar uzaklaştığımızı hesap ederdim. "Çita" şehri en yakın hudut olan Moğalistan sınırına (150) kilometre uzaklıkta idi.

Bu kadar mesafeyi yaya almaya çalışsa idik, hududu geçinceye kadar tevkif edilmek ihtimali fazla idi. Bu sebeble firar ettiğimiz andan, on iki saat zarfında mümkün olduğu kadar "Çita" dan uzaklaşmak için trenle yol almak lâzımdı. "Çita" da hapsedildiğimiz evde iki aydan beri devam eden akşamları saat dokuz civarında uyumak ve ertesi günü öğleden sonra birde uyanmak gibi hayat tarzımız sebebiyle Muhafız Moskof erleri (firar hadisesini) ancak on dört saat sonra anlayabileceklerdi. Olay belli olunca Rusların her tarafa arama ve keşif kolları yollaması ve bütün istasyonlara ve civar şehirlere telgraf ve telefonla bilgi vermeleri ve bizleri tutuklamak için şiddetli tedbirler alacakları şüphesiz idi.

Bu durumda trenle en azından on iki saat yani ertesi günü öğleye kadar yol almaya ve hiç olmazsa "Çita" dan yüz kilometre uzaklaştıktan sonra herhangi bir istasyonda treni terk ederek yaya seyahate devama karar vermiştik.

Trenimiz bir marşandiz (yük) katarı olduğundan her istasyonda en azından yarım saat duruyordu. Bu esnada istasyon polisinin yolcuları gözden geçirmesi, bizleri epeyce heyecana uğrattı. Rehberimiz olan muhterem zat, beni ve arkadaşımı çok sevmiş ve bizlere "öz evlat" gözüyle baktığından, biz de kendisini şefkatli bir baba olarak tanıdık ve kendisini "Baba" diye çağırırdık.

Bütün gece ve sabah yol aldıktan sonra, trenimiz 24 Mayıs 1331 (1915) öğle vakti "Bulak" isimli istasyona geldi. Evvelce aldığımız karara göre burada trenden indik. İstasyonda durmayarak, omuzlarımızda çuval, ellerimizde değnek olduğu halde ve çok fakir birer amele davranışlarıyla ve sükûnetle doğruya doğru yürümeye başladık. Bu istasyon Sibiryâ Çölü ortasında idi. Yolcu olarak bizden başka kimsenin trenden inmemesi istasyon memurlarının bakışlarını üstümüze çekmişti. Bu gibi zamanlarda, hiç tereddütsüz olmak ve soğukkanlılıkla hareket, en selametli davranış olduğundan, hiç tavrımızı bozmayarak yürümeğe devam ettik. Takip ettiğimiz istikamet demiryoluna paralel ve rehberimiz "Baba" için bilinen bir yöndü. Mevcut patika yolun dışında ve demiryol hattının üç dört kilometre uzağından hareketle ve muayyen bir istikamette dere, tepelerden aşarak 24/25 Mayıs 1915 gece yarısına kadar onbir saat yürüdük. Gece yarısına yakın "Alavanna" ismindeki köye yaklaştık. Köyün yakınındaki bir dere kıyısına gizlendik. Toprak üstünde bir iki saat kadar istirahat ettik. Bir taraftan şiddetli ve soğuk bir rüzgârın esmesi ve susuzluk, diğer taraftan ilk günkü yürüyüşle zedelenmiş olan

ayaklarımızın sızıntıları ve elbiselerimizin pejmürdeliği ve inceliğinden çok üşüdüğümüz için uyumamız imkânsızdı. Şafak sökmeye başladı. Geceyi geçirdiğimiz yerin bir patika üzerinde olduğunu gördük. Hemen yerlerimizi değiştirmek, dere içinde su bulmak maksadıyla, göze daha da az çarpan diğer bir derenin kayaları arasına sığındık. Sözünü ettiğim bu köyden Çin'in Mançuri ülkesi hududuna kadar yaklaşık 150-200 kilometreyi katetmek mecburiyeti vardı. Yaya olarak bu mesafenin yürünmesine tahammül etmek imkânsız idi. "Alavanna" kasabasından, hiç olmazsa üç eşek satın alınmasını düşündük. Mevcut param ile hem hayvanları satın almak, hem de biraz peynir, ekmek, tereyağı, çay ve bir çaydanlık tedarik etmek üzere rehberimiz "Baba" kasabaya gitti. Arkadaşım ile beraber biz kayalar arasında kaldık ve "Baba'nın dönmesini bekledik. Satılık hayvan bulamayıp, yalnız imkân olduğu kadar diğer maddeleri satın alarak iki saat sonra geri döndü. Yürümekten başka çaremiz olmadığına karar verdik. "Bes-mele" ile tekrar yürüyüşe başladık. Birbirimizden üç dört metre aralıkla ve teker teker "Alavanna" kasabasının içinden geçtik. "Oton" nehri üzerinde ve kasabadan yarım saat uzaklıkta "Yak köprü" yani demir tele bağlı ve cereyan ile hareket eden kayığın bulunduğu nehrin geçit olan yerine geldik. Yirmişer "penik" mukabilinde kayıkçı bizi nehrin karşı yakasına geçirdi. Bir müddet yürüdükten sonra, su kenarında ve çalılıklar arasında güzel bir sabah kahvaltısı yaptık. Abdest alarak hak yoluna ikişer rekât namaz kıldık. Esirlikten kurtulduğumuzdan dolayı, dimağlarımız neşe ve sürür içinde ve maddi yorgunluklara rağmen moralimiz pek kuvvetli idi.

25 Mayıs gününü dahi sürekli olarak yürüyüşle geçirdik. Yollarda "Burbat" denilen göçebe bedevi halinde yaşayan insanlara tesadüf ederek onların dili ile "Selam" anlamında "Alamindo" diyerek selam veriyor ve kötülük yapmalarından kendimizi korumaya itina ediyorduk. Zümrüt yeşili vadilerden ve dağlardan geçerek "Birka" ismindeki köye doğru yürüdük. Güneş gurup etmişti. Biz hâlâ yürüyüşe devam ediyorduk. Bu sırada karşımıza silahlı bir atlı "Burbat" çıktı. Rus diliyle "Nereye gidiyorsunuz?" ve "kimsiniz?" diye sordu. Rehberimiz "Baba" yorgunluğun tesiriyle olsa gerek sertçe "Neden soruyorsun? Sana ne" diye cevap vermesi üzerine o da hiddetlenerek "Bilmekliğim lâzımdır. Söylemezsen haliniz yamandır." diyerek omzundaki tüfeği eline alarak tehdide başladı. Buna karşı arkadaşım Fethi Bey'in tek silahımız olan ucu sivriltilmiş ekmek bıçağını çıkararak mukabele edeceğini hissetmesi üzerine daha da hiddetlenen adam "Ha öyle mi?" sözleriyle dört nal yanımızdan ayrılarak, kabilesinin yerleştiği kulübelere doğru gitti. Artık onun adamlarıyla beraber bu ıssız çölde, çaresiz kalmış olan bizleri öldüreceğine şüphemiz kalmamıştı. Beklenen bu tehlikeyi atlatabilmek için, yürüyüşümüzü hızlandırdık. Önümüzde ve bir kilometre kadar bir mesafedeki demiryol hattı üzerinde bulunan bekçi kulübesine doğru yürüdük. Kulübede bulunabileceğini umduğumuz hat bekçisinin yardımıyla bir selamet yolu bulabileceğimizi ümit ediyorduk. On dakika sonra dokuz, on kadar atlının süratle üzerimize geldiklerini uzaktan gördük. Her türlü himayeden mahrum ve sadece iki ekmek bıçağından başka savunma silahı olmayan bizler, cidden müşkül bir durumda kalmıştık. Daha da hızlanarak bekçi kulübesine yaklaştık. Bir Moskof bekçisinden geceyi geçirmek için hiç olmazsa kulübe dışında ve kulübe kenarında bir sığınacak yer vermesini istedik. Bekçi: "Katiyen olmaz hatta yaklaşmayın, defolun buradan" cevabıyla bizi reddetti. Bu sırada dokuz "Burbat" da yanımıza geldi. Arkadaşım ile bir kenara çekildik. Rehberimiz "Baba" alt perdeden işi tutarak ve merhamet çekecek bir vaziyetle "Fakir olmamızdan ve trene binecek paramız bulunmaması

sebebiyle yaya yürüdüğümüzü ve iş bulmak için yola çıktığımızı" söyledi. Böylece "Burbat" ların acımalarını sağlamaya ve hiddetlerini yatıştırmaya çalıştı. Hakikaten her üçümüzün de hali hayvan hırsızlarına benzemekte idi. Hayvanlarını çalacağımızdan şüphelendiklerini sonradan anladığımız bu insanlar "Baba" nın açıklaması ve ricası üzerine hat bekçisinin aracılığı sayesinde, bizleri serbest bıraktılar. Ulu Tanrı'nın inayetiyle büyük bir bela ve tehlikeden kurtulduğumuza şükrederek yürüyüşe devam ettik. "Burbat" lardan ayrıldığımız zaman etraf tamamen kararmış ve gece çökmüştü. Gecenin karanlığına bakmayarak bu yabancı insanların çevresinden uzaklaşabilmek için mütemadiyen yürüdük. Bir tarafı yalçın kayalık, diğer tarafı söğüt ağaçlarıyla örtülü bataklıklardan ibaret olan sarp bir boğazı geçtik. "Burbat" vahşilerinden kurtulduğumuzdan doğan sevincimiz çok sürmedi. Başka "Burbat" kabilelerine ait çoban köpekleri, havlamalarıyla etrafımızı kuşattı. Bu sesler, daha uzaktaki diğer köpekleri de çağırıyordu. Köpeklerin bu bağırtıları, sahiplerinin de dikkatini çekecek ve yeniden onların zulüm ve vahşetlerine maruz kalacaktık. Bu tehlikeyi de atlatabilmek için durmadan yürüyerek bu bölgeden de uzaklaştık. Gece karanlığında yönümüzü kaybetmemek için hep demiryolunu takip ettik. İki günden beri devam eden yürüyüş ayaklarımızı takatten iyice düşürmüştü. Gece yürüyüşüne sabaha kadar devam etmemiz kabil olmadığından, demiryolunun kenarında yığın halinde rastladığımız tahta parmaklıkların altında biraz istirahatete karar verdik. Kışın, kar fırtınalarından demiryolunu muhafaza için siper gibi kullanılan bu parmaklıklar yaz vakti toplanıp hatların kenarında istif edilmiş bir halde duruyordu. Bu tahtalar, çalı ve otlardan yararlanarak tertip ettiğimiz meskenin içine girdik. Mevcut yiyeceklerimizden yiyerek, tatlı bir uykuya daldık. Toprak üzerinde geceyi geçirdik. Ertesi sabah gün doğuşundan evvel, saat dört civarında "Birka" köyüne doğru yürümeye başladık. Rehberimiz "Baba" yürüyüş sırasında tatlı hikâyeler söyler ve serüvenler anlatırdı. Muayyen bir yolu takip etmeyip, daima demiryoluna bir iki kilometre uzaktan arazi üzerinde yürüdüğümüzden hiç bir yolcuya rastlamıyorduk. Esasen Sibiryâ köyleri, birbirinden uzak mesafelerde ve ekserisi demiryolu üzerine yerleşmişlerdir. Rusya'da tren ücretlerinin çok düşük olması sebebiyle en fakir yolcular bile trenle veya köy arabalarıyla gidip gelirler.

Üç günlük ve günde en azından otuz kilometre yürüyüş, ayaklarımızı şişirdi ve bir kaç yerinden yaraladı, tırnaklarımızdan bir kaç düştü. Bu hal ile haftalarca yürümek kabil değildi. Bu maddî acılarla yapmaya mecbur olduğumuz binlerce kilometrelik mesafe, gözümüzde tecessüm eder ve buna karşı tahammül etmek ve metanetimizi muhafazadan gayri çare bulamazdık.

25 Mayıs 1915 öğle vakti, "Birka" köyü hizasına geldik. Birkaç haneden ibaret olan bu köyde nakil aracı olarak hayvan veya araba bulmak imkânsızdı. Rehberimiz "Baba" nın bu köyün istasyonunda trene binip daha doğuda "Hadabulak" ismindeki köye gitmesine ve orada bulabileceği en azından iki eşek satın alıp, geri dönmesine, yolda bizleri bulmasına ve seyahatimize bunlara binerek yapılmasına karar verdik. Bu kararı uygun olarak "baba" bizden ayrıldı. Arkadaşım Fethi Bey'le ben de demiryolunun bir iki kilometre uzaktan, hatta paralel, daima hattın kuzeyinden ve doğu istihkametinde yürüyüşe devam ettik. "Birka" köyü dışından dolaştık ve "Birka" çayını yarı belimize kadar ıslanarak geçtikten sonra sekiz saat yürüdük. Gece karanlığında istikametimizi kaybetmemek için hem de yorgunluğumuzu hafifletmek için, zaruri olarak su kenarının çukurca bir yerinde gecelemeğe lazım geldi. Rüzgâr şiddetle esiyor ve başlayan yağmur da şiddetini artırıyordu.

Arkadaşım, birbirimizin vücut hararetinden istifade etmek için birbirimize sarılarak, yağmur ve rüzgârın çok rahatsız eden tesirleri altında 26/27 Mayıs gecesini de geçirdik. Esasen uyumak kabil değildi. Çünkü her yer ıslak ve bir taraftan da yağmur sürekli olarak yağıyordu.

Gün ağarmaya başladı. Çuvalları omzumuzla vurarak, tekrar yola koyulduk. Yağmur hâlâ devam ediyordu. Zaten eski püskü olan elbiselerimizden geçen su iliklerimize kadar işledi. Yağmura karşı yegâne siperimiz omzumuzdaki çuvallar idi ki, bunların da sudan tutulacak yerleri kalmamıştı. Yaralı ayaklarımızla çamur içinde pek zorlukla yürüyebiliyorduk. Bu rahatsız şartlar ve zahmetler altında yedi saat kadar yürüdük. Gözlerimiz daima etrafı kolluyor özellikle "Baba"nın ortaya çıkmasına bakıyordu. Ama bu zamana kadar "Baba" gözükmedi. Biraz dinlenmek üzere demiryolu kenarında evvelkiler gibi bulduğumuz üçgen şeklinde istif edilmiş tahta yığınları arasına girdik. Açık kalan iki tarafını da bir kaç tahta ile kapatarak oldukça mahfuz acayip sığmakta barındık. Taşıdığımız ekmek ve peynir ile mümkün olduğu kadar açlığımızı giderdik. Bir taraftan tahta aralarından etrafı gözetlemeye başladık. Saatler geçiyor, ve rehberimiz "Baba" gözüküyordu. Bu hal, yabancı bir memleketin meçhul bir noktasında ve rehberimizin kaybolması ile her türlü yardımdan mahrum ve sabretmekten başka çaresi olmayan bizleri düşündürmeye, sıkmaya başladı. Samimiyet ve mertliğinden emin bulduğumuz rehberin faraza geri gelmemesi halinde demiryolu boyunu takiben başımızın çaresine bakmaktan başka yapacak işimiz kalmıyordu. Bu yüzden doğacak zorluk ve tehlikeleri düşünerek buhranlı saatler geçirdik.

Bu sıkıcı beklemeden ve etrafı gözetlemeden sonra, uzaklardan bir adamın bize doğru geldiğini gördük. Bir yabancı olabileceği düşüncesiyle tahta yığınının içinde büzüldük, kaldık. Hizamızdan geçerken bu insanın bizim "Baba" olduğunu görünce "Baba! biz buradayız" diye sevinçle seslendik.

Sabahtan beri devamlı ve şiddetli yağmur altında yürüyerek tepeden tırnağa ıslanmış ve bütün gücünü kaybetmek endişesiyle üzüntü içinde bulunan "Baba" yanımıza geldi. Kaybetmiş olduğu öz evlatlarına kavuşan bir baba gibi mutluluk içinde yaşlı gözlerle boynumuza sarıldı. Sibirya Çöllerinde çaresiz kalan bizler de, "Baba"yı tekrar bulduğumuzdan dolayı sevinerek ve bizim için yaptığı fedakârlık ve gösterdiği samimiyetten duyduğumuz minnetlerle onu hürmetlerle karşıladık.

"Baba"nın "Birka"da "Harayulak" köyüne kadar gidip gelmesi hiçbir fayda sağlamamıştı. Çünkü (azlığı dolayısıyla) istediğimiz hayvanları temin edememişti. Akşam karanlığında ve şiddetli yağmur altında dört saat kadar daha yürüyebildik. Gece alafranga saat on (yirmiiki) raddelerinde "Harayulak" köyüne ulaştık. Elbiselerimizi biraz kurulmak ve yorgunluğumuzu gidermek için bu köyde "H...." ismindeki bir Tatar'ın küçük bir yer odasından ibaret evine girdik. Rus köylerinde hemen her evin "Kuvariter" denen yolculara, ücret mukabilinde gecelemeğe mahsus barınak bulunması âdettir. Yata ğı, mutfacı aynı yerde olan bu pis kokulu yerde üç saat kadar kaldık. Ev sahibinin hazırladığı biraz çay ile midelerimizi ısıttıktan ve mevcut sobanın hararetiyle elbiselerimizi kuruttuktan sonra tekrar yola çıktık. Yağmur hâlâ devam ediyordu. Zifiri karanlıkta bastığımız yeri görmek ve yağmur altında çamur deryasında yürümek pek zor idi. Esasen bu âna kadar geçirdiğimiz yürüyüş zorlukları ayaklarımızı iyice zedelemiş ve vücutlarımızda derman bırakmamış olduğundan daha fazla yürüyüşe devam etmek mümkün değildi.. Sabaha doğru bir noktada durduk ve yağmur altında çok zor bir gece

geçirdik. Azap içinde sabahı bekledik. Bizim gibi iliğine kadar ıslanmış ve yorgun düşmüş olan "Baba" açıkta kalmaya razı olmayarak, beni dinlemedi ve uzakta görünen ışığa doğru gitti. Geceleri uzaktan görünen bir ışığın yakın zannolduğunu oysa ışık yerinin uzak olduğunu söylediğim halde sözlerime kulak vermedi. Kızgınlıkla yanımızdan ayrıldı. Burası maden ocaklarında çalışan işçilere mahsus barakaların toplandığı "Şak" adında küçük bir istasyon imiş. Sabahleyin şafaktan evvel arkadaşım ile birbimize dayanarak ve kaplumbağa yürüyüşü ile biz de bu istasyona yaklaştık. "Baba"yı aramaya başladık. Bu arama sırasında işçi barakalarının da bazısına girdik. Sağı solu avare gözden geçirdik. Nihayet istasyonun büfesinde bir sıcak salonda keyifli bir uykudan ve sabah çayını içtikten sonra dışarıya çıkmış olan "Baba"yı bulduk. Beraberce "Burjia" köyüne doğru yine yürüyüşe başladık. Yorgunluk ve takatsızlıktan her yüz metrede bir dizlerimizin üzerine oturuyor ve bir süre dinlendikten sonra tekrar yürüyorduk. Böylece saatte ancak yarım kilometre yol alabiliyorduk.

28 Mayıs öğleden sonra altı sularında "Burjia" kasabasının yakınındaki gölün kenarına geldik. Emin bir barınak hazırlamak için "Baba" köye gitti. Biz de göl kenarında oturduk. Fırtınalı kötü bir hava vardı. Kumlardan ve tozlardan gözlerimizi açamıyorduk. "Baba"nın dönüşünden ve gecenin gelmesinden sonra, gizlice köyün kenarında harap bir evin, perişan bir odasına girdik. Burası, alkol kaçakçılarından birinin evi idi. Ev sahibi bizi de "Kaçakçı" olarak biliyor ve meslektaş olarak saklanmamıza özen gösteriyordu. Odada eşya namına birşey yoktu. Ceketlerimizi sererek ev sahibi vasıtasıyla aldığımız sardalya, konserve ve ekmek ile, yemek yedikten sonra derin bir uykuya daldık. Beş gün ve gece durmadan ve açıkta geceleme suretiyle yapılan yürüyüşlerden sarsılmış olan vücutlarımız, sekiz saatlik pürüzsüz bir uyku ile yeniden kuvvet kazanmıştı. Ertesi günü, nakil aracı olarak köyde tek "eşek" olsun tedariki yine kabil olamadı. Yürümekten başka çare kalmamıştı. 21 Mayıs 1915 günü de mütemadiyen yürüdük. Akşam olup hava karardığında "Harasur" adında bir istasyona geldik. Bu mevkiden "Mançurya"ya kadar daha alınacak yüz kilometre kadar bir mesafe kalmıştı. Yaralı ayak ve kuvvetten düşmüş vücutlarımızla bu mesafeyi en azından bir haftada alabileceğimizi hesaplayınca, yine tehlikeyi göze alarak trene binmeye karar vermek lazım geldi.

Firar günümüzden bir hafta geçtiğinden Moskofların bizi yakalatmak için aldıkları tedbirlerin gevşeyebilmiş olacağını da düşünerek trene binme kararını almıştık. Bu karar üzerine istasyonun haricinde ve karanlık bir köşede trenin gelmesini bekledik. Rehberimiz "Baba" da gişeye giderek üç "amele bileti" aldı. Maksudumuz "Harasur" dan "Masiyevski" ismindeki istasyona kadar bütün gece trenle gitmek, sabaha yakın treni terkederek "Mançurya" şehrine yayan ve gizlice ulaşmıştık. Gece yarısına doğru bir tren geldi. Yine amelelere mahsus vagona girdik. Vagonların her birinde tren muhafızı olarak askerler bulunuyordu. Hiç tavrımızı bozmayarak ve sükûnetle vagonun tahta sıralarına ve diğer fakir yolcularından birinin yanına oturduk. Ancak heyecandan uyku tutmuyordu.

"Masiyevski" istasyonu "Mançurya" şehrine yirmi kilometre mesafededir. Bu şehirde Moskof hükümetinin mülkî ve askerî büyük memurları bulunmakta idi. Şehir ismen Çin Hükümetine ait ise de, doksan dokuz sene müddetle Rusların bilfiil askerî ve siyasî işgali altında bulunuyordu.

Burada tren yolcularının pasaportlarının ve sair belgelerinin çok sıkı kontrol edildiğini ve Masiyevski İstasyonu'nda vagonların kilitlendiğini bilen rehberimiz belge ve

pasaportlarımızın düzgün olmaması sebebiyle "Masiyevski" istasyonundan evvel treni terketmekliğimizi tavsiye etmişti.

30 Mayıs şafak vakti idi. Trenin istasyona yaklaşıp süratini azalttığı sırada vagonun platformundan evvela ben, sonra Fethi Bey trenden aşağı atladık. Allahın yardımıyla atlayışımız kimse tarafından farkedilmedi. Sükûnetle yürümeğe başladık. "Baba" trende kaldı. Onun belgeleri mükemmel olduğundan "Masiyevski" istasyonunda trenden çıkıp bizi bulması kolay ve emindi.

Gerçekten "Baba" istasyona gitti. Oradaki memurlardan harp hakkında ve bizim tevkifimiz için bir teşebbüs olup olmadığına dair bilgiler aldıktan sonra yolda bizlere iltihak etti. Bu suretle yine üçümüz "Mançurya" şehrine doğru yürüdük. Bu sefer de "Yemen" in sıcaklığını andırır derecede sıcak olan güneş altında ve susuzluktan yürüyüşümüz ağır cerayan ediyordu. Rehberimiz bizleri terkederek önden "Mançurya" şehrine gitti. Amacı şehirde tanıdığı kimseler yardımıyla bir araba tedarik etmek, bu amaçla artık yürümeye gücü kalmayan beni ve arkadaşımı şehrin kenarına ulaştırmaktı. O ayrıldıktan sonra arkadaşımınla sahrada bulduğumuz taşların arasına gizlenerek hem istirahat ettik, hem de etrafı gözetledik. Beş saat bekledikten sonra, sahibi Müslüman ve hacı olan bir yük arabasıyla "Baba" yanımıza geldi. Arabanın bulunmasına sevinerek ve üçümüz binerek şehre doğru hareket ettik. Akşam karanlığında şehrin kenarındaki İslâm mezarlığına geldik. Araba kasabaya gitti. Bizler de mezar taşlarının arasına girdik. Burası gece vakti en emin sığınak idi.

Rehberimizin aracılığıyla ahabplarından iki Müslüman ziyaretimize geldi. Gelenler devamlı güçlükler ve zorluklarla yorgun düşmüş ve gayet eski ve yırtık pırtık elbiseler içindeki bizlere merhametle bakıyorlardı. Gerçek kimliğimizi bilmeyen ve garip Türkistan Müslümanları olduğumuza inanan bu insanlar merhamet ve şefkatlerini üçer Ruble sadaka vermekle gösterdiler. Bu sadakaları reddetmek, onları üzebilir ve hakkımızda şüphe uyandıracağından mecburen kabul ettik.

Onlardan öğrendiğimize göre, bulunduğumuz mezarlıkta Anadolu kahramanı sekiz Türk yavrusu Sibiryaya sürgün esnasında trenlerde hayatlarını kaybederek şehit olmuşlar ve burada gömülmüşlerdi. Behbahtlıkla müşterek olduğumuz bu muhterem şehitlerin ruhlarına fatihalar hediye ettik. Aynı zamanda hâlâ savaş meydanlarında çarpışan askerlerimizin başarı ve zaferleri için duamızı tekrar ettik.

30/31 Mayıs gecesini mezar taşları arasında geçirdik. Ertesi günü tan yeri ağarmadan karanlıkta rehberimizle Mançurya şehrine girdik. Şehrin kenarlarından dolaşarak "Baba"nın delaletiyle bir eve geldik. Burası dindaşlardan birinin ailece oturduğu bir evdi. Bizi bir odaya aldılar. Aileden iki kadın, telaşla ve büyük bir şefkatle bizlere çay hazırladılar. Evin erkeği ve erkek kardeşler ve diğer aile fertlerinin kimi ekmek, peynir, sigara getirmek gibi işlerde bizlere ikram ve yardım ediyorlardı. Bu evdekiler bizlerin kimler olduğumuzu ve ne gibi maceralarla geçirdiğimizi "Baba"dan öğrenmişlerdi. Evlerinde şu beş on dakika süren varlığımızın meydana çıkması halinde Moskof'ların zulmüne uğrayacakları muhakkaktı. Bu sebeple bütün ev halkı heyecan ve korku içinde idi. Simalarının renginden ve telaşlı hareketlerinden bu hal tamamen belli oluyordu. Arkadaşım Fethi Bey'e duygu ve kanaatimi söyledim. Esasen o da farkına varmıştı. Bu korkuda çok haklı idiler. Çaylarımızı ve ikram edilen yiyecekleri bitirmeden onları bu tehlikeden kurtarmak için, bu iyi kalbli dindaşlara

teşekkürlerimizi tekrarlayarak sessizce kapıdan çıktık. Gün ağarmaya başlamıştı. Hızlı adımlarla şehrin dış kenarından dolaşarak, kasabadan uzaklaştık. Fakat bizler için artık yürüme imkânı kalmamıştı. Rehberimizde de aynı yorgunluk görülüyordu. Bir araba veya başka bir vasıta bulmak için "Baba" ricamız üzerine tekrar Mançurya şehrine gitti. Biz de onun dönmesine kadar beklemek üzere çukur bir yere gizlendik. Arık tamamen sabah olmuş, insanların gidiş gelişleri başlamıştı. Kimsenin şüphesini uyandırmamak için toprağın üzerine kayıtsızca uzandık. Bu bekleyiş bir saatten fazla sürdü. "Baba" görünürde değildi. Rusların askerî ve mülkî pek çok memurunun ve iki tabur askerinin bulunduğu "Mançurya" civarında, bulunmamız tehlikeli idi. Bu endişeler içinde iken uzaktan ve şehir yönünden bir yük arabasının geldiğini gördük. Ona doğru yürüdük. Gerçekten "Baba" sahibi Çinli olan bu arabayı kiralamaya muvaffak olmuştu. Hemen arabaya atladık. Ama arabacı davranışlarımızdan şüpheye düştü. Bizi kabul etmemek istiyordu. Kendisine fazla para vermek ve iyi muamele etmek suretiyle onu ikna ettik.

Nihayet yola koyulduk. Yürümekten kurtulduğumuza memnun ve sevinçli olarak keyfimiz yerine gelmiş ve arabanın yan tahtalarına dayanarak, "Baba"nın latifeleriyle yol alıyorduk. Öğle zamanı bir su kenarında mola verdik. Daima beraberimizde taşıdığım çaydanlıkla, çalı çırpı ile yaktığım ateş üzerinde birer çay pişirerek içtik. Derenin suyu ile ellerimizi ve yüzlerimizi mükemmel yıkadık. Güneş şiddetle ısıtıyordu. Sanki Yemen Çöllerinde idik. Yarım saat sonra araba ile yine hareket ettik. Takip ettiğimiz yol doğu istikametinde demiryolu hattına muvazi ve hattın takriben dört yüz metre uzaklıkta idi. Yaklaştığımız "Tisikar" köyünde geceleme istedik. Köy, hattın öbür ucunda bulunduğundan demiryolunun üzerinden geçmek gerekiyordu. Hattı geçtik. Tam köye girmek üzere iken "Sitoy" yani "Dur" emriyle beraber etrafımızı yirmi silahlı Moskof askeri kuşattı. Süngülü tüfeklerini bize doğru yönelterek "Kimildamayınız" tehdidi ile bizleri yakaladılar. Hiç beklemediğimiz anda bu yakalanma bütün emellerimizi alt üst ettiğine ve Moskofların eline tekrar düştüğümüze ve böyle çok kötü akıbetlere uğrayacağımız a şüphe kalmamıştı. Demiryolu boyunca uzaktan bizlerin bu seyahati hat muhafızı askerinin şüphesini çektiği ve köye yaklaştığımızda tevkif ettikleri anlaşılıyordu. "Kimildamayınız" emir ve tehdidi üzerine her üçümüz arabada donmuş kalmıştık. Moskof askerlerinin başındaki çavuş, elindeki değnekle arabamız Çinliyi fena halde dövdü. Birçok azarlayıcı sözlerle yanımıza geldi. Yürürken dayandığım elimdeki sopayı sertçe çekerek aldı. Bu anda bizlerin de Çinlinin uğradığı muameleye uğrayacağımız muhakkaktı. Askerlerin her biri "Hainler! Bakınız nasıl cezanızı bulacaksınız" sözleriyle bizleri azarlıyor ve tehdit ediyorlardı. Onların bu tehdit ve kötü sözlerinden, bizleri Alman ve Avusturyalı ve demiryolu hattını tahrip edecek birer harp casusu veya yine bu millet subaylarından firari zannettikleri anlaşılıyordu. Bundan şüphe yoktu. Bizleri arabadan kırk elli metre uzaktaki küçük bir tren istasyonuna götürdüler, istasyonun bir köşesine tıktılar. Başımıza süngüler dikildi. Rus çavuşu heyecan içinde istasyon memuruna hitaben "Burada üç hain tevkif ettik. Telefon edin. Şehirden polis memuru gelsin, bu adamları sorgulasın" dedi. İstasyon memuru, bizlere aynı hakaret ve kin dolu bakışlarla baktıktan sonra telefonun yanına gitti ve konuşmaya başladı.

Bu sırada geçirdiğimiz asabî buhran bütün vücudumuzu sarsmakta idi. Kurtulmak için yaptığım bütün çalışma ve gayretlerimiz mahvolmuştu. Fakat, son nefese kadar metanetimizi muhafaza etmeği selamet rehberi kabul ettiğimizden büyük sükûnetle olayın akışını bekliyorduk. Rehberimiz "Baba" da endişeye düşmüştü. Kısa ve gizli sözlerimle teselli ettiğim "Baba"nın endişeye düşmesi tabii idi. Çünkü durumumuz anlaşılır ve onun da rehberliği anlaşılırsa Moskofların idama kadar varan en şiddetli cezalara uğrayacağını ve bu yüzden üç nüfuslu ailesinin de mahv ve perişan olacağı muhakkak idi. Arkadaşım ile beraber bizlerin gerçek kimliğimiz ortaya çıkması halinde, başımıza gelecekleri, firarın bir gereği olarak kabul ettiğimizden sükûneti muhafaza ediyorduk.

Telefonla konuşulanları oturduğum yerden izlemekte idim. Bu konuşmalardan, tutuklandığımız yer "Mançurya" ve "Haylar" şehirleri arasında sekiz on evden ibaret küçük bir köy idi. Telefonla görüşülen şehrin "Haylar" olduğunu anladığım zaman geniş bir nefes aldım. Çünkü aksine "Mançurya" şehri ile görüşülmesi bizim için daha tehlikeli olurdu. Çünkü Mançurya sivil ve askerî yöneticilerin merkezi olması ve "Çita"dan firarımızın bunlarca bilinmesi ihtimali daha fazla idi.

Tanrı'nın bu himayesine şükrettik. İstasyon memuru telefon konuşmasını bitirdi. Moskof

çavuşuna "Bir polis memurunun (Haylar) dan trenle ve beş saat sonra geleceğini söyledi. Bizleri tevkif eden askerler süngüleriyle yanımızda durmakta ve her biri bir cellat gibi uğrayacağımız ceza ve felaketlerden zevkle bahsediyorlardı. İçlerinden birisi çuvallarımızdan şüphelendi; "Çuvalların içinde bomba ve başka tür patlayıcı madde var mıdır?" diyerek aramaya başladı. Halbuki çuvallarımızda sadece ekmek peynir gibi yiyecek ile, fakirliğimizi belirten eski ayakkabı ve elbise parçaları bulunuyordu. Yalnız çuvallardan birisinde bulduğu bir kutu "Ananas" tatlı konservesini dinamit zannederek bir hayli telaşlandı.

Tutuklama olayı beş on haneden ibaret köy halkının merak ve endişesini mucip olduğundan, tevkif sebebimizi askerlerden sormaya başladılar. İçlerinden biri bizim rehberin ahababı imiş. Hemen "Baba" ya yanaşarak: "Yahu ne oldu? Bu Moskoflar sizi Alman casusu mu zannettiler?" diyerek bir iki sözden sonra uzaklaşmak istedi. Bu sırada Rehberimiz "Sorma halimizi sorma, sen bizi kurtarmaya çalış. Şu elli Rubleyi gelecek polise ver" diyerek, gizlice benden aldığı elli Rubleyi fırsatını bularak ona verdi. Bizi tanımayan ve yalnız rehberi tanıyan köylü yanımızdan ayrıldı. Hiç ummadığımız ve beklemediğimiz bir imkân ortaya çıkması, kurtulma ümitlerimizi uyandırdı. Yanımda hüviyet ve mesleğimize ait hiç bir şeyin bulunmaması ve mevcut olanların herhalde imhası lazımdı. Ancak Moskof muhafızlarının şiddetli gözetimleri altında bu işi yapmak pek zordu. Gece yarısı geldi. Askerlerde bir uyku gevşekliği baş gösterdi.

Bu hali gördüm, hemen arkadaşlarımla beraber, çuvallarımızdaki yiyecekleri çıkarıp yemek bahanesiyle, yanımızdaki zararlı belgeleri birer birer ve lokmalar halinde çiğneyip yuttum. Bir kısmını da gayet küçük parçalar halinde yanımdaki baskülün altına attım.

Sabaha yakın istasyona bir tren geldi. Müteakiben kordonlu ve uzun boylu bir polis memuru da istasyona girdi. Üçümüzü de birer birer sorgulamaya ve ellerimizi yukarıya kaldırarak baştan aşağıya kadar soyup muayeneye başladı. Evvela ben muayene edildim, sorgulandım. İran tebaası ve "Katarovin" şehrinden Cafer Mehmet olduğumu "İskot" yani hayvan alış verişi ticaretiyle meşgul olduğumu ve yol arkadaşlarımla beraber "Tisikar"a geldiğimi söyledim ve yanımdaki İran pasaportumu gösterdim. Ceplerimin ve koynumun muayenesi sırasında öteden beri taşıdığım minik bir "Kur'an-ı Kerim" ile dört yüz küsur Ruble param meydana çıktı. Polis bu küçük kitabın ne olduğunu sordu. "Müslüman olduğumdan, bu da bizim kutsal kitabımızdır" cevabını verdim. Muhafız Moskof askerleri arasında Müslüman Tatar askerleri de bulunuyordu. Bunların içinden biri "Ben Müslümanca okumak bilirim" diyerek elimdeki Kur'an-ı Kerim'i aldı. Heceleyerek güç halde biraz okuyabildi. Polisin kanaat getirmesi üzerine, Kur'an-ı Kerim'i iade etti. Sırtımdaki eski püskü palto ve ayaklarımdaki yırtık ve sökük potin ve çoraplar da çıkarılmıştı. Böylece tam bir arama yapıldı.

Polis memurunun sarhoş olması ve istasyona girmesinden evvel bizlerden ayrılan köylünün polise elli Ruble vermiş olması ve aynı zamanda bizlere hoş muamele edilmesinin tavsiyesi ile olsa gerek, muayene sırasında polis ayaklarıma hiç bakmadı. Baksaydı yara bere içerisinde ve uzun yürüyüşlerle ezilmiş olduğunu anlayacak ve durumumuz fenalaşacaktı. Muayene sırasında cebinden mendile sarılmış bir cep pergeli çıktı. Hayretler içinde kalan arkadaşım bir kelime söylemeyecek hale gelmişti. Derhal polise hitaben ve Rusça "Müsaade ederseniz söyleyeyim. Benim asıl sanatım taşçılıktır. Bu adam da çırağımdır. Bu gördüğünüz aleti taşları yontarken ölçü için kullanırız" dedim. Bu sözlerim polisi ikna etmiş olmalı ki, pergeli sükûnetle iade ederek aramasına devam etti. Arkadaşımın yan ceplerinden Türkçe yazılmış

bir kâğıt da çıktı. Bu bir Türk Subayının imzasıyla yazılmış şu kadar takım elbisenin alındığını gösteren bir makbuz idi. Makbuzda Alay ve Tabur numarası ve isimleri de yazılı idi. Polis memuru tarafından anlaşılması bizlerin gerçek hüviyetini tamamen ortaya koyacak ve kıyamet de ondan sonra kopacaktı. Polis yukarıda sözünü ettiğim Müslüman Tatar askerine okutmak üzere makbuz kâğıdını verdi. Bilgiçlik iddiasında olan asker, kâğıdı eline alarak hecelemeğe başladı. Hemen yanma gittim. "Peku'da iken Yusuf Ali'den borç aldığımı, üçyüz Rubleyi iki aya kadar iade edeceğime dair senedimdir" şeklinde okumaya başladım. Benim cümlelerimi o da tekrar etmek akıllılığını gösterdi. Meğer bu kâğıdı okumak hevesinde olan Müslüman Tatar askeri aslında Müslüman dilini ancak heceleyecek kadar bilmekte idi. Tam istediğimiz olmuştı. Makbuz okuma işini bitirince polise hitaben bu belgenin bir "Zamba" yani bir makbuzdan ibaret olduğunu ilave ettim. İfademe inanan polis sesini çıkarmadı. Böylece tehlikeyi atlatarak geniş bir nefes aldım. Arama sırası bizim Rehber gelmişti. O, Rusçayı çok iyi bildiği ve yanında da kimliğini göstermek için doğru belgeleri bulunduğundan, soruşturma ve arama işi pervasızca cereyan etti.

Sonunda Polis halimizde tereddüdü mucip bir emare görememesi üzerine yüksek sesle ve başımıza birikmiş olan ve dörtgözle işin nereye varacağını bekleyen askerlere karşı "Bu adamların ellerinde pasaportları var. Şüpheli bir halleri de görülmüyor. Binaenaleyh serbesttirler" ve bize karşı da "Haydi serbestsiniz nereye isterseniz gidebilirsiniz" dedi. Bu hitap ve sözler o dakikaya kadar bir türlü heyecanlar ve buhranlarla yanıp kavrulmakta olan dimağlarımıza rahatlık verdi. Vatan ve vazife uğrunda uğradığımız çeşitli tehlike ve zorluklara ve vartalara eklenen bu son tehlikeden de Yüce Allah'ın yardımıyla yakamızı kurtarmış olduk. Neşe içerisinde o pis istasyondan dışarı çıktık. Olayın ummadığımız şekilde sonuçlanmasından ötürü Ulu Tanrı'ya binlerce defa hamd ettik.

İstasyondan çıktığımızda şafak yaklaşmıştı. İstasyonu terk ederken yakaladığı avın bir rüya olduğunu anlayan ve bizleri canavarca hırpalayan Moskof askerleri mahcubiyetle ve hayretlerle bize bakıyorlardı. Sibirya'nın ıssız ve amansız bir köşesinde yırtıcı hayvanların pençesinden kurtulmanın verdiği bir sevinç içinde bu Mujiklere "Dün akşam bizleri çeşitli hakaretlerle tutukladınız. Zarar yok, şimdi harp zamanıdır. Hakkınız olabilir, fakat bizler pek namuslu adamlarız." sözleriyle nefretimi kısmen belirtmiş oldum.

Asfalt zemin üzerinde sekiz saat devam eden bu işkenceden dolayı saçlarımın büyük kısmı beyazlamıştı.

İstasyondan çıkınca doğruca köye gittik. Harap ve köhne tek kattan ibaret bir evin toprak döşemeli odasına girdik. Bu evin sahibi de bizim Rehberin ahbabı idi. Bizim kimliğimizi bilmiyor, sadece bizleri rehberin yol arkadaşları olarak tanıyordu. Burada iki saat uyumak ve ertesi günkü hareket tarzımızı kararlaştırmak lazım geliyordu. Tam odada çuvallarımızı bir kenara koyup mevcut bir karyolaya uzanmak üzere iken bizi sorgulayan polis bulduğumuz eve geldi. Bizlerde heyecan yine başladı. Odaya giren adamı saygın bir davranışla karşıladık ve gösterdiği iyi muameleye teşekkür ettik. O da "Canım bu bir iş mi ? Sizin belgeleriniz var. Askerler şüphelenmişler ve sizi haksız yere tevkif etmişler. Müsterih olunuz. Size kimse dokunamaz" demesi üzerine sükûnete kavuştuk. Kırık bir lambanın sönük ışığı altında, derhal çuvallarımızda bulunan tatlı konservesini açarak polise ikram ettik. Fukaralığımızdan dolayı kusura bakmamasını rica ederek içtiğimiz adi tütünden bir sigara yaparak kendisine teklif ettik. On, onbeş dakika sonra polis "çok işim var" diyerek defolup gitti.

Artık uyumak kabil olmadı. "Mançurya" şehrinden "Harbin" şehrine gidecek bir sabah treninin bulunduğunu öğrendik. Vakit kaybetmeden, tutuklandığımız bu noktadan bir an önce uzaklaşmak icap ediyordu.

Rehberimiz ve pek muhterem bir insan olan "Baba" iyice ürkmüştü. "Dün geceki tutuklamanın bir daha olması halinde kendişinin de çoluk çocuğunun da çeşitli tehlikelere maruz kalacağını ve binaenaleyh artık bizlerden ayrılıp evine döneceğini" bildirdi. Bu davranış pek haklı idi. Artık firarımızın bundan sonraki kısmını kendi gayretlerimizle neticelendirilmesi ve başımızın çaresine kendimizin bakması lazım geliyordu. O ana kadar bizlere yaptığı fedakârca hizmetler için teşekkür ettikten ve bir miktar da para verdikten sonra, çok üzgün olarak veda ederek ayrıldık.

Kararımıza göre, arkadaşım Fethi Beyle beraber çuvarlarımızı yine omuzlarımıza alarak korkusuzca ve sükûnetle evvelki akşam işkenceli ve buhranlı saatler geçirdiğimiz istasyona gittik. Trenin gelmesini tahta kanapeler üzerinde bekliyorduk. Bu sırada dün bizi tevkif eden Moskof askerlerinden bazıları bizi gördüler. Bunlardan birisi "Hani ya siz buraya hayvan satın almak için geldiğinizi dün akşam söylüyordunuz. Halbuki şimdi nereye gideceksiniz?" sözleriyle bizi sorguya başladı. Bu suale "Evet öyle idi. Fakat buraya ilk adımı attığımız anda başımıza bin türlü belâ geldi. Talihsizlikten buradan satın alacağımız hayvanların da öleceği şüphesizdir. Bunun için başka bir iş arayıp bulmak için (Viladı Vostok)'a gideceğiz" cevabını vererek başımızdan savuşturduk.

Beklediğimiz tren Uzak Doğu'ya gitmek üzere "Mançurya" şehrinden geldi. Hemen "Viladı Vostok" için dördüncü mevkii ve işçilere mahsus iki bileti aldım. Sükûnetle ağır ağır trene bindik. Trenin hareketiyle bizler de geniş nefes aldık. Vagonda dört beş fakir Moskof yolcu ile üç Redif asker (çok yaşlı yedek asker) vardı. Japonya ve Amerika'dan Rus Ordusu için gelen bütün silah ve mühimmat Sibiryâ Demiryolu ile içerilere sevk edildiğinden, bu hat son derece muhafaza altında bulunduruluyordu. Bu sebeple her vagonda muhafız olarak üç dört asker bulunuyordu. Tahta kerevetlerden birinin üzerine arkadaşım ile beraber çuvarlarımızı yastık yerine başımızın altına koyarak uzandık. Yabancı olduğumuzu gören askerler, "Nereden gelip, nereye gittiğinizi" sormaya başladılar. Konuşma tarzlarına göre bu suallerin amacının "Sorgulama" için olmayıp sırf merak ve gevezelikten ileri geldiğini anlamıştım. Bu sebeple canımız pek sıkılmıyordu. Kendilerine cevap olarak "İranlı ve taşçılık yaptığımızı ve ekmek parası için (Viladı Vostok)'a gidip, orada (Karapusu) yani istihkâmlarda çalışacağımızı, çünkü orada işçi ücretinin üç Ruble olduğunu" söyledim.

Bu adamlar, bizim fakir görünüşümüze kılık kıyafetimizdeki perişanlığa acıyarak olsa gerek ki, bize çay ile bir iki sigara da verdiler. Marşandiz katarı süratiyle ve yavaş hareket eden trenimiz gece yarısına doğru "Haylar" Şehri istasyonuna geldi. Ahalisi tamamen Çin'li ve nüfusu kalabalık olan bu şehrin istasyonunda büyük bir kalabalık vardı. Hemen vagondan indim. Bilet gişesine giderek "Harbin" için yine dördüncü mevkii iki bilet aldım. Eski biletleri yırtıp attım. Biletleri değiştirmekteki maksadım izimizi kaybettirmek idi. Burada vagonumuza epeyce Çinli girdi. Bu kalabalık bizler için pek faydalı idi. Trenimiz iki saatlik bir beklemeden sonra tekrar yola koyuldu. Ertesi günü "Tisi Tisi Kar" isimli istasyona geldik. Trenimiz marşandiz katarı olduğundan, "Mançurya"dan bizden sonra hareket eden posta treni daha süratli olduğu için bu istasyonda bize kavuştu. Bu katardan çıkan yolcular arasında "Rehberimiz olan Baba"nın da çıkması bizi fevkalade şaşırttı. Yanımıza gelmeyerek ve bir

işaretle bizlere yeniden refakat edeceğini anlattı. Ve bizim trenin diğer bir vagonuna bindi. "Baba"nın bizlere karşı samimi bağlılığı ve fedakârlık duyguları, bizleri meçhul ve düşman bir ülkede ve bilhassa geçirdiğimiz durum ve şartlar altında yalnızlık ve yol gösterenimiz olmayışında, duyacağımız sıkıntı ve zorlukları düşünerek arkamızdan gelerek bize yetişmişti. Bu hal, yeniden tekrar "Baba"ya kavuşmuş olmak bizleri cidden sevindirdi.

İstifimizi hiç bozmadan ve mutluluk içinde vagonumuza girdik. "Baba" da diğer vagonda olduğu halde trenimiz hareket etti.

Trenimiz bu istasyonda dururken vagonda yanımızda yolculardan bir Moskof kadını vagonun bir köşesine yerleşmiş oturuyordu. Bu kadın elindeki çaydanlığı bana uzatarak, âmirane bir tavır ile "Bu çaydanlığa su doldur. İşte şurada sıcak su yeri" diyerek istasyonun yakınındaki "Kiyiyatuk" denilen sıcak su veren yeri gösterdi. Bizim hal ve tavrımızdan bizleri gerçekten fakir ve hakir gören bu kadının, bu muamelesine karşı sükût ederek sabır ve tahammülle gidip çaydanlığına sıcak su doldurdum. Kadın küçük bir teşekkürle bile tenezzül etmeyerek çaydanlığı aldı. Ben de bu fena muameleyi hazmederek ses çıkarmadım. Çünkü vatan ve dinime hizmet yolunda düştüğüm girdaptan kurtulabilmek ve giriştiğim firar mücadelesinde muvaffak olabilmek için herşeye göğüs germek, her türlü zorluk ve tehlikeyi kabul etmek lazımdı. O kadın hiç bilmiyordu ki karşısında Türk Ordusunun naçiz bir parçası olan bir paşası (general) ile bir yarbayı bulunuyor ve bunlar Kafkas büyük felaketinde, kaderin şevkiyle düştükleri bu cehennemden kurtulmak tekrar millî vazifelerini yapmak için çabalıyorlardı. Çöl eşkiyalarına av olmak ve hamiyet sahibi insanların sadakalarına muhtaç duruma girmek ve Moskof canavarlarının zalim pençelerinden kurtulmak için uğradığımız ve geçirmekte olduğumuz macera düşünülünce arkadaşım ile beraber cidden acınacak halde idik. Fakat gayemiz ve imanımız Ulu Tanrı nezdinde pek makbul görülmüş olmalı ki, çıkan her türlü zorluklar, aksiliklerde bizleri elimizden tutup harika bir biçimde selamete çıkarıyordu. Trenimizin "Tisi Tiskar"dan hareketinden sonra acı ve tatlı hatıralar ve duygularla dimağlarımız meşgul bulunuyor ve kalblerimiz vatan aşkıyle bize güç ve mutluluk veriyordu.

Dört gün süren ve yaysız vagonların kuru tahta kerevetleri üzerinde hasıl olan darbelerin vücudumuzu sarstığı heyecanlı seyahat 4 Haziran akşamı "Harbin"e ulaşmakla sona erdi. "Harbin" Çin hükümetine ait ama gerçekte, şehrin yarısı Rus askeri işgalinde, şehir her türlü gümrük vergisinden muaf, milletlerarası ve "Mançuri Bölgesi"nin kıtasının üç bölgeden en ehemmiyetlisinin ticaret merkezi olan bir yerdir.

"Harbin"e gelince, milletlerarası bir şehir olması itibariyle bizler için güvenli ve tehlikesiz olacağını zannediyordum. Bu ümitlerimiz boşa çıktı. İstasyona girince her tarafın Moskof askerleri ve polislerin şiddetli gözetimi altında olduğunu, yolcuların gidiş gelişlerinin istasyonun yalnız bir kapısından yapıldığını gördük. Buradaki polislerin tecessüslerini çekmemek için arkadaşım ve rehberimiz hemen birbirimizden ayrıldık. Yolcuların çoğunluğunu teşkil eden Çinlilerin arasına karışarak polislerin önünden geçtik. Bu sırada epey heyecan geçirdim. Yanına yaklaşıp sanki arkadaşı imişim gibi yürüdüğüm bir Çinli şaşkınlıkla bana bakıyor, ben de gülerek konuşuyor gibi mukabele ediyordum. Bu suretle salimen istasyon dışına çıktık. Hemen orada duran arabalardan birine her üçümüz bindik. Rehberimiz "Harbin"i pek iyi biliyordu. Şehrin mamur ve medeni olan Rus kesimine dahil olduk. Etraf tamamen kararmış ve gece olmuştu. İstasyon civarındaki büyük binalar, Moskof kışlaları ve parkları önünden geçerek asıl şehre girdik.

Burada arabacının hakkını verip, savduktan sonra bir müddet yürüdük. Sonra küçük bir otele gittik. Otel sahibi, karşısında perişan giyimli ve omuzlarında birer eski çuval bulunan biz fakirleri gördüğü zaman, bizleri otele kabul edemeyeceğini söyledi. Rehberimiz "Baba" münasip bir lisanla "Vaktin geç olması ve gidecek yerimiz olmadığı için, hiç olmazsa geceyi geçirmek için bir yer vermesi" ricasında bulundu. Adam, halimize acıyarak, otelinin bodrum katındaki odalardan birine bir Ruble karşılığında bizleri tıktı ve teminat olmak üzere yanımızda bulunan kimlik belgelerimizi, ertesi sabah iade edilmek üzere aldı. Kırık dökük bir karyola ile, bir iki keçe parçasından ibaret eşyası bulunan bu sefalet yuvasına yerleştik. Arkadaşımla beraber bir karyolaya, rehberimiz "Baba" da paltosunu yere sererek döşeme tahtaları üzerine uzandık.

Uykudan evvel Rusların belli başlı olan yemeği bir kase "Borj" (Lahana ve sığır eti haşlaması) ile karnımızı doyurduk. Üzerine birer de gazoz içerek uykuya daldık. Ertesi sabah otelciden kimlik belgelerini alarak oteli terk ettik. Çeşitli yollardan geçerek "Baba"nın tanıdığı bir dindaşın evine gittik. Ev sahibi "Nuri Efendi" uykuda imiş. Onu beklemek için bahçenin bir köşesine çömeldik. Bir saat sonra ev sahibi yanımıza geldi. "Baba" ona kim olduğumuzu anlattı. Gayet hamiyetli ve tam manasıyla aydın bir kişi olan bu dindaşımız, büyük bir medeni cesaret göstererek bizleri evinin en temiz odasına götürdü. Burada ikram ve iltifatlarıyla bizleri mutlandırdı. Aynı zamanda başımıza gelenlere teessüfleriyle beraber, başarımızı takdir ye tebrik ederek bizim manevi gücümüzü artırdı. Yalnız bir kattan ibaret ve zamanla çok kirlenmiş olan çamaşırlarımızı ve on iki günlük yürüyüşlerle yıpranmış olan kunduralarımızı değiştirerek bizlere yenilerini hediye etti. Elbiselerimizi değiştirmek ve yenilemek ise maksadımıza aykırı olduğu için, üstümüzdekileri bir süre muhafaza ettik.

Rehberimiz "Baba" nın her türlü tehlikeyi ve Moskofların eline geçmesi halinde uğrayacağı muhakkak olan en şiddetli cezaları göze alarak firarımıza yardımcı olması, büyüklüğünü ve olağanüstü cesaretini takdir eden ev sahibi, "Baba"yı tebrik etmekle beraber, bir miktar para hediyesiyle de mükâfatlandırdı. 4-5 Haziran 1915 gecesini bu evde tam bir rahatlık içerisinde geçirdik. Ertesi sabah bu zatın en samimi dostu ve mahremi bulunan "Veli" ve "Hasan" efendiler bulduğumuz eve geldiler. Kendileriyle ahbap olduk. Konuşmalardan sonra seyahatimize devam edebilme çare ve vasıtalarını birlikte müzakere ettik. "Harbin-Mukden" demiryoluyla Çin'e doğru seyahat etmemizin pek tehlikeli olduğunu, çünkü bu hattın diğerlerinden fazla Moskofların kontrol ve gözetiminde olduğu anlaşıldı. Görüşmelerin sonunda "Harbin" den sonra, yaya veyahut bulunursa araba ile karadan "Mukden"e gitmemiz kararlaştırıldı. Esasen "Harbin"den sonra ilk hedefimiz "Pekin" şehri idi. Buradan sonra Anavatan'a kavuşmak için hangi yolun takip edilmesi gerekeceğini doğacak şartlar gösterecek idi.

Evine sığındığımız zatı, varlığımızla Rusların şerrine uğratmamak için bu evi değiştirmek lazım geldi. Bu karar üzerine bu değerli insana veda ettik. Yine rehberimiz "Baba" nın delaletiyle "Harbin" in Çin Hükümetine ait ve Çinli memur ve halkın oturduğu kesimine gittik. Burada bulunan Çin Müslümanlarının ibadet yeri olan bir camii ve medrese vardı. Bizim gibi "Garipler" için hücreleri (odacıkları) bulunan bu camiye girdik. Doğruca "Ahund" yani imam efendinin bulunduğu odaya girdik.

Selâmlaştıktan sonra mübarek ramazan münasebetiyle "Pekin"e gitmek üzere Türkistan'dan "Harbin"e geldiğimizi ve Camide bir iki gün istirahat etmemize müsaade

etmesini, Arapça ile bildirdik ve rica ettik. Hoca, ricamızı kabul ederek bizi "garip"lere mahsus hücrelerden birisine gönderdi. Hücrede kör bir kandil yanmakta ve Çin Müslümanlarından üç Müslüman bulunmakta idi. Hücre, toprak döşemeli ve bir tarafında parçalanmış hasır serili bir sediri olan gayet fakir bir barınak idi. Çin'de âdet olduğu üzere sedirin boş olan alt kısmındaki sobada odun yanıyordu. Arkadaşım ile her an büyük sinir sıkıntılarıyla yorulmuş vücutlarımızı dinlendirmek üzere, sedirin üzerine uzandık. Biraz istirahatten sonra hücrenin diğer sakinleri ile görüşmek istiyorduk. Fakat Çince bilmememiz ve onların da Arapça bilmemeleri sebebiyle ancak el işaretiyle anlaşmaya çalışıyorduk. Aynı dine inanan insanlar olarak, her Müslümanın kalp ve dimağında yaşattığı dindarane duygularla bu fakir iyi kalpli Çinli dindaşlar bizlere ikram olarak içtikleri "Kaynar su" dan fincan fincan vermeğe başladılar. Çay yerine, bu sıcak su ile midelerimizi ısıttık. Çinlilerin ekmeği, bakla ununun, kaynar suda haşlanmasıyla yapılmış bir nevi tuzsuz hamurdan ibarettir. Ekmek yerine, bize de bu hamurdan verdiler. Fakat yiyebilmek kabil olmadı. İçinde yuvarlandığımız bu maceranın, hergün yeni biçimde gözüken garip sefalet şekillerine tahammülden başka çaremiz yoktu.

Rehberimiz "Baba" ailesinin yanına döneceğinden çok acıklı bir şekilde vedalaşarak tekrar bizlerden ayrıldı. "Harbin" den sonra "Kâmil" isminde sığındığımız Caminin hizmetlilerinden bir Çinli Müslüman bizlere delalet ve rehberlik edecek idi. Bu insanı bize "Harbin" de ilk misafir olduğumuz evin sahibi gayretli dindaşımız tedarik etmişti. Bu yeni rehber camiye girdiğimiz zaman yanımızda idi. Bir süre kaybolduktan sonra bizi hücremizde tekrar buldu. Onun gelmesi ikimizi de çok memnun etti. Çünkü o gelinceye kadar, meçhul bir muhitte yalnız başımıza kalmaktan epeyce sıkılmıştık. Kâmil biraz Rusça ve Arapça bildiğinden fikir ve arzularımızı oldukça anlatabiliyorduk. Gerçek kimliğimizi bilmeyen ve bizleri Türkistan'dan gelen gariplerden bilen Çinli rehberimiz otuz yaşlarında gayet zeki ve sevimli bir insandı. Çin topraklarından ve kâmilin Çinli halk ile meskun yarı medeni bölgelerden seyahat edeceğimiz için Çin dili ve âdetlerine vâkıf ve aynı ırktan bir rehberle şiddetle ihtiyacımız vardı. Tam adamım bulmuştuk.

Geceyi hücremizin sıcak sediri üzerinde geçirdik. Ertesi sabah evvelden kararlaştırdığımız gibi karadan ve Çin arazisinden geçerek Çinin, Japon işgali altındaki mıntikasına doğru yolumuza devam etmek istiyorduk. Yaklaşık (250) kilometre uzunluğundaki bu mesafeyi yaya almaya ne yaralı ayaklarımız ve ne de vücudumuzun tâkat ve tahammülü müsait değildi. Hiç olmazsa en âdi nakil vasıtalarından birinin teminini istiyorduk. Çinli rehberimiz bütün bir gün bunu bulmaya uğraştı. Nihayet bir araba bulunduğunu söyledi. İltica ettiğimiz hücredeki bu geceyi de daha müsterih olarak ve tevekkül ile geçirdik.

9 Haziran 1915 sabahı arabamız Caminin kapısı önüne geldi. Bu üstü hasır parçası ile örtülmüş iki tekerlekli ve dört katırla çekilen kağınev'inden bir yük arabası idi. Ancak dört kişiyi üst üste alabilen bu arabaya her üçümüz bindik.

Hava gayet yağmurlu, geçtiğimiz arazi yoldan ve her türlü imardan mahrum ve yumuşak kara toprakla örtülü olduğundan takip ettiğimiz istikâmetin, ekserisi yerleri insan boyunca çamurla bataklık halinde idi. Arabamız çamur deryası içinde bata çıka bin müşkülâtlarla yoluna devam ediyor. Böylece bir saatte ancak bir kilometre mesafe alabiliyorduk. Varacağımız ilk hedef "Asha" adındaki köy idi. "Harbin-Viladi Vostok" demiryolu hattı üzerinde ve "Harbin" den takriben yirmi kilometre uzakta bulunan bu köye ancak iki günde ulaştık.

İlk yürüyüş gününün gecesini "Harbin" ile "Asha" aras ında bulunan sefil ve son derece harap bir Çinli köyünün pis ve yıkık bir kahvehanesinin kırık peykeleri üzerinde geçirdik.

Kahvehaneye girdiğimiz zaman, boyalı bir bezden yapılmış bir dondan başka bir elbisesi olmayan köyün çocuk ve insanları kendilerinden olmayan ve yabancı bizleri görmek için etrafımıza üşüştiler. Bu mütecessis nazarlara ilaveten pis kokuları bizleri epeyce rahatsız etti. Köyde yiyecek namına bir şey bulamadık. Yanımızda taşıdığımız Çin ekmeği ile, olduğu kadar açlığımızı giderdik. Geceyi kahvehanenin sediri üzerinde geçirdikten sonra, sabahleyin aynı araba ile yola koyulduk. Akşam üzeri de "Asha" kasabas ına vardık. Burası dört beş bin hanesi, asırlık bir sur ile çevrili ve büyük çarşısı olan büyük kasaba idi. Ahalisinden bir kısmını Çin Müslümanları teşkil ediyordu. Bu Müslümanlar kasabanın bir kenarında ayrı bir mahallede yerleşmişlerdi. Burada bulunan Camii Şerife gittik. Rehberimiz bizleri Türkistan'dan gelen dindaşlar olarak camiin imamına taktim etti. Büyük bir hüsnü kabul ederek Caminin "garip"lere mahsus odalarından birine yerleştik. "Asha" ya kadar bizleri taşıyan arabacı da hakkını alarak gitti.

Caminin odasına girdiğimizde bizi hiç ummadığımız bir süpriz beklediğini gördük. Bizim ünlü rehber "Baba"mızı orada bizi bekler bulduk. "Baba"mız "Harbin" den ayrılmamızdan sonra bizleri meçhul bir diyarda ve bedevi bir memlekette, pek emin olmadığı yabancı bir Çinli'ye tevdi edilerek yalnız başımıza seyahat etmekliğimize gönlünün razı olmaması üzerine tekrar arkamızdan trenle "Asha" ya gelmiş ve bizleri Camide beklemekte idi. Bu ikinci kez buluşmaya tabiiki pek çok sevindik. Tereddüt içinde ve karmaşık düşüncelerle meşgul olan dimağlarımız yeniden canlandı. "Baba" bize ananas tatlısı konservesi, çay, şeker, ve taze peynir, kutu sardalyası ve armuttan ibaret mükemmel bir nevale de getirmiş bulunuyordu. Bunlarla güzelce karnımızı doyurduk.

Vakit kaybetmeden seyahatimize devam etmek istediğimizden ilk işimiz ertesi günkü yolculuk için her ne tür olursa olsun bir nakil aracı bulmak idi. Bu arzumuzu imama söyledik. O da kendi adamlarını kasabaya göndererek eşek veya yük arabası tedarikine çalıştı. Fakat maalesef hiçbir vasıtanın bulunmadığının anlaşılması üzerine yine daha evvel olduğu gibi ayaklarımıza güvenmekten başka çaremiz kalmıyordu.

Camide kaldığımız sürede Camii Şerifi ve buna bitişik kız ve erkek ilkokulunu imamım delalâtiyle gezdik. Cami gayet nefis Çin mimarisinde muhteşem ve ahşaptan inşa edilmiş ve renk renk nakışlarla süslenmiş ve içerisi mükemmel halılarla döşenmişti. Dört katlı saçaklarlardan özel itina ile yapılmış çatısı olan minare bambaşka bir güzellikte idi. Çin dilinde "Hoy Hoy" (Müslüman) ve "Libotes" (Camii) veya (Mabet) denmektedir. Çin'in en ücra köşelerinde ve küçük küçük kasabalarında mevcut olan bu "Hoy Hoy Libotes" lerin hemen hepsi aynı itina ve zerafetle yapılmış olduğunu imam efendi söyledi. Bu hal Çin Müslümanlarınca dinlerine bağlılık ve saygılarının ileri derecede olduğunu kanıtıdır. Camiye bitişik ilkokulu da gezdim. Kızlara mahsus olan kısımda bir Çinli hanım öğretmenlik yapıyordu. Öğretmen hanımın yüzü peçeli başı örtülü değil, gayet tabii ve sade giyinmişti. Bütün Çin Müslüman hanımları, ekseri Tatarlar gibi örtülü degillerdir. Kadınlıkları giydikleri bir nevi bluzdan ve saçlarının düzenlenme biçiminden bellidir. Ayrıca pantolon gibi basma ve kumaştan yapılmış dar bir şalvar ile ceket veya bluzdan oluşan bir kıyafetleri vardır.

Dersler; ilm-i hal, Elifba, ve Kuran-ı Kerim gibi hep Arapça basılmış kitaplardan

okunuyordu. Çin'de Arap harfleriyle basan tek bir Müslüman matbaası bulunmadığından bütün dini eserler, el yazılarıyla teksir edilmiş ve büyük bir kısmı da Rus Müslümanları tarafından Rusya'da basılmış kitaplardan ibaretti. Okulda takip edilen öğretim usulü ise çok eski ve ilkel idi. Bu gibi okullar "Ahund" yani imamların hizmet ve gayreti ve sahip olabildikleri bilgi oranında ve onlar tarafından idare edilmektedir. Bu kimseler ise, ekseriyetle cahil ve zamanın gelişmesine vakıf değildirler. Bu sebeble Çin Müslümanlarının bilim ve sanattaki mevkiileri maalesef pek aşağı düzeydedir. Mamafih Müslüman Çinliler, hem şehirleri olan diğer Çinlilerden daha uygar ve çalışkan insanlardır. Mesela, Gayrimüslim bir Çinli mevcut hayvanlardan hangisini bulursa yer ve temizliğe hiç dikkat etmez. Müslüman Çinli ise Gayrimüslim bir Çinlinin suyunu bile "temiz değildir" diye içmez ve İslâm dininin tüm kurallarına son derece bağlı olarak hareket eder. "Haramdır" diye katiyen içki içmezler ve içenleri de sevmezler. Geceyi Caminin odasında geçirdik. Ertesi sabah şafakla beraber "Asha" köyünü terk ederek yürüyüşe başladık. Rehberimiz "Baba" ve Çinli Müslüman yol arkadaşımız ve Fethi Bey ile dört kişi yola çıktık.

Geçen günlerin yorgunluğu ile zedelenmiş olan ayaklarımızı güçlkle atıyorduk. Buna ilaveten şiddetli bir yağmura da tutulduk. Baştan başa çamurla kaplı yolumuzu bin müşkülâtle alabiliyorduk. Bütün gün yürüdük Akşamleyin harap bir köye geldik. Köyün sefil kahvehanesine girdik. Yağmur iliklerimize işlemiş ve çamur tepeden tırnağımıza kadar vücutlarımızı örtmüştü. Kahvehanede ilk işimiz sırtımızdaki perişan elbiseleri çıkartıp, suyunu sıkmak ve mevcut ateşle kurutmak oldu. Sefaletin en son derecesini gösteren bu halimizi bile şükranla karşılıyorduk. Çünkü esirliğin girdabından kurtulup Vatan'a doğru ilerlememizden doğan fikir coşkunluğunun maneviyatımıza bahşettiği kuvvetlerle pek zinde idik.

Geceyi kahvehanenin bir köşesinde geçirdik. Ertesi sabah, köyde araba bulma gayretimiz boşa çıktı. İster istemez yine yürümeğe başladık. Güç ve kuvvetimiz kesilmiş olduğundan âdeta kaplumbağa yürüyüşüyle ve değneklere dayanarak mesafe kazanmaya gayret ediyorduk. Omuzumuzdaki muhtevası birkaç eski pabuç ve pantolon parçalarıyla biraz ekmek ve peynirle, çay ve şekerden ibaret olan çuvallarımız, hafifliklerine rağmen büyük bir ağırlık gibi yürüyüşümüzü oldukça güçlendiriyordu.

O gün hava müsait ve fakat her taraf çamurlu idi. Çin - Mançurisi'nin içinden geçtiğimiz bu mıntıkası, gayet meskun ve köyler birbirlerine dört beş kilometre yakın bulunduğundan hemen her saatte bir mola veriyorduk. Yolda rastladığımız köylülerin "Kim olduğumuza dair" sorularını "Sibiryalı Rus tebaasında olduğumuzu ve iş bulmak için (Mukden) şehrine gittiğimizi" rehberimiz Çinli cevap olarak anlatıyordu. Bu rehber yanımızda olmasaydı çok kötü akibetlere uğrayacağımıza hiç şüphe yoktu. Akşam oldu, daha fazla mesafe almak için yürüyüşe devam ettik. Gece on raddelerinde "Lalin-Çay" köyüne vardık. Köylüler uyumuş, köy kahvesi kapanmış, her taraf derin bir sükut içinde idi. Yalnız köpek sesleri arasına sessizliği bozuyordu. Köyün kenarında bir duvarın dibinde çuvallarımızı sererek geceyi geçirmeye karar verdik. Yorgunluğun etkisiyle hemen uyumuşuz. Gün doğmadan uyandık. Köyün kenarından geçen dereden çaydanlığımızı doldurduk. Etraftan çalı çırpı toplayarak yaktığımız ateşle kendimize çay pişirdik.

Yaya yürüyüşlerde, en büyük ihtiyaç, susuzluğumuzu gidermektir. Bunun için büyük bir çaydanlıkla su taşırdık. Bu hizmet bana düşmüştü. Arkadaşlarım benim çuvalımı da sık sık

kendi omuzlarında taşıyarak bana yardım ederlerdi.

Berrak ve saf bir sabahın sessizliği içinde, gerçek hürriyete kavuşmaya uğraşan bizlere melce olan Çin ülkesinin bir köşeciğinde hür ve serbest saf hava ile dolan göğsümüz rahatlık içinde olduğu halde içtiğimiz pek sade fakat pek kıymetli birer kadeh çayın verdiği zevk ve tadı hiç unutamadım.

Güneş epey yükselmişti. Biz de harekete başladık. Herhangi bir nakil vasıtası bulur ümidiyle, Çinli rehberimizi köye gönderdim. Güçlkle ve iyi bir tesadüfle iki katırlı küçük bir yük arabası bulundu. Bu sayede yaya yürümekten kurtulacağımıza sevindik. Fakat arabacı, ancak beş saat ileride "Talin" adındaki köye kadar gidebileceğini söyledi. Bu kadarı bile bize çok faydalı idi. Arabaya bindik. Öğleye doğru yolumuzun üzerindeki "Li-yelin Hu" nehri üzerindeki köprünün şiddetli yağmurdan bir gece evvel yıkıldığını ve ancak aşağı tarafta mevcut geçitlerden güçlkle geçebileceğimizi, tesadüf ettiğimiz köylülerden öğrendik. Bu umulmayan engel, her adımda karşılaştığımız zorluklara bir yenisini ekledi. Bu köprü hadisesi neşemizi pek sarstı.

Bu haberden başka, köylüler bir boşboğazlık yaptılar ki, az kalsın seyahatimizin devamını büyük bir gecikmeye sokacaktı. Bu da bir gece önce yıkılan köprünün yakınında bulunan ormanlıkta sekiz yolcunun "Honkoz" denilen Çin eşkiyası tarafından soyulup soğana döndürüldükleri ve hepsinin öldürülmüş olduklarına" dair meşum haber idi. Bu haber rehberimiz ve arabacımız Çinlilerin bütün cesaretlerini kırdı. Renkleri attı. Elleri ayakları titremeğe başladı. Bu tehlikeye karşı ileri seyahate devam edemeyeceklerini ve behemehal geride bulunan köye avdet edeceklerini ısrarla bildirdiler. Araba durdu. Aramızda şiddetli bir münakaşa başladı. İki Çinliyi ikna etmek için epeyce uğraştık. "Honkoz" ların bizlerle bir ilişkisi olmayacağı aşikârdı. Çünkü bakmaya bile değmeyen kılık kıyafetimiz ve fakir halimizde bir işlerine yaramayacağımız belli idi. Arkadaşlarımla üzerimizde topu topu yüz Ruble kadar bir para vardı. Çünkü "Honkoz" denilen süvari, topçusu bile bulunan, muntazam bir askeri kıta halinde eşkiyalık yapan ve köyleri talan eden bu eşkiya güruhu için, bizim yüz rublemiz, onların afyon masraflarına bile yetmezdi. Bize tesadüf ettikleri taktirde Türkistan'ın garip Müslümanları olarak kendimizi tanıttığımız zaman belki de bir iyilikte bulunma ihtimali de vardı. Arabacı ile rehberimizi güçlkle ikna ettikten sonra, geçmeğe mecbur olduğumuz nehir üzerindeki geçit yerine doğru ve nehre muvazi istikamete hareket ettik. Bir buçuk saat sonra geçit yerine geldik.

Harap ve küçük bir köyün kenarındaki bu geçit noktasında yolcuları sırtında karşı kıyıya geçirmeye hazır bir kaç köylü bulunuyordu. Nehrin suları olağandan fazla kabarmış ve geçit işi oldukça tehlikeli bir şekilde girmişti. Arabadan indik. Adamlar, adam başına birer Ruble istiyorlardı. Bu miktarı hemen kabul etmemiz esasen sefil ve eşkiyalara rehber olmaları ihtimali bulunan Çinli hammalların üzerimizde para olduğuna hükmetmelerine sebep olabilirdi. Binanaleyh istenen parayı fazla bulduğumuzu öne sürerek tekliflerini reddettik ve suyu yayan geçmek için hemen paçalarımızı sıvamaya başladık. Evvela arabamız suya bata çıka ve güçlkle karşı yakaya geçti. Sonra arkadaşım ile elele tutarak ellerimizdeki değneklere dayanarak ve su içinde yüzüyormuş gibi, vücutlarımızın yarısı suda ıslanmış olarak bin müşkülle karşı yakaya geçebildik.

Bu geçiş sırasında çuvarlarımızı, kunduralarımızı başlarımızın üstünde taşıdık. Karşı sahile

geçtikten sonra ıslanan vücutlarımızı titremekten kurtarmak için bir müddet yaya yürüdük. Fakat yaralı ayaklarımızın sürekli yürüyüşe tahammülü kalmadığından tekrar külüstür arabaya döndük. Bu şekilde akşam vakti "Kay-Su" kasabasına geldik. Arabacı pazarlığımıza göre burada bizden ayrıldı. Bizde kasabanın çarşı, pazar yeri olan en büyük caddelerinden birisi üzerinde bulunan "han"a girdik. O gün tesadüfen kasabanın pazarı imiş sokaklar insanlar dolu ve her yerde sergiler yapılmış, her türlü yiyecek içecek ve eşya alım satımı yapılyordu. İndiğimiz handa hasır sedir üzerinde geceyi geçirdik. Ertesi sabah, üç katırlı ve bir kutu biçiminde, ancak iki kişi alabilen iki araba kiralayarak bunlarla seyahat etmeye devam ettik. "Si-Buço Hakçi, Vesılannu ve Vulafay" köylerinde geceledikten sonra dingilsiz olan arabaların sarsıntısıyla sersemlemiş olarak "Kirin" veya diğer ismiyle "Ceyhan" Çin demiryolu istasyonuna geldik. "Aşha" köyünden "Kirin" şehrine kadar süren sekiz günlük çok rahatsız ve zor şartlarla yaptığımız bu seyahat Çin Köylerini ve arazisini görme yararı olmasına rağmen, bütün gücümüzü de tüketmişti. Sözüünü ettiğim demiryolu hattının doğu ucunu teşkil eden bu istasyonda, trenin hareket saatine kadar bekledik. Sonra "Çang- Çung" şehrine doğru trene bindik.

"Çına"dan firar ettiğimiz günden "Kirin" istasyonun varıncaya kadar her türlü tehlike ve zahmetlerle geçen yirmibeş günlük yolculuğun "Kirin" den sonra rahat ve güvenli geçmesi dilekleri, dualarıyla altı yedi saat sonra "Çang-Çung" istasyonundan bir evvelki istasyona trenimiz vardı. Kendi hallerinde olan bu insanların hiçbirisinin sorgusuna maruz kalmadık. "Çang-Çung" istasyonu "Harbin-Mukten" hattının "Kirin" Çin şube hattı ile birleştiği noktadır. Burası Ruslarla Japonların Çin Mançuri mıntıkasındaki işgal sahalarını ayıran hudut üzerinde ve her iki devletin hudut polisi ve gümrük memurları tarafından yolcuların çok sıkı muayene ve sorgulamaya tabi olduğu, mühim bir kapıdır. Bu sebeple bu kontrollerden kurtulmak için "Çang-Çung" dan bir evvelki istasyonda treni terk ettik. Bu tetkik ve kontrollarda, Japonlar Rusya'dan kaçanları yakalayınca, hemen Rusya'ya teslim ettiklerini biliyorduk. Nitekim bizlerden evvel, Rusya'da esir kamplarından kaçan iki Alman Subayını "Çang-Çung" da yakalayan Japonlar onları Ruslara teslim ettiklerini, seyahatimiz sırasında rastladığımız din kardeşlerimizden duymuş ve ikaz edilmişdik.

Trenden indiğimiz zaman gayet şiddetli yağmur yağıyor ve yürümek kabil olmuyordu. İstasyon yakınında bulunan ve hat boyunca çalışan amelelere mahsus bakkal dükkânına benzer bir kulübeye sığındık. Dumandan göz gözü görmüyordu. Dükkânda yarım saat bekledikten sonra, karanlık basmadan kasabaya ulaşmak için tekrar yürümeye başladık. Bir çamur deryası içinde yüzer gibi üç saat yol aldık. Kasabanın ıssız ve sapa kenarlarından dolaşarak hava kararırken kasabaya girdik. Tekmil sokakları su basmıştı. Halk telaş içinde idi. Karanlığın ve bu kargaşalığın tesiriyle yolumuzu kaybettik. İki saat sonra şaşkın bir halde bir barınak yeri bulabilmek için çamurlar içinde dolaştık. Nihayet sokağın birinde yarı kapanmış ve içeride kör bir kandil yanan küçük bir bakkal dükkânına girdik. Orada bulabildiğimiz ekmek, peynir ve bir şişe gazoz ile, halimize nazaran mükemmel denecek surette yemek yedik. Bu dükkâncının tavsiyesi ile dördümüz bir arada başka bir kahvehaneye gittik. Kahvehanenin içerisinde, karşılıklı yüksek sedirler üzerinde bir takım insanlar horultu ile uyuyorlardı. Bunlar da bizim gibi fakir yolculardı. Hemen hepsi anadan doğma soyunmuşlar ve üzerlerine yorgan yerine palto ve ceket gibi eşyalarını örtmüşlerdi. Çin'de yatarken bütün elbiselerini soyunmak âdettir. Oturulan ve yatılan sedirlerin altında özel olarak yapılmış tertibat ile odun

yakılarak ısınma sağlanır. Sedirlerin üzeri hasır örtülür. Bu suretle bu yerlerde âdeta kaloriferli gibi rahat yatılır.

Bu insanlar arasında bizde kendimize bir yer bulduk. Bir iki günün yağmur ve çamur deryası içinde yürümekten kılık ve kıyafetimiz, suya düşmüş kedilerden farksız bir şekilde ıslanmış bulunduğundan, yatmak değil, oturmak bile kabil olmuyordu. Hemen ceket ve pantolonlarımızı ve sıra ile çamaşırlarımızı çıkartarak sularını sıkmaya ve kahvehanenin hararetiyle mümkün olduğu kadar kurutmaya başladık. Bu işlerle uyumaya vakit olmadan sabah oldu. Kahvehane sakinleri birer ikişer uyanmaya başladılar. Çin polisinden iki kişi içeri girdiler. Bizden pasaport ve kimliğimiz hakkında bilgi almaya başladılar.

Pek az Rusça bilen polislere İran'ın "Tebriz" şehrinden olduğumuzu ve Rusyanın Sibirya şehirlerinde dolaştıktan sonra iş bulmak için "Mukden"e gideceğimizi anlatarak, yanımızdaki "Opis" denen Rusça yazılı vesikaları gösterdik. Bu izahat üzerine nezaketle selam vererek bizlerden ayrıldılar. Yorgunluk ve uykusuzluk üzerine bir de sorgulama can ımızı sıkmış ise de, iyi netice vermesi hoşumuza gitti. Bir müddet sonra, sabah olur olmaz kahvehaneyi terkettiler. Yine rehberimiz "Baba"nın yardımıyla fayton nevinden bir arabaya binerek Japon işgalinde bulunan kasabanın mamur kısmına gittik. Büyük binalar ve bulvar türü geniş caddeler ve parklarla süslenmiş ve Avrupa'nın en mamur kasabalarından hiç farkı olmayan "Çang-Çung" un bu uygar kesiminde oturan dindaşlardan birinin evine gittik. Burası ticaretle meşgul ve Kafkasyalı muhterem Hayri Bey Vizaverof'un evi idi. Rehberimiz "Baba"nın kimliğimiz ve başımızdan geçenler hakkında özet ve yararlı bilgiler vermesini müteakip Hayri Bey büyük bir saygı ve sevgi ile başarılarımızı tebrik ederek bizleri kucakladı. Hazırladığı öğle yemeğini yedik. Yemekten sonra "Çang-Çung" da oturan ve güvendiği bazı dindaşlarımızı gizlice bulunduğumuz eve getirtti. Bu gelen kimseler arasında Erzurumlu Kaskaroğlu Mustafa ve Kasapoğlu Mehmet ve Abdullah oğlu Taştan Avni efendiler bulunuyordu. Hepsi gözyaşlarıyla bizleri candan tebrik edip ve her biri birer şekilde hizmetimize hazır olduklarını bildirdiler.

Bu Türkler burada fırıncılıkla meşgul olduklarını, daha önce yaşadıkları Sibirya'nın muhtelif şehirlerini, ülkemizin Rusya'ya harp ilânından sonra terkedip Japonya'ya sığınmış mültecilerdi. Harp ilân olunur olunmaz Rusların Türk tebaası ve Müslüman dininde bulunan, kadın ve erkek, genç, ihtiyar ayırmadan hepsini "harp esiri" sayarak hapishanelere doldurmaları üzerine, bunlar alelacele Japonya'ya sığınmayı becerebilmişlerdi. Kendilerine tesadüf etmemiz bizim için bir nimet olmuştu. Bilhassa Kaskaroğlu Mustafa Efendi Türklüğe has olan bir zengin gönüllülükle ve şahsi servetinin darlığına rağmen Fethi Bey'le ikimize yeni birer takım elbise ve çamaşırlarla ayakkabı satın aldı. "Çang-Çung" kasabasına kadar pek fakir bir ameale daha doğrusu, aciz birer dilenci kılığından ibaret olan elbiselerimizi sırtımızdan attık. İyi kalbli dindaşlarımızın himmet ve müriveti sayesinde bu anda oldukça şık ve temiz giyinmiş birer efendi olduk. Sibirya ve Mançuri çöllerindeki yürüyüşlerimiz sırasında elimde destek olan basit değneği Hayri Bey hatıra olarak aldı ve yerine kendisinin gümüş saplı bastonunu hediye etti. Güzelce yıkanıp traş olduktan sonra, esirliğimizin başından beri altı ay süren sefil hayatın, pis ve meşum görünümünden sıyrılmış olduk. Bu sebeple, bizlerce hatırası pek kıymetli olan bu "Çang-Çung" şehrini ve burada dostluklarını kazandığımız bu Türkleri ve gösterilen yakınlığı ve yapılan yardımları şükranla yad ederek hiç unutmayacağım.

Bütün büyük tehlike ve zorluklara rağmen Rusların kirli ellerine esir düşmüş bir Türk ve Müslüman Generali ile Yarbayının düştükleri felaketten kurtarmak için çok çalışan rehberimiz

"Baba"nın fedakârlığını ve cesaretini sonsuza kadar hatıramızda en saygıdeğer yeri tutmaktadır.

"Baba" yukarıda da anlattığım gibi bizleri "Çang-Çung" a getirmişti. Burada birbirimizden artık ayrılmamız ve veda etmemiz gerekiyordu. Bu ayrılığın tesiriyle bu büyük insan, Hayri Bey'in evinde kaldığımız bütün günü üzüntülü bir hal içinde geçirdik. "Çang-Çung"da fazla kalmak Japonların eline düşmek tehlikesi gösterdiğinden o günün akşamı ve gece yarısında "Mukden" şehrine hareket edecek trenle seyahate devam etmemiz kararlaştırıldı.

O akşam yine "Çang-Çung" da ticaretle meşgul İranlı Türklerden Mehmet Mehdi Bey'in evinde verdiği ziyafetten sonra doğruca istasyona gittik. Yukarıda adı geçen vatandaşlar ikinci mevki tren biletlerimizi de aldılar. Gerçekten bu sırada Fethi Bey'le ikimizin parası ancak otuz Ruble kadar kalmıştı. Trenin hareket saati geldi. Bizleri uğurlamak için istasyona gelen ve "Çang- Çung" da kaldığımız kısa süre içerisinde bize her türlü yardımı ve kolaylığı gösteren muhterem vatandaş ve dindaşlarımızla vedalaşarak "Mukden"e hareket ettik. Gayet mükellef ve süslü surette tanzim edilmiş ve kadife döşenmiş ikinci mevki vagonunda idik. Vagonda Çin, Japon ve Avrupalı birçok yolcu vardı. Yerleştığımız kompartmanda güzel bir uykuya daldık. Ertesi sabah sekiz civarında "Mukden" istasyonuna vardık. Arkadaşım ile müştereken kullandığımız hasırdan yapılmış valizi elimize alarak doğruca istasyonda bulunan otele gittik. Avrupa'nın büyük otellerinden hiç farkı olmayan otelde güzelce bir sabah kahvaltısı yaptık.

"Mukden", Çin Mançuri ülkesinin bölündüğü üç parçadan en büyüğünün medeniyet, ticaret, askeri ve mülkî idare bakımından merkezi olan büyük bir şehirdir. Sokaklarının büyüklüğü ve intizamı, binalarının görkemliliği uzaktan hemen göze çarpıyordu. Japon demiryol hattı Çang-Çung'dan itibaren güney sahillerine ve "Port Arthur"e kadar muhtelif istikametlere uzanmaktadır. "Mukden" istasyonunun hemen yakınında ve Çinlilere ait demiryolunun diğer ve küçük bir istasyonu mevcuttu. Bu iki istasyonun kıyaslanması Japonlar ile Çinlilerin uygarlık düzeyinin farkını pek güzel gösteriyordu. Almanlar, nasıl ki Avrupa ülkeleri arasında bilim ve sanat ve ekonomide ne derece yüksek ve seçkin bir mevki işgal etmiş ise, Uzakdoğu'da da Japonların aynı derecede ve hayrete şayan surette ileri bulundukları pek belirgin olarak görülüyordu. Temizlik ve intizam bakımından hiç de güzel olmayan bu Çin treni ile üç günlük yolculuktan sonra "Pekin" şehrine geldik.

"Mukden" den "Pekin"e yolculuğumuz konfor dışında, gönül rahatlığı bakımından pek iyi geçti. Çünkü trende polis ve pasaport kontrolü gibi muameleler yapılmıyordu. Arkadaşım ile beraber yanımızda ne pasaport ve ne de kimliğimizi ispat edecek bir belge bulunmuyordu. Yolcuların çoğu Çinliler idi. Her yaştaki bu insanların çeneleri hiç durmuyordu. Her rastgeldikleri istasyondan aldıkları ceviz, fındık, mısır, karpuz, gibi yemişleri durmadan tıkınıyorlardı. Trenimiz pirinç tarlalarından bağ ve bahçelerden geçiyordu. Hattın bir çok yerleri ve istasyonlar Çin askerleri tarafından muhafaza altına alınmıştı. "Pekin"e yaklaştıkça asker ve subayların kılık ve kıyafetleri daha düzgün şekilde görülüyordu. Halbuki taşra vilayetlerinde rastladığımız Çin askerleri, âdeta at hırsız kıyafetinde idiler. Demiryolu güzergahında bulunan "Tien- Çin" gibi büyük şehirlerin ve "Pekin"in istasyonları "İngiliz-Hind" askerlerinin muhafazası altında idi. "Pekin" garına gelince, vagonumuzu terkederek garın meydanına çıktık. Ne dilini ve ne de âdetlerini bilmediğimiz Çin diyarının hükümet merkezinde, başımıza, neler geleceğini ve daha ne gibi maceralarla karşılaşacağımızı

düşünüyorduk. Garın önünde büyük bir kalabalık vardı. Bunların arasında, nakil vasıtası olarak "Pısı-Pısı" denilen, lastik iki tekerlekli ve bir kişi alan zarif ve hafif ve hayvan yerine, insanlar tarafından çekilen arabalar vardı. Yolculuğumuz esnasında öğrendiğimiz sınırlı Çince kelimelerle ve kısmen el işaretleri ile bu arabalara bindik. Arabacıya: "Hoy Hoy, Leputes Noçiya" dedim. Bu suretle gideceğimiz yerin "Noçiya" adındaki Müslüman Camii olduğunu anlattım. Bu camiyi, "Harbin" deki dostlarımız tavsiye etmişlerdi. "Pekin"de bulunan altıdan fazla olan camilerin en büyüğü idi. Müslümanların "Müftülük" makamı da burada idi. "Pekin"de ilk sığınacağımız yer burası olacaktı.

"Pısı-Pısı" arabalarıyla şehrin Müslümanların oturduğu bölümündeki dolambaçlı ve daracık yollardan bir saatte geçerek Camii Şerifin önüne geldik. Arabacılar Çin'in bakır paralarından yirmi kuruş verdik. Teşekkür ederek savuştular. Elimizde müşterek valizimizle cami kapısından girdik. Mermerden ve Çin mimarisinde yapılmış olan güzel kapıdan ve içi çınar ağaçlarıyla süslenmiş meydanı ve Caminin teferruatından olan bir dizi odaları geçtikten sonra kendimizi ikinci bir meydanda bulduk.

Burası, Camii Şerifin gayet sanatkârane yapılmış üzerinde ayetler yazılmış şadırvanının bulunduğu bir iç alan idi. Ortalıkta kimse gözükmüyordu. Yabancılar has tereddütlerle etrafımıza bakarak cami elemanlarından veya ziyaretçilerden birisinin ortaya çıkmasını arzuluyorduk. Kimse yoktu. Caminin bir köşesinde bulunan mezarları ziyarete başladık. Her tarafıyla İslâm sanatının güzelliğini ifade eden cami bizi çok duygulandırmış ve manevi gücümüzü artırmış ve ruhumuza sükûnet vermişti.

Firar ettiğimiz günden beri, bizi büyük bir gazap ile tevkif etmek isteyen Moskofların pençelerinin "Çin" diyarına kadar ulaşabileceğini pek iyi biliyorduk. Bu sebeple bizim için her yönden güvenilir bir sığınak lazımdı. Pekin'in "Noçiya" Camii Şerifi bize bu sığınağı sağlayacaktı. Esaretimizin başından beri en kara günlerimize, en emin desteğimizin din kardeşlerimizden geleceğine olan inancımı hiç kaybetmemiştim. Sibiry'a'dan Moskof memurlarının zalim pençelerinden kurtulma başarımızı İslâmiyete olan bağlılığımın eseri olarak kabul ediyorduk ki çok zamanlarda aç kaldığımız günlerde bize birer lokma ekmek veren hep Müslüman kardeşlerimiz olmuştu. En sert soğuklar, amansız yağmurlar ve rüzgârların tahrip edici tesirleriyle ve perişan elbiselerimizin içinde titreyen ve zedelenmiş vücutlarımızı korumak için bize çamaşır ve elbise verenler de bu kardeşlerimizdi.

Yedi sekiz nüfustan ibaret fakir ailesiyle, kendi hayatını, canını esaretten kurtulmamız için feda eden ve bu yolda insan üstü sabır ve tahammül ile her türlü zahmete katlanan ve tehlikeleri göze alarak Sibiry'a'nın uçsuz bucaksız çöllerinde bize yol bulan ve koruyan "Baba" da böyle yetmişlik yaşlı bir Müslüman idi.

Binaenaleyh, azim ve irademize güvenir, maddî ve manevî güçlerimizi yüksek tutar ve hiçbir tehlikeden çekinmeyerek bu imân ile birbirimize dayanarak çalışırsak bütün millî, dinî ve siyasî maksadlarımıza ulaşmamızdan şüphe edilmemelidir.

Caminin iç avlusunu çeviren odalardan biri Çin Müslüman kız ve erkek çocuklarının ilkokul düzeyinde okulları, diğerleri Camii-Şerif müezzin ve hatiplerinin oturma odaları ile "garip" leri kabul edecek hücreleri idi. Avluda yarım saat kadar bekledikten sonra önümüze sarıklı, entarili ve aydın yüzlü bir ihtiyar çıktı. Bu zata selam verdikten sonra Arapça Müftü Efendi'nin nerede bulunabileceğini ve kendisiyle görüşmek islediğimizi sorduk ve Türkistan'dan gelen

Müslümanlar olduğumuzu bildirdik. O da bizi nazik bir tavırla karşıladı ve "garip" odalarından birisine götürdü. Müftü Efendi'ye haber vermek üzere yanımızdan ayrıldı. Arkadaşım Fethi Bey ile "Bakalım başımıza daha neler gelecek?" diye söyleştik.

Yarım saat sonra, Müftü Efendi yanımıza geldi. Kendisine, Çinli İslâm alimlerinin ekserisinin bildikleri Arapça ile durumumuzu anlatmaya başladık. Söze başlamadan önce ifadelerimizin çok mahrem bulunacağını ve yanında beraber gelen iki kişinin kendisinin mahremi olup olmadığını sorduk. Bunlardan biri dışarı çıktı. Odanın kapısını kapattı. Bu sırada Müftü Efendi'nin davranışı değişti. Karşısındaki kendisi için tamamen meçhul olan iki kişinin söyleyeceklerini sabırsızlıkla ve tereddüt içinde beklediği anlaşılıyordu. Bunun üzerine, arkadaşım ile kendimin hakiki kimliğimizi, isim ve rütbelerimizi ve nasıl esir düştüğümüzü ve Rusların elinden kaçıp binlerce zorluk ve tehlikelere göğüs gererek Sibirya'dan Pekin'e kadar gelebildiğimizi, yani serüvenimizi özel olarak anlattık. Biz anlatırken Müftü Efendi yerinden kalkıp tekrar oturuyordu ve siması renkten renge giriyor, vakit vakit de gözleri yaşıyor ve heyecanı artıyordu. Bu sırada odaya şişman ve oldukça yaşlı diğer bir Çinli dindaş girdi. Müftü Efendi bu kimsenin eşraftan ve kendi adamlarından olduğunu ve bulunmasında mahzur bulunmadığım söyledi.

Sözümüze devam ederek "gaye ve maksadımızın her ne olursa olsun, mümkün olan süratle vatanımıza tekrar kavuşup harbe iştirak etmek ve düşmanlarımızdan intikam almak olduğunu ve bunun için İslâmiyet adına bizlere mümkün olan kolaylık gösterilmesi ve yardım edilmesini" temenni ettik. Bu serüvenimiz; özellikle İslâm Ordusuna mensup General ve üst Subaylardan olmamız onları düşündürmeğe başladı. Çince aralarında birkaç kelime görüştükten sonra, Müftü Efendi ile yanındaki iki zat teessür içinde ve hepsinin gözlerinden yaşlar akarak benim ve arkadaşımın boynuna sarıldılar. İslâmlara has bir samimiyetle bizi öpüp göğüsleri üzerinde sıkmaya başladılar. İçlerinden biri "Elhamdülillah Müslüman emirleri gördük." diyerek tekrar tekrar bize sarılıyor ve ağlıyordu. Bu çok etkili tablo karşısında arkadaşım ile ben de ağlamaya başladık.

Bir buçuk ay süren ve umulmayan heyecanları zahmetlerle dolu bulunan yolculuğumuzun tesiriyle yıpranmış olan sinir sistemimiz bu insanların gösterdiği şefkat ve yakınlık karşısında büsbütün kuvvetten düşmüştü. Aslında her ikimizin durumu ve geçirdiğimiz macera ciddi ağılamayı gerektirecek bir hava yaratmıştı.

"Pekin"in "Noçıya" Camii Şerifi'nin küçük ve münzevi odasında geçen bu hazin olayı hiç unutamıyacağım. Firardaki başarımızı, tebriklerle alkışlayan Müftü efendi, çay ikram ettikten sonra istirahat etmemiz ve geceyi geçirmemiz için Caminin avlusunu çeviren odalardan birisine bizi götürdü. Burası gariplere ve bizim gibi Tanrı misafirlerine mahsus hücrelerden birisi idi.

Odada mevcut sedirin üzerine bir hasır serilmiş ve burası bizim yatmamıza tahsis edilmişti. Arkadaşım ile beraber odaya girince, sedirin üzerine uzandık. Müftü bizi bırakarak ayrıldı. Bir müddet sonra Müftü Efendi'nin adamlarından biri yumurta ve tavuktan yapılmış biraz yiyecek getirdi. Bunlarla karnımızı doyurduk. Yemekten sonra, iki yastık ile iki yorgan ve bir küçük lamba da geldi.

Gece oldu. Arkadaşım ile yanyana hasırlar üzerine serildik. Temizliğinden pek de emin olmadığımız ve çokça kullanıldığı belli olan ve yorganları istemeye istemeye üzerimize

çekerek uykuya hazırlandık. Neticesini hâlâ tayin edemediğimiz içinde bulunduğumuz bu karmaşık durumdan yine çıkış yollarını düşünerek uykuya dalmıştık ki odamıza bir Çinli polis memuru girdi. Bazı sualler sormaya başladı. Tabii ki lisanını anlamıyorduk. Görünüşe göre bu memur, Camii Şerifin bulunduğu mahalle ve bölgenin polis memuru olduğundan, camideki yabancıların durumunu tetkik için gelmişti. Polisin bize sorular sorduğunu işiten, bitişik odada oturan Cami çömezlerinden bir medrese öğrencisi yanımıza gelerek polise izahat verdi. Polis bundan sonra vazifesini yapmış olarak uzaklaştı. Çinli çömezin Arapça olarak bize yaptığı açıklamadan "Bizlerin, Müftü Efendi'nin tanıdığı ve güvenli bulunduğu, Türkistan'dan gelen iki Müslüman olduğumuzu ve geçici bir süre için Pekin'de kalacağımızı," polise söylediğini anladım. Fakat, polisin umulmayan bir surette odaya girmesi bizi epeyce huzursuz etmişti. Çömez efendinin yardımına teşekkür ettik. Bu vakacık, bize barınağımızın emin olduğu kanaatini verdiğiinden rahat bir uykuya daldık.

Müftü Efendi'nin ruhani mevkiinin, "Pekin" Hükümet ve Polisi nezdinde önemli ve saygın olduğunu sonradan anladık. Öğrendik ki Çin kıtasının genelinde yaşayan ve nüfusları milyonlara varan Müslümanların en yüksek dinî makamı "Pekin" de bulunan ve ev sahibimiz "Müftü Efendi Hazretleridir.

Kendisine bağlı olanların çokluğu, dinî konulardaki bilgisi dolayısıyla Pekin Müftülüğü cidden çok önemli ve itibarlı bir mevkidir. Âdeta Çin Müslümanlarının "Şeyhü-l İslâm"lığıdır. Kendilerine mahsus, gelişmemiş ve çağın şartlarına göre düzenlenmemiş olan bu İslâmî teşkilâtın bugünkü hali pek basittir. "Pekin Müftülüğü"nden başka Çin Müslüman muhitlerinde ve şehirlerinde birer "Ahund" (Hoca) bulunur. Her ahundun başkanlığı altında Müslüman tüccar ve zenginlerden birer kurul bulunmaktadır. Ahund'lar Müftülüğe bağlı olup, onunla muhabere ederek meselelerini hallederler.

Çin hükümeti, Çin Müslümanlarını diğer Çinlilerden pek ayrı tutmazlar. Hükümet dairelerinde pek çok Müslüman Çinliye rastlanır. Şehirlerin en büyük ticarethaneleri bunların elindedir. Kendilerine mahsus ve Avrupa vari banyolarla tertiplenmiş hamamlar, lokantaları, çeşitli mağazaları vardır. Ekseri zenginlerinin çocukları "Pekin" de bulunan Amerikan, Fransız ve İngiliz okullarında okuduklarından bu gibilerin batılı düşünce ve medeni tavırları yüksek düzeydedir.

"Noçıya" Camisinde geçirdiğimiz iki hafta içinde Müftü Efendi'nin aracılığıyla varlığımızdan haber alan eşraf ve büyük ailelere mensup bazı Çinli Müslüman gençler gizlice ziyaretimize gelmişlerdi. Fransızca ve İngilizce bilen bu gençlerin fikirlerinden ve konuşmalarından büyük bir zevk duymuştum. Çin Müslümanlarının cahil kaldıklarını, bilim alanında gelişmek için gerekli teşkilât ve kurumlardan mahrum bulunduklarını, bu sebeplerle çok çalışmaları gerektiğini, Müslümanlığa ve Türklüğe karşı derin bir sevgi ve bağlılık duyduklarını anlatıyorlardı.

Hakikaten, Çin Müslümanlarının yalnız ilkokulları vardı. Bunlar da Ortaçağ manzarasındadır. İslâm eserlerini basmak ve yayınlamak için bir matbaaları dahi bulunmamaktadır. Elleriindeki kitaplar ise, tamamen komşu Rus Müslümanları tarafından bastırılmış ve gönderilmiş olanlardır. "Kur'an-ı Kerim" ve diğer din kitapları çok az olduğundan, uzun emek ve zaman harcayarak sınırlı sayıda teksir edilmektedir. Bunları yazanlar da camilerde "Din İlimleri" öğrenimi gören medrese öğrencileridir. Çinli

Müslümanlar yaratılıştan çok zeki ve çok çalışkan insanlardır. Fakat, ne yazık ki Tanrı'nın verdiği bu güzel meziyetlerini besleyecek ve geliştirecek maddî imkânlardan mahrumdurlar. Daha doğrusu, bu geniş İslâm kütlesine gelişme ve yükselme yolunda yol gösterecek ve rehberlik edecek hemen tek bir insana sahip değillerdir. "Müftü"sü de, "Ahund"lar ı da uyuşmuş ve koyu cahil insanlardır. Velhasıl, Çin müslümanları velisiz, hamisiz öksüzlerden hiç farklı değillerdir. Müslümanların bilgilenmeleri, gelişmelerine yararlı olmak isteyenler için Çin İslâm âlemi pek geniş ve verimli bir sahadır.

"Noçiya" Camii Şerifi'nde geçirdiğimiz ilk gecenin sabahı uyandığımız zaman Fethi Bey'le dertleşmeye ve durumumuzu müzakereye başladık. Sığındığımız camiye devam edenler arasında bulunan zengin Çin Müslümanlarıyla Müftü Efendi'nin "Pekin"den sonra memleketimize kadar gidebilmemiz için umduğumuz maddî yardımları gerçekleştiremeyeceklerine kanaat getirdik. Bu kimseler bizlere, ancak Camide barınacak yeri temin etmek, maneviyatımızı kuvvetlendirecek güzel muamelelerde bulunabilmekten ileri gidemezlerdi. Halbuki bu bize yetmezdi. Binaenaleyh başka çareler aramamız lazım geliyordu. Her zaman olduğu gibi ümitsizliğe düşmeyerek, gerçekleşebilecek çarenin aramasına geçtik. Askerlik yaşamımın beş altı senesi vaktiyle Atina Sefareti Ataşe Militerliği'nde geçmişti. Bu vesile ile diplomasi çevreleri hakkında bilgiler edinmiştim. Bu arada "Pekin" de dost ve müttefik devletlerin siyasî misyonlarının bulunduğunu hatırlayarak, bunlardan uygun olan birine başvurmamızın lüzumuna karar verdim. Hemen uygulanmasına geçtim. Bunun üzerine Alman Sefirine hitaben "Mülakat temennisinden söz eden bir mektup yazdım. Bu mektubu Müftü Efendi'nin Özel kâtibi ve özelliklerini bilen İsmail Efendi ile Alman Sefareti'ne gönderdim. Ertesi sabah, İsmail Efendi'nin refakatiyle sefaretin arka tarafındaki hususi kapısından muntazam ve büyük bir parka dahil olduk. Bu parkın ortasında bulunan Sefarethaneye girdik. Sefir Ekselans "Von Hindje" arkadaşım Fethi Bey'le ikimizi çalışma odasında kabul etti. Bizi kabul etmesine karşı teşekkürlerimizi, söyledikten sonra, kimliklerimiz hakkında mufassal bilgiler verdim. Sefirin isteği üzerine masa üstünde bulunan "Kipert" in büyük Coğrafya Atlası üzerinde, Kafkasya ve Sibiryâ bölgelerinin haritasını açarak, askeri harekât ve seyahatımıza dair izahat verdim. Bu isteğinin maksadının kimliklerimiz hakkında verdiğimiz malumatın doğruluğunu değerlendirmek için olduğunu iyice anlamıştım. Çünkü hayatta daima rastlanan pek çok sahtecilik ve aldatmalardan birisiyle karşılaşp karşılaşmadığını inceden inceye incelemek Ekselans Von Hindje'nin hakkı idi. Verdiğimiz bilgilerin ve açıklamaların istenen kanaat ve itimadı tamamen sağladığını yüzünden ve davranışından hissetmiştim. O'nun bu tereddüdünü kaldırmak ve tam kanaat getirmesine ihtiyacımız vardı.

Bunun üzerine, senelerden beri sakladığım firarımız esnasında her türlü tehlikeye rağmen cebimde bulundurduğum cep saatimin alt kapağı altında sakladığım küçük ve üniformalı baş fotoğrafımı Ekselans'a kimliğimi ispatlamak amacı ile gösterdim. Böylece kimliklerimiz hakkında tam kanaata ulaşan Ekselans Von Hindje fevkalade hayret ve takdirlerle, firar başarımızı tebrik etti. Hayret ve takdirleri arasında "Budala Moskoflar nasıl olup da esir bir Generalin ve bir Yarbayın firarına meydan verdiler?" Sözleriyle Rus askerleri ve yönetimini kötüledi ve "Çita" dan "Pekin" e kadar olan o çok müşkül ve sıkıcı sefalet içinde, ama pek büyük bir cüret ve gayretle gerçekleştirdiğimiz seyahatimizin en ufak teferruatına varıncaya kadar bütün safhalarını derin bir alâka ile dinledi.

Bu açıklamalarım sırasında, Sefir sık sık ayağa kalkarak hayret ve takdirlerini tekrar ediyordu. Nihayet, "Maksadımız, seyahatimizi bir an evvel bitirerek vatanımıza kavuşmak ve tekrar harbe erişmek olduğunu ve bunun için seyahatimizi sürdürebilecek, gerekli imkânların teminine yardımcı ve aracı olma yolunda himmet etmesine temenni ettiğimizi" söyledim. O da cevap olarak "Bu konuda müsterih olmaklığımızı, mümkün olabilen her türlü kolaylık ve yardımı memnuniyetle yapacağını, hazırlık ve düzenleme için bir müddet istirahat etmemizi" söyledikten sonra "Danışman Rus, İngiliz, Fransız ve Japon hükümetlerinin (Pekin) de bulunan siyasî memurları ile casuslarından kendimizi çok sakınmak lazım geldiğini ve ihtiyatlı hareket etmekliğimizi" tavsiye etti. "Paraya ihtiyacınız vardır diyerek "Onbin Frank vereceğini" ilave etti. Bu teklife teşekkür ederek: "Şimdilik, bu kadar fazla paraya ihtiyacımız olmadığını, bununla beraber Türkiye'ye kadar en zaruri ve asgari yol masrafı ne ise ona tabii ki ihtiyacımız bulunduğunu" bildirdim. Yalnız mendil, çorap gibi, en zaruri ihtiyaçlarımızla, günlük yiyeceklerimiz için şimdilik ikimize "Yüz Meksika Doları" verdi. Bu parayı sonra ödeyeceğimi, imzalı bir belge vermem gerektiğini söyledi isem de Sefir buna katiyen lüzum bulunmadığını söyleyerek belgeyi almadı. İki saat kadar süren bu mülakattan pek duygulu ve müteşekkir olarak sefarethaneden aynı ihtiyat tedbirleri ile dışarı çıktık. Artık seyahatimizi sürdürmek imkânı hasıl olmuş ve ülkemize kavuşup vatan aşkıyla tekrar çarpışmak fırsat ve saadetine mazhar olmamız ümitleriyle kalplerimiz neşe dolmuştu. Sefarethaneden çıktıktan sonra doğruca Camii Şerifteki odamıza döndük ve gelecek haberlere intizar ettik. Bu bekleme zaruriyetiyle "Pekin"de iki hafta kaldık. Gündüzleri şehrin görölmeğe değer yerlerini ve tarihî abideleri ziyaret ettik. Bu dolaşmaları, gayet tedbirli ve daima Çin Müslümanlarından ve İngilizce bilen Abdurrahman isminde ve kibar bir aileye mensup bir gencin yardımıyla yaptık.

Gördüklerimiz arasında; "Çin Endüstrisi ve Ürünleri" müzesiyle, Avrupa stilinde inşa edilmiş "Milli Tiyatro" ve "Pekin" şehrini çevirmiş olan asırlık kale ve bunun burçları ve kapıları, çarşı ve pazarları vardı. Çin mimarisi çok değişikti ve çok dikkate şayan idi. Sözüünü ettiğim Müze, İngilizler tarafından yapılmış, oldukça büyük bir bahçe içinde Avrupavari bir binadadır. İçinde sergileyeceği malların nevi ve cinslerine göre muhtelif pavyonlara bölünmüştü. Sergilenen eşya cidden pek kıymetli ve çok sanatkârane yapılmışlardı. Bu müzede bulunan antika eserlerden maada, her türlü madeni eşya, cam, çini ve hayvan ürünleri gibi Avrupa'da yapılan her cins eşyanın "Çin" ülkesinde ve "Çinliler" tarafından yapılabileceğini dünyaya göstermek gayesini taşıyordu. Bu eşyanın hepsindeki sanat ve incelik her türlü takdirin üstünde idi. Müzenin tamamının gezilmesinden sonra Çinlilerin fen ve sanatta ve uygarlıkta fevkalâde kabiliyet, zekâ ve gayret sahibi olduklarına insanda şüphe kalmıyordu. Gerçekten Çinliler dünyanın en çalışkan kavimlerinden birisidir. Başlıca noksanları, artık anlamı olmayan, bir takım anane ve hurafelerden henüz yakalarını tamamen kurtaramamış olmalarıdır.

İşte "Pekin"de geçirdiğimiz şu iki hafta zarfında Alman Sefiri "Ekselâns Von Hindje"nin bizim için lüzumlu hazırlıkları tamamladığına dair haberi, Haziran 1331 (1915) sonunda bir sabah özel adamı getirdi. Sefaret binası "Pekin"in sırf Avrupa'lılara mahsus olarak yapılmış binalar ve tiyatrolar ve otelleri bulunan mahallesinde idi. Bu mahallenin polisleri, Hindli İngiliz polisleri idi. İngiliz ve Fransız casuslardan kendimi sakınarak ve daima etrafımı gözeterek Sefarethanenin kapısından içeri girdim. Beni bekleme salonuna götürdüler. Burada karşıma "Mösyö Black" isimli ve çok güzel ve net Türkçe konuşan bir zat çıktı.

Bu Alman memurla tanıştıktan sonra, şuradan buradan biraz söz ettik. Arapça, Hind-Urdu dilleriyle Çinceyi çok iyi bilen bu zatın yirmibeş sene gibi uzun bir müddet "Pekin" de bulunduğunu öğrendim. Türk Edebiyatına ait Kemal'lerin, Ekrem'lerin ve Hamit'lerin eserlerinin bazılarını bana gösterdi. "Pekin" gibi memleketime çok uzak bir şehirde ve bir yabancı elçilikte hiç beklemediğim bu tesadüf bende büyük bir memnuniyet uyandırdı.

"Mösyö Black" ile görüşmelerimizden sonra memlekete dönmek için birkaç genel istikamet üzerinde inceleme yaptık. Bunlardan birinci istikamet her türlü bayındırlık ve yol ulaşımından uzak olan kara yolunun aylarca süren bir yolculuğu gerektirmesi dolayısı ile tercihi kaabil değildi. İkincisi ise, deniz yolu idi. Bunda da pek çok tehlike ve zorluklar mevcut idi. Çünkü İngilizler Hind Okyanusu deniz yolu üzerinde işleyen bütün gemileri gayet sıkı bir surette kontrol ve muayene ederek tek bir Müslümanın bile seyahatine müsaade etmediklerini ve "Şanghay"dan hareket eden bir vapurla doğruca "Karaçi"ye gitmek imkânı olmadığını ve herhalde "Singapur" ve "Bombay" da başka vapura aktarma mecburiyeti olduğu anlaşıldı. Tabii ki bu istikamette işimize gelmiyordu. Çünkü yolculuk esnasında İngilizlerin eline esir düşmek tehlikesi ve ihtimali vardı.

Bunlardan sonra, yegane istikamet ise, "Şanghay"dan Japonya'ya uğrayan bir Vapurla Büyük Okyanusu aşarak doğruca Amerika'ya gitmek ve bu kıtayı batıdan doğuya geçerek "Newyork"a varmak ve sonrada İsveç ve Norveç yoluyla Danimarka veya Almanya'ya ulaşarak, Berlin üzerinden Dersaadet (İstanbul)a gelmek yolu kalıyordu. Bu dünya çevresinde tam bir tur (devr-i alem seyahat) idi. Önce zihnimi alt üst etti. Bu seyahat için en aşağı iki üç aylık bir zaman ihtiyaç vardı. Ama her ne olursa olsun vakit kaybetmemek mühim işti.

Dünya genel durumuna tabii olarak bizlerden daha iyi vâkıf olan Çinli İsmail Efendi'nin makul olan tavsiye ve sözlerini kabullendim. Bunun üzerine hemen ertesi günü trenle "Şanghay"a hareket etmeye karar vererek "Mösyö Black"a bütün yapılanlar için teşekkür ederek veda ettim. Doğruca Camii Şerifteki hücremize döndüm. Macerayı arkadaşım Fethi Bey'e anlattım. Ertesi sabahı büyük bir sabırsızlıkla bekledik. Bizleri sıcak himayesinde iki hafta kadar saklayan bu kutsal "Hoy Hoy Lypotsi Noçiya" Camii Şerifi'nde geçirdiğimiz son gecesinde anlayış ve kudreti oranında bizlere konukseverlikte bulunan Müftü Abdurrahman Efendi ve arkadaşlarına teşekkürlerimizi ve camiin tüm cemaatına da saadet ve selametler temennilerimizi bildirmek amacı ile bazı ziyaretler yaptık. Ziyaret ettiklerimiz arasında Arif isimli genç bir Müslüman Çinli hatıra olarak beraberce ve grup halinde çekilmiş birer fotoğrafı bizlere vererek "Harpten sonra Türk Müslümanları ile kültürel ve ekonomik ilişkilerde bulunmak yolundaki" dileklerini ilave etti. Hakikaten Çin Müslüman gençliği, biz Türk Müslümanlarına karşı büyük bir sevgi taşırlar ve sıkı temaslarda bulunmak arzu ve duyguları ile doludurlar. Bu maksatla iki tarafın bu yolda girişimleri atide, büyük yararlar sağlayacağına şüphe yoktur. İnşallah gelecek, taraflara güzel günler ve başarılar getirir.

Haziranın gayet açık ve güzel bir sabahı idi. Arkadaşım Fethi Bey'le müşterek bavulumuzu beraberimize alarak Noçıya Camiinin kapısı önüne getirttiğimiz iki "Pis Pis Arabası"na teker teker bindik. "Pekin" in büyük caddesinden geçerek tren garı önüne geldik. Gara girince bizden hertürlü yardım ve kolaylığı esirgemeyen İsmail Efendi tarafından gönderilmiş olan memurla buluştuk. Memur bize "Şanghay" için birinci mevki bileti almıştı. Biletleri bize teslim edip, bineceğimiz vagonu da gösterdikten sonra birinci mevkie yerleştik. Tren hareket etti. Trenin hizmetlileri hep Çinli ve yalnız üst memurlar ise İngilizler idi. Arkadaşımla beraber kendimize "Fransız" milletinden olduğumuz tavrını takındık. Mamafih, yolcuların trene girip çıktıkları zamanlarda Çin memur ve polisleri tarafından hiçbir kimse muayene ve kontrol edilmemesi yolculuğumuzda bize rahatlık vermiş oluyordu. Çünkü yanımızda pasaport veya kimliğimizi tanıtacak herhangi bir vesika bulunmuyordu.

Trenimiz zümrüt gibi yeşil ovalardan ve baştan aşağı su içindeki pirinç tarlaları arasından yol alarak üç saat sonra "Tien-Çin" şehrine geldi. Üç demiryol hattının kavşağında bulunan askeri ve ticari önemi olan bu şehirde yarım saat bekledik. Bu sırada, Doğu Sibirya'da ticaretle meşgul olan Türk ve Alman binlerce sivil şahsın Rusların eline esir düşmemek ve zulümlerine uğramamak için Savaş'ın ilânını müteakip Sibirya'daki yerlerinden kaçarak bu şehre gelip sığınmış olduklarını öğrendik.

Trenimiz bir gün ve bir gece seyahatten sonra "Poko" şehrine geldi. Bu şehir "Hang-Ku" nehrinin doğu kıyısında idi. Tren yolu buraya kadar geliyor ve kalıyordu. Nehrin öte sahiline geçmek için düzenlenmiş, bizim Boğaziçi vapurları gibi vapurlar vardı. Bir vapurla onbeş dakikalık yolculuktan sonra "Poko" şehrine girdik. Akşam olmuştu. "Şanghay"a gidecek trenin hareket saatine kadar vakit geçirmek ve akşam yemeğimizi yemek için bir Fransız'ın yönetimindeki düzenli bir otele girdik. Güzel bir yemek yedik. Yemekten sonra otelin okuma salonunda İngilizce ve Fransızca gazetelerle ajans haberlerini okumaya başladım. Çoktanberi bu tür beyin gıdasından mahrum kalmış olduğumdan bu okuma fırsatı beni çok memnun etti. Bu okumadan maksadım, Cihan Harbi'nin genel durumunu anlamak ve hertürlü fedâkârlıkla bir an evvel vatan toprağımıza kavuşmak azmiyle yollara düşen bizlerin seyahatına engel olabilecek bir durumun olup olmadığını anlamak idi. Meselâ Balkan Devletlerinin Amerika'nın ve İsveç'le Norveç'in durumları bizim için çok önemli idi. Tetkiklerimiz sonucu memnuniyet verici oldu.

Geceyarısı "Şanghay'a gidccek olan trene bindik. Bütün gece yolculuktan sonra ertesi sabah "Şanghay" garına girdik.

Esir Kampımız olan "Çita" şehrinden "Pekin"e kadar süren yolculuklarımız fakirlik ve yoksulluk, sefalet ve tehlikeler, zorluklar içinde ve "Pekin"den sonraki seyahatimiz ise, aksine o meşakkatleri ve zorlukları fazlasıyla ödeyecek şekilde rahatlıkla geçti. "Çita" dan "Pekin"e kadar geçtiğimiz arazi ve kasabaların yarı uygar ve ekseriyetle vahşi, özellikle Rusların yönetim ve askerî kontrolü altında bulunması sebebiyle yolculuğumuz daima tehlike ve tehdid altında idi.

"Pekin"den sonra geçeceğimiz çevreler her manasıyla medenî bayındır ve gelişmiş olmasına rağmen bizim için yine başka türlü tehlikeleri vardı. Bu bölgeler İngiliz, Fransız ve Rus hükümetlerinin manevî ve siyasi nüfuzları altında bulunması ve Cihan Savaşı'nın buralardaki büyük tesiri dolayısıyla, yolumuz üzerinde bu devletlerin binlerce casus ve gizli

memurlarına tesadüf etmek ve netice olarak da yakayı ele vermek tehlikeleri mevcut idi.

"Şanghay" istasyonunda treni terkettik. Nereye gideceğimiz meçhul idi. Trenin gelmesini bekleyen kalabalık arasında beni ve arkadaşımı karşılayacak Müttefik Milletlere mensup bir kimsenin bulunacağını umduğumuzdan, etrafımızı dikkatle gözden geçirdik. Simasından ve davranışından Alman Milletinden olmasını hükmettiğim birisine Almanca olarak "Alman Konsolosu tarafından gönderilmiş olan zat mısınız?" diye sordum. Olumlu cevabını vermesi ve benimle arkadaşımın hakiki isimlerini söylemesiyle bu insanın bizleri karşılamaya gönderilmiş özel görevli olduğu anlaşıldı. Garın önünde hazır bulunan otomobile binerek "Şanghay" şehrinin muntazam cadde ve sokaklarından geçerek "Petçi-Pu" sokağında bulunan 19 numaralı eve geldik. Burası bizler için hazırlanmış temiz, muntazam ve iyi döşenmiş bir evdi. Hizmetimiz için dil bilen bir hayli hademe dahi bulunuyordu. Sabah ve akşam yemeklerimizi dahi hazırlayan ve her türlü ihtiyaçlarımızı mümkün olduğu kadar temin etmekle vazifelendirilmiş olan ev sahibi adamın yardımı ile, fakat daima ihtiyatlı bir vaziyette "Şanghay" şehrini ve görmeye değer yerlerini bir iki gün gezdik. Firar günümüzden beri geçen maddî ve manevî ıstıraplar ve zahmetler içinde geçen hayatın vücutlarımızda bıraktığı muzır etkileri neticesi "Şanghay"daki istirahat günlerimizin ekserisi rahatsızlıklar, hastalıklarla geçti. Arkadaşım Fethi Bey ile ikimizde çeşitli hastalıklardan birkaç gün yatağa düştük. Bu azaplı günlerde bizlere insanlık elini uzatarak yapılabilecek iyilikleri yapan ev sahibine karşı duyduğumuz şükranın hududu yoktu.

"Şanghay" Çin hükümetinin en işlek ticari merkezi ve milletlerarası bir idare altında bulunan şehri olup, İngiliz, Amerikan, Alman, Japon, Rus ve Fransız mahallelerine bölünmüş, büyük park ve bahçelerle ve elektrik ışıkları ve tramvayları, asfalt yolları ve köprüleri çeşitli bankaları ve mağazaları ve binalarıyla görkemli ve bayındır bir Avrupa şehrinden farklı değildir. Şehrin yerli ahalisi bulunan Çinliler de kendi gelenek ve göreneklerine göre yaşamaktadırlar. Evleri, şehrin eski kısmındadır. Çinli halk, arasında bir kaç bini aşan Müslüman da mevcuttur. Bunların hepsi ticaretle meşgul ve refah içinde bir hayat sürmektedirler.

Şehirde polis hizmetlerini İngilizlerin Hindli askerleri ve İngiliz polisi görmektedir. Diliyle, terbiyesiyle, ilim ve irfanı ile ve ekonomisiyle, deniz kudretiyle bu havalide asırlardan beri yerleşmiş olan İngiliz nüfuz ve tesirleri her alanda göze çarpıyordu. "Pekin'de iken "Şanghay'dan göze Japonya yoluyla Amerika'ya gitmekliğimiz kararlaştırılmıştı. Fakat bu seyahatin uygulanması, mükemmel pasaporta, böyle pasaportun temini de zamana ve araştırmaya muhtaç idi. Bu zaruret sebebiyle "Şanghay" da ben iki hafta kaldım. Arkadaşım Fethi Bey ise dört hafta kalmaya mecbur oldu.

Binbir zorluktan ve bu işi bilenlerin çalışma ve gayreti ile temin olunan "Rusya'nın Kief şehrinde doğmuş ve aslen Romanyalı ve piyano tüccarlarından Haymaviç ailesinden Yanko" ismindeki, beşyüz frank karşılığında satın alman Rus Pasaportunun sahibi oldum. Bu pasaport ile beraber aile mektuplarından ve ticaret yazışmalarından bahseden ve Rusça yazılmış beş on mektup dahi belgeler sırasında yanımda mevcut bulunuyordu.

Bu mektupların ve yazıların muhtevasını tamamen bilmem gerektiğinden birçok günlerimi onları okumaya ve ezberlemeğe hasrettim. Sonunda taşıdığım pasaportun hakiki sahibi gibi oldum. Vakıa Romen dilinden bir kelime bile bilmiyordum. Seyahat esnasında Romence bir

sualle karşılaşmak ihtimaline karşı hazırladığım cevap : "Vakıa Romen milletinden isem de, anne ve babamın uzun yıllardır Rusya'da yerleşmiş bulunmasını ve aile arasında daima Rusça kullanılması sebebi ile, ekseriya emsali olduğu gibi, ben de anadilim olan Romenceyi bilmiyorum. İkincisi de tahsilimi Fransa'nın (Lil) şehrinde yapmış olmam hasebiyle Fransızca'yı oldukça bildiğim" şeklinde olacak idi. Uzakdoğu'da ve bilhassa Japonya ve Amerika muhitinde Romen Milletinden tesadüf edilecek kimseler nadir olacağından, hatta Romenlerin dünyadaki varlığının bile bilinmiyeceğinden, yukarıdaki ihtimal pek zayıf idi.

Arkadaşım Fethi Bey için, aynı zamanda münasip bir pasaport bulunmasına kadar O'nun "Şanghay"da kalması gerekiyordu ve dolayısıyla beraberce seyahat yapmamız imkânsızdı. Mamafih Amerika'da Newyork'ta tekrar buluşmaya karar verdik.

Pasaport elde ettikten sonra ilk işim, Amerika'ya gidecek posta vapurlarından hangisinin ve ne zaman hareket edeceğinin soruşturulması oldu.

"Pekin"de bizlerin bundan sonraki seyahati için her türlü imkân ve kolaylık tedbirlerini düzenleyen ve temin eden muhterem kişinin (Alman sefaretinden) "Şanghay"daki ve gerek Amerika'daki muhtelif iş arkadaşlarına ve telgrafla yaptığı tavsiyelerin neticesi olarak "Pekin"den Yunanistan'a kadar seyahatimizi kolaylıkla sürdürebildik.

İşte bu tavsiyeler gereği olarak "Şanghay"da bizler için değerli insan Doktor Konsolosun (Alman) özel adamları marifetiyle yukarıda sözünü ettiğim pasaport tedarik edildiği gibi, Amerika'ya gidecek vapurun hareket vaktide anlaşıldı. Bu vapur Japonya'nın "Gayşa" ismindeki en büyük şirketlerinden birine ait olup Asya ile Amerika, Japonya ve Avustralya arasında Pasifik Okyanusu'nda sefer yapan vapurlarından birisi olan "Tenyamaru" adındaki gemi de seçilmişti.

"Şanghay-Sanfransisko" arası için kırksekiz İngiliz Lirası karşılığı birinci mevki vapur bileti ile, yolculuktaki zarurî masraflarım için üçyüz doları sözünü ettiğim Doktor Konsolostan bir makbuzla aldım. Bu paranın bir kısmıyla bir takım elbise, bir palto ve valiz ve birkaç çamaşır gibi en lüzumlu eşyayı satın aldım. Birinci mevki yolculuğunu yapacağım vapurda yolcular arasında temiz giyinmek ve zengin görünmek lazımdı. "Şanghay"da ayrılmadan evvel birisi "Rusko-Yeslava", gazetesini Ba ş Müdürü ve diğeri Sibirya'nın "İrkutsk" şehrindeki Rus Ba ş Komutanlığı namına aynı mealde ve Fransızca iki mektup yazmış ve bunları adreslerine gönderilmek üzere "Şanghay"da bizi destekleyen zata teslim etmiştim. Türk esirlerine karşı uygulanan Moskof zulümlerini kısmen saymış ve muamelelerini insanlık âlemi karşısında protesto edilmesi lüzumundan bahsetmiştim. Böylece Moskof kumanda heyetinden milli intikamımı manen olsun alabilecektim.

Bu mektupların özeti şöyle idi:

"Rusko - Yeslava" Gazetesi Müdürlüğü'ne,

"İrkutsk" Rus Başkomutanlığı'na.

"Vatan ve milletime hizmet yolunda ve vazifem uğrunda çalışırken, kara talihimin neticesi olarak elinize esir düşmek felâketine uğradım. Benim gibi bazı bedbaht vatandaşlarım da aynı akıbete uğradılar. Düştüğüm bu felâket girdabında gördüklerimi zulüm ve işkenceleri, canavarca muameleleri, Türk esirlerine uygulamayı nefsinde büyük bir meziyet sayan ve bundan vahşi bir zevk alan, güya uygarlık âleminde gelişmiş ve medenî ve seçkin mevkie sahip bir ileri topluma mensup olmak iddiasında bulunan vatandaşlarınızın ekserisinin çirkin

uygulamalarının şahidi bulunduğumu size kısaca bildirmek istedim. Bunlara ehemmiyet vererek okuyunuz. İnsanlık duygularına sahip iseniz bu vahşi, çirkin davranışların devamına mümkün olduğu kadar mani olmaya ve bu suretle elinizde esir olarak acılar içinde çırpman kadersiz vatandaşlarımın ıstıraplarının hafiflemesine çalışınız. Şunu da hatırdan çıkarmayınız ki bu dünyada zulüm ve vahşetin ve acımazlığın akıbeti mahv ve perişan olmak, yıkılmaktır. Mensubu olmakla iftihar ettiğiniz şu dev gibi büyük Çarlık birgün gelip çökecektir. Çünkü "Çarlık" adının bugünkü sözlük anlamı (işkence ve zulüm)dür. Harp esirlerinin haysiyet ve askerî şereflerine itibar ve dünyanın her noktasında ve her milletin görüşünde her zaman yürürlükte iken, siz Moskoflar da, özellikle Türklüğe karşı, zerre kadar bu hususları hiç itibar edilmeyen ve manasız sayılan bir gelenek olmuştur. İnsanlık adına bu hatalarınızı düzeltiniz.

İşte ben, sizlerin bu zalim ve kirli ellerinizden yakamı kurtardım. Allah'ın yardımıyla pek yakın bir zamanda yine karşınıza çıkıp meşru suretle ve mesleğimin gereği şahsî ve millî intikamımı almaya koşuyorum. Bakınız ordu mensuplarınız Türk esirlerine ne vahşi ve kötü muameleler yaptılar. Bunları temsil ettiğiniz toplumlara ve tüm insanlığa karşı protesto ediyorum. İşte bu kötülüklerden bir kaçı:

1 - Size esir düşen Türk subay ve erlerinin ceplerindeki paraları, sırtlarındaki elbiseleri ekseriyetle subaylarınız tarafından alınıyor ve soyuluyorlardı. Soyulanlar eksi otuz kırk derece soğğun korkunç şiddeti altında aç ve sefil ölüme terk ediliyordu.

2 - Hasta düşen Türk esirleri karanlık yerlerde topraklar üzerine serilerek hertürlü sağlık tedbiri ve yardımından mahrum bırakılarak perişan hallerine, acı feryatlarına kulak asan olmuyordu.

3 - Türk erlerinin ekserisi, muhafızları olan Rus erleri tarafından telgraf tellerinden yapılmış kırbaçlarla muntazaman ve devamlı olarak dövülmekte ve işkence edilmektedir. Vahşi hayvanların bile tahammül edemeyeceği tarzda vagonlarda istif edilip, sürgün yerine gönderilen Türk evlatları günlerce aç ve susuz bırakılıyorlar. Bu sefalet ve işkenceden ölenlerin cesedi ise, hareket halindeki vagonlarda günlerce kalıyor ve bu cesedin gömülmesini kimse hatıra getirmiyordu. Ölülere dahi hürmet etmemek sizlere mi mahsustur?

4 - Hastahane namını vermiş olduğunuz batakhanelerde, ölen Türk subay ve erlerine herhangi bir dinî tören yapılmaksızın toprak altına atılıyorlardı.

5 - Harp esiri saydığınız sivil Müslümanlar arasında üç yaşında çocuk ve seksen yaşında ihtiyarlardan da binlercesi var. Bunlara karşı zulmetmekten ne zevk alıyorsunuz?

6 - Esir Türk subaylarının rütbeleri ne olursa olsun hepsine karşı yapılan her türlü hakaretleri neden uygun buluyorsunuz?

Haysiyet ve askeri şerefe saygı heryerde medenî ve kanunî bir davranış değil midir? Bu insanları neden Sibiryâ hapishanelerinde ve zindanlarında bir canî gibi tutuyorsunuz?

7 - Rusyalı dindaşlarımızın amansız ve sefil bir halde bırakılan esir Türk evlatlarına yiyecek ve giyecek vermek gibi insanî yardım etme gayretlerini neden men ediyorsunuz?

8 - Esir erlerimize en azından açlıklarını giderecek kadar ekmek verilmiyor ve açlıktan ölmelerine, yok olmalarına çalışılıyor.

Sibiryâ'nın muhtelif köşelerinde ve gaddar pençeleriniz altında inleyen er ve subay esir arkadaşlarımın düçar olageldikleri yukarıda saydığım insanlık dışı muamele ve davranışların devamına mani olmanızı insanlık duygularınıza bırakıyorum.

Esir iken Sibirya'nın "Çita" esir Kampından firar eden Türk Paşası (Generali) İ H S A N

Bu mektuplarımın "Şanghay'dan hareketten bir ay sonra postahaneye teslim edilerek yerine gönderilmesini itimad ettiğim zattan rica etmiştim. Bu süre içerisinde "Çin" den uzaklaşmış bulunacağımdan seyahat izimin bulunması düşmanlarca mümkün olmayacak idi. Mamafih bu mektupların yerlerine ulaşip ulaşmadığı nieçhulümdür. Adı geçen mektupların yazılması yüreğime rahatlık vermişti.

12 Temmuz 1915 günü "Şanghay'ın İngiliz Bahçesi" denilen muazzam parkının yanına rıhtıma yanaşmış olan İstimbota diğer yolcularla beraber bindim. Bir saat kadar şehirden uzaklaştıktan sonra "Tenyo-Maru" ismindeki vapura yanaştık. Yirmibin tondan büyük olan ve yirmi iki mil sürat yapan bu koca vapurun birinci sınıf yolcularına mahsus kamaralarından birisi, üzerimdeki bilete göre bana ayrılmıştı. Buraya girdim. Valizimi bir tarafa koyarak vapurun kalkmasına kadar geminin içerisini dolaşmaya başladım. Gördüğüm mükemmellik her türlü tahminin üzerinde idi.

Hindistan ile İngiltere arasında çalışan "Peninsoler" diğer adiyle "Peniço" İngiliz ve Akdeniz'de işleyen Avusturya'nın "Loyd" ve Fransızların "Mesejeri" ve Almanya'nın "Nordoyçe Levant Line" vapur kumpanyalarına mensup vapurlarla vaktiyle Avrupa'ya "Yemen" ve "Aden"e müteaddit seyahatler yapmıştım. Bu gemilerde de istirahat sağlanmış olmakla beraber intizam ve temizlik itibariyle "Tenyo-Maru" Japon vapurunun üstünlüğü hayret edilecek kadar fazla idi. Hakikaten Japonya'nın Uzakdoğu'nun Almanya'sı ve İngiltere'si olduğu ve o derecede gelişmiş ve uygar olduğu vapurumuzun görünümünden de anlaşılıyordu. Vapurun kaptan ve zabitleri Japonlardan, mürettebat ise Japon ve Çinlilerden oluşuyordu.

Akşam yemek zamanı geldi. Yolcuların ekserisi Amerikalı, İngiliz ve Japonlar idi. Yemek için smokin ve frak, bayanlarda süvari elbiseleri giymişlerdi. Kendimi âdeta büyük bir Avrupalı ailede suarede bulunuyorum zannettim. Böyle mükellef ve merasime tabii bir seyahate hazırlanmamış olduğumdan ve yanımdaki elbiselerimin noksan olması sebebiyle epeyce sıkıldım. Her akşam yemeğinde kaliteli bir orkestra güzel bir müzik çalıyordu. "Çita" sefaletanesinden firarımda bir dilenci kılığında ve omuzumda bir çuval parçası ile ve hatıra gelmeyen her türlü yokluklar içinde aç, susuz ve yirmibeş gün kadar yağmurlu ve rüzgârlı bir sema altında, çamur deryasında, dağ başlarında yaya olarak geceli gündüzlü devam eden ve sonra sefil kahvehane köşelerinde ve gariplerin sığındıkları cami avlularında ve hasırlar üzerinde geçen bir buçuk aylık sefil bir hayattan sonra, bu perişan yaşamın tam aksine olarak "Tenyo-Maru" vapurunun birinci sınıf yolculuğu arasındaki benzemezlik ve zıtlığa karşı şaşmamaktan ve üzülmemekten kendimi kurtaramıyordum.

Bir diktatörün (Enver Paşa) delicesine, akıl, idrâk ve mantıktan yoksun, müstebitçe emir ve kumandasının kurbanı olarak başıma gelen esaret ve onu izleyen işkenceleri ve felaket girdabından "Bağ-sü bedel mevt" (İslâm dininin insanın öldükten sonra, tekrar dirilip yaşaması inancı)na tam uyan bir surette yakamı kurtarmıştım.

"Tenyo-Maru" vapurunun o süslü ve mükellef salonlarındaki elektrik ışıkları ile orkestranın insan ruhuna ettiği çeşitli tesirler arasında kendimi rüyada zannediyordum. Hakikaten geçirdiğim macera beni adeta "Uykudagezer" haline getirmişti.

Yukarıda anlattığım ve anî denecek kadar olan değişiklikler içinde geçen safhalar benim sinir sistemimi tamamen sarsmış olduğundan tam manasıyla ekseri vakitlerde kendime sahip

ve hâkim değildim. Şuurum oldukça sarsılmıştı. Şu kadar ki, tabiatın çeşitli etkileri altında bulunduğumun idraki içinde olduğumdan nefsimi zorlayarak sükûnet ve soğukkanlılığımın devamına ve muhafazasına gayret ediyordum.

İşte bu acı ve tatlı düşünceler ve üzücü hatıralarla yemekten sonra kamaraya çekildim. Üzüntü humması içinde uykuya dalmışım. Sabah olmuş ve vapurun çingırağı yolcuları sabah kahvaltısına davet ediyordu. Uyandım, vapurumuz Japonya'nın "Nagazaki" şehrine doğru yol alıyordu.

"Şanghai"dan iki gün sonra "Nagazaki" şehrine geldik. Vapurun limanda beklemesinden faydalanarak şehri gezdim. Japonya'da ilk gördüğüm ve yetmiş bin nüfusu olan bu şehir, yemyeşil ve güzel dağlarla çevrilmiş olup, tertemiz liman ve birçok fabrikalarla mamur güzel bir şehir idi. Şehirde kullanılan arabalar, Çin'de olduğu gibi "Pis Pis" denilen ve insanla çekilen şirin arabacıklar idi. Bunlardan biri ile şehri dolaştım. Arabacılar yabancı dil olarak İngilizce bilmektedirler. Japonya'da kolay gezmek ve yaşamak için İngilizceyi bilmek lazımdır.

Mağazalardaki "baga, sedef ve porselen"den yapılma nefis eşya ile yine işlemeli gümüş süsler gibi her tür çeşit mallar Japon malı ve Japon endüstrisinin ürünleri idi. Japonların medeni gelişmelerinin, katiyen Avrupa'dan geri bulunmadığını gösteriyordu.

Vapur limanda dört beş saat bekledikten sonra "Kobe" şehrine doğru hareket etti. "Nagazaki"de vapura giren birinci sınıf yolcular arasında Rusya'nın "Nagazaki Baş Konsolosu" olup, Amerika'da "Sanfransisco Başkonsolosluğuna" tayin edilmiş olan bir şahıs da, eşi ile beraber bulunuyordu. Vapurda yemek zamanında bu kimselerle aynı masaya düşmüşlük. Bu sebeple yemek esnasında kendileriyle görüşüyordum. Bu söyleşi pek garip idi. Onlar, beni Romanyalı olarak biliyorlar ve binaenaleyh görüşmelerimiz müşterek amaç üzerine ve Cihan Harbi havadislerine ait konular üzerinde toplanıyordu. Hiç istifimi bozmayarak görüşmeyi idare ediyordum. Vapurun telsiz telgrafı ile hergün muntazaman ajans haberleri gelir ve bu haberler tabedilerek yolculara dağıtılırdı. Bu suretle genel olaylar hakkında yeteri kadar bilgi alınıyordu. Ayrıca yolcuların dinlenmeleri için hemen her gece ve sıra ile sinema, tiyatro ve danslar tertip ediliyordu. Gündüzleri de vapurun güvertesinde muhtelif sporlar yapılırdı. Mevsimin Temmuz gibi sıcak aylarına rastlaması sebebiyle portatif ve su geçmez yelken bezlerinden yapılmış büyük yüzme havuzunda arzu eden yolcularda yıkanır ve spor yaparlardı. Vapurun bir de zengin kütüphanesi mevcuttu. Uzun yolculuk süresince vakit geçirmek için her türlü imkân hazır bulunmakta idi.

"Nagazaki"den itibaren dört gün sonra vapurumuz "Ozaka Körfezi" üzerinde bulunan yedi limandan biri olan "Kobe" ve diğer adıyla "Hibuge" limanına vasil oldu. Yolculardan ekserisinin "Tokya"ya gitmek üzere hazırlandıklarını gördüm. Vapurun "Kobe"de iki gün kaldıktan sonra "Bukama"ya gideceğini ve orada da iki gün kalacağını ve bu dört günlük zaman vapur kumpanyasının, birinci sınıf yolcularından arzu edenlere bir ikram olmak üzere "Kobe"den "Tokyo"ya kadar ücretsiz birinci mevki tren bileti vermeye hazır olduğunu öğrendim. Bu fırsattan istifade etmeyi tabii ki uygun bulduğumdan Vapurun muhasebe memuruna başvurarak ben de tren biletimi istedim. "Tokyo"ya gidecek yolculardan iki Amerikalı ile arkadaş olarak, onların yardımı ile vapurdan çıktım. "Kobe" şehrinin güzel caddelerinden geçerek tren garına gittik ve "Tokyo" trenine binerek hareket ettik. İki gün ve bir gece yolculuktan sonra "Tokyo"ya geldik. Yolculuk sırasında yol boyunca Japon şehir,

kasaba ve köylerini gördüm. Yol pek güzel, ve zümrüt gibi yeşil vadilerle, baştan başa işlenmiş, çalışılmış tarlalar ve hasırdan yapılmış küçük evleri olan köylerle dolu idi. İnsanları gibi evleri de küçük ölçüde olan bu insan topluluğunun, refahı ve çalışkanlığı her adımda olanca hakikati ile görülüyordu. Trenin uğradığı büyük şehirlerin garlarındaki hareket ve düzenli yaşam Avrupalılarınkinden hiç aşağı kalmıyordu. İstasyonlardaki polis ve diğer memurların halka ve yabancılara karşı nazik davranışları cidden özenilecek gibiydi. Her şehrin elektrikle aydınlanması, tramvayları büyük ve muntazam binaları ve eğitim kurumları Japon diyarının terakki ve medeniyet âleminde çok üstün, bir seviyeye ulaştığını gösteriyordu. Bu seyahatim esnasında fakir bir köy ve işlenmemiş, ekilmemiş bir avuç arazi göremedim. Her taraf ormanlar, yeşillikler, tarlalarla çevrilmiş ve yerleşim de İsviçre'nin en ekili ve ürün veren kısımları gibi zengin idi. Geçmiş hayatımda Avrupa'nın büyük kısmını, Mısır'ı, Sudan'ı ve Arabistan'la Suriye'yi, Anadolu ve Rumeli'deki ekseri vilayetlerimizi ve bu esirliğim dolayısıyla de Sibirya ve Çin'i de gezmiş ve görmüştüm. Japonya'yı kısa bir zaman içinde en ileri bir gelişmeye ulaşmış milletlerden birisi olduğunu söyleyebilirim.

Japon ülkesinin cennet gibi ve hürriyet havasıyla dolu çevrelerinden geçen şu kısa hayatım sırasında her türlü gelişme, yükselmeğe yetenekli bulunan ve fakat pek geri bırakılmış olan sevgili vatanımın bugününe ve geleceğine ait düşüncelerle üzüntüm artmıştı.

Trenin "Tokyo"ya varışında, göze en evvel çarpan görkemli "Gar" binası idi. Burada bir kitapçıdan "Tokyo" plânını satın aldım. Buna bağlı ilânda "Tokyo" otelini gece kalmak için seçtim. Bir otomobille bu otele giderek bir oda ayırttıktan sonra şehri gezmeye başladım. "Nipon" ların hükümet merkezi olan koca şehri "Berlin" gibi temiz ve muhteşem caddeleri, yirmiyi geçen parkları birçok müzeleri, büyük üniversiteleri, binaları ile cidden hayrete şayan ve takdir edilmeye değer buldum. Elimdeki plânla iki gün içinde müzelerle parklarından bazıları ve İmparator sarayını gezdim. Şehrin merkezinde bulunan "İmparator Tiyatrosu" cidden çok muazzam ve güzel bir bina idi. Bu tiyatrodaki millî Japon operalarından birinin oynanacağını ilanlardan anladım. Hemen gündüzden bir bilet temin ettim. Gece tiyatroya gittim. Japon sosyal hayatının yükseklik derecesi ve Japon halkının güzel sanatlara olan sevgi ve bağlılığı, tiyatronun iç görünümü ve tiyatroya koşan halkın davranış ve terbiyesi, Avrupa'nın büyük tiyatrolarında görünenler derecesinden hiç farklı değildi. Sahnede oynanan piyes; Japon hayat duygularını ve yetim bir kıza uzatılan yardım elini anlatan bir dramdan ibaretti. Dramdan sonra Japon lirik dansları ve müziği de icra edildi ve gösterildi. Perde aralarında seyirciler büfelere gidiyor ve geniş büyük koridorlarda geziniyorlardı. Tiyatro içerisinde dört büyük Avrupa tipi ve iki millî büfe mevcut idi. Millî büfeler tamamen şark usulüyle düzenlenmişti. Bu büfelerde seyirciler minder ve sedirlere oturmakta idiler. Bütün bu görünümüler Japonların Avrupa'nın ilmî ve medenî terakkilerini tamamen kabul etmekle beraber, millî âdet ve geleneklerini de muhafaza ettiklerini gösteriyordu. Japonlar her şeyden evvel bileğine, kudretine, nefsine güveni olan, millî onurunu her şeyden üstün tutmak niteliğine sahip olarak yaşamaya azmetmiş bir milletin az zamanda, ne büyük gelişme ve yükselmeğe mazhar olcağına en açık örnektir.

Tiyatroya gelmiş olan kibar Japon kadınlarının gayet nefis kıymetli ve işlemeli ve millî ürünleri ipekli kumaşlardan yapılmış millî kıyafetleri ve takıları pek müstesna ve güzeldi. Fakat Japon hanımlarının pudraya ve makyaja pek düşkün oldukları görülüyordu. Antrakta, büfelere çıkan kadınlar tiyatronun koridorlarında bulunan aynaların önünde birikiyor ve hiç

çekinmeksizin pudralarını ve dudak boyalarını tazeliyorlardı.

Tiyatronun biliminde, yine memleketim, vatanım gözümün önünde canlanıyor ve dolayısıyla gelişme ve yükselmedeki geriliğimizden doğan üzüntüm, hüznüm artıyordu.

"Tokyo"da iki gün kaldıktan sonra kırkbeş dakika mesafede bulunan "Yokohama"ya geldim. Burası "Tokyo"nun iskelesi ve Japonya'nın en büyük endüstri ve ticaret merkezidir. Hükümet merkezine dört hat elektrikli ve buharlı trenleri ve tramvayları ile bağlı bulunan "Yokohama" büyük doglar ve liman tesisleri ile mamur bir çok fabrikalara sahiptir.

"Yokohama"ya varışında vapurumuz "Tenyo-Maru"nın büyük doklardan birisine yanaşmış ve harekete amade olduğunu gördüm. Hamburg, Trieste ve Marsilya gibi ekonomik faaliyet içinde bulunan "Yokohama"yı kalkış saatine kadar mümkün mertebe gezdim. Şehrin postanesine gittim. Dört beş aydan beri hayat ve mematlarımdan haber alamadığım aileme durumumu ve hareketlerimden bahseden mektubu verdim. Bu mektubumun yerine gidip gitmeyeceğini bilmiyordum. Fakat herhalde benim için teselli edici idi. Akşam üzeri vapurumuz doğuya doğru yola çıktı. Büyük Okyanus'un engin sularında on gün süren yolculuktan sonra "Honolulu"ya geldik. Büyük Okyanus'un kuzeyinde ve başlıca oniki adadan oluşan ve "Havai" yahut "Sandöviç" denilen adalar siyasi bakımdan Birleşik Amerika Devletlerine bağlıdır. "Honolulu", "Ohau" adası üzerinde ve pek çok adadan mürekkep "Havai Cumhuriyeti"nin hükümet merkezidir.

Vapurumuz burada oniki saat durduğundan, bu zamandan yararlanarak şehri ve civarı gezdim. Düzgün ve yüksek binaları elektrikli tramvayları ve asfalt geniş sokakları olan bu şehrin Avrupa şehirlerinden hiç bir farkı yoktur.

Halkın ekserisini Japon ve Çinliler ile esmer renkte ve iri cüsseli yerli ahali ve yabancı olarak Amerikalı, İngiliz ve İspanyollardan oluşan bu şehrin arzettiği manzara, büyük ve güzel bir bahçenin içinde kurulmuş şairane ve şahane köşklere benziyordu. Buralarda akasya ve şeker kamışı, ananas ve kahve gibi sıcak ülkelere mahsus ürünler yetişmektedir. Yeni dünya ile, eski dünyanın arasında ve uçsuz bucaksız denizlerin ortasında bulunan bu adaları da çalışma ve gayret, cennet haline koymuş ve bayındırlık ve mutluluk tohumları ekerek içinde yaşayanlara mutlu bir hayat sağladığını gördüm. Güzel intibalarla ayrılarak harekete hazırlanan vapurumuza döndüm.

Esir kampımız olan "Çita"dan firarım ile vatanıma ve yeniden vazifeme kavuşmak azmiyle geçirdiği m şu serüvenlerden ve tabii ki seyahatimden malumatı bulunmayan hükümetimi durumdan haberdar etmek ve vatan yolunda olduğumu bildirmek maksadiyle ve fakat mektubumun düşmanların eline geçmesi halinde de izimi keşfedememeleri için, seyahatimde takip ettiğim ve edeceğim istikametlerden bahs etmeyerek Türk Ordusu Başkomutanlığı Vekâletine kısa bir mektup yazmış "Honolulu"dan postalamıştım.

Bu mektubu "Japonya, Sibirya, ve Rusya yoluyla Romanya'ya gidecektir" cümlesini havi bir zarfın içine koydum ve adres olarak "Bükreş Türk Sefiri Beyefendi Hazretlerine" diye yazdım. Bu suretle ilk bakışta mektubun Romanya'ya gideceği anlaşılıyordu. Diğer yazıları okumaya, bilhassa Amerika, Japonya ve Rus postahanelerince lüzum kalmayacak idi. Bu yazı biçimi bir güvenlik tedbirinden ibaretti. Hakikaten mektubun, yukarıda açıkladığım yol ile Dersaadet (İstanbul) da gönderileni bulmuş olduğunu sonradan haber aldım.

"Honolulu" dan sekiz ve "Şangay" dan yirmidört gün süren uzun Büyük Okyanus

yolculuğundan sonra Vapurumuz 27 Temmuz 1915'de Amerika'nın "Sanfransisko" şehrine vasil oldu.

Vapurumuz "Sanfransisko" limanına yaklaştığı zaman gemiye "Amerika Göçmenler Komisyonu" memurlarından iki memur gelerek yolcuların pasaportlarını enine boyuna incelediler ve nereden gelip Amerika'nın neresine gideceklerini ne kadar müddetle kalacaklarını ve sağlık durumlarını ve yanlarında ne kadar para bulunduğu hakkında soruşturma yaparak özel bir deftere kaydettiler.

Bu soruşturma, vapurun birinci sınıf yolcularının kibar ve yüksek tabaka aile mensupları için hafif olarak geçti. Bu tahkikat sırasında sorgu sırası bana geldi. Pasaportumu göstermeğe lüzum kalmaksızın "Rus tebaası ve Romen milletinden Yanko isminde tüccar olduğumu ve Çin'den gelip Amerika Sanfransisko Genel Fuarı'nı ziyaretten sonra ailemle buluşmak üzere Londra'ya gideceğimi söyledim. Bu ifadelerimi özel deftere kaydedildi. Bu esnada oldukça heyecan duydum. Çünkü sözlerimin hepsi uydurma idi. Eğer gerçek ortaya çıkarsa, Amerika kanunlarına göre yanlış kimlik ve isimle Amerika'ya girenlerin üç ay müddetle hapis cezasıyla cezalandırıldığını biliyordum.

Vapurumuz bu sırada yavaş yavaş muazzam limana girmiş ve doklardan birisine yanaşmıştı. Yolcuların vapurdan çıkmaya başlamasıyla, ben de, tek ağırlığım olan, valizimi elime alarak sükûnetle gümrüğe girdim. Gümrük memurları valizimi muayene ettikten ve benden sordukları bir iki suale uygun cevaplar verdikten sonra gümrük kapısından çıktım. Çıkışta bulunan Amerikan Polisleri, yolculara bir takım sorular soruyordu. Bu suallerden kurtulmak için ve bir mesele çıkmadan kendimi caddeye atabilmek polislere İngilizce "ben Fransızım" dedim. Onlar "All Right" ben "Thank you" diyerek nihayet caddeye çıktım. Amerikalıların, Fransız milletine karşı sevgi ve yakınlıklarını öteden beri bildiğimden, burada kolaylık görürüm diye her tedbiri kullandım.

Gümrük binası önünde bekleyen büyük otellere ait otomobillerden birisine atlayarak, bu arabanın ait olduğu büyük bir otele gittim. Otelde uygun bir oda bulmak kabil değildi. Çünkü oteller Büyük Fuar münasebetiyle dünyanın her tarafından gelmiş turistler tarafından işgal edilmişti. Nihayet güç halde ve ilk başvurduğum otelin tavsiyesiyle diğer bir otele gittim. Burası bir Fransızın yönettiği "Hotel de France" adında bir oteldi. Girişte ve salonda mevcut özel deftere takma isim ve kimliğimi kaydettirdikten sonra, bana uygun bir oda tahsis edildi.

Birleşik Amerika Devletlerinin en bayındır ve altın madenleriyle, tabii zenginlikleriyle en zengin bölgelerinden biri olan "California" eyaletinin ticaret ve uygarlık merkezi olan bu büyükşehir tabii ki Amerika'nın ilk gördüğü m şehri idi. Şehrin tamamen yabancı olduğu hareket şekli düzenlemek için vakit geçirmeden yolculuğumun sürmesi çarelerini araştırmam gerekiyordu.

Oteldeki odamda temizlendikten sonra hemen sokağa çıktım. Biraz yürüdükten sonra kendimi "Market Street" caddesinde buldum. Burası şehrin en büyük ve en işlek caddelerinden biri imiş. Çok büyük mağazalar, binalar ve bilhassa insanların karınca gibi gidiş, gelişleri ve dolaşmaları başdöndürücü bir şekilde idi.

Zenginlik, bayındırlık ve intizam, sanat, medeniyet, insanlardaki sıhhat ve zindelik, temizlik, gelişmişlik namına görülen herşey Avrupa'daki benzerlerinden iki kat fazla idi. Bu caddeyi hayret ve şaşkınlık içerisinde gezdim. Rastladığım bir kitapçı dükkânından şehir planı ve

rehberini satın aldım. Bunun yardımıyla şehri gezmek bilhassa dost ve müttefik devletlerden (Almanya'nın) temsilcisi ve memurunun evini ve makamını bulmak istiyordum. Saatlerce gezdikten sonra elimdeki rehberin gösterdiği böyle bir adresin bulunduğu sokağa gittim. Aradığım numaralı apartman yanlış çıktı. Üzülerek geri döndüm. En pratik çare polise sormaktı. Fakat bu hal işime hiç gelmiyordu. Amerika, Japonya ve Çin yörelerinde İngilizlerin nüfuz ve tesirleri çoktu. Bu sebeple düşman bulundukları bizim müttefik ve dostlarımıza mensup hükümet memurlarının, İngiliz ve Amerikalılar tarafından pek sıkı kontrol ve gözlem altında bulundurdıklarını biliyordum. Nihayet yolumun üstünde rastladığım orta halli ve ihtiyar bir Amerikalıya yaklaştım. İngilizce "Afedersiniz Almanya Konsolosluğu nerededir? Biliyorsanız bana yerini tarif eder misiniz?" diye rica etmem üzerine, bu kimse aradığım yeri nazik bir şekilde bana tarif etti. Böylece aradığım kimseyi buldum. Onyedli katlı bir binanın beşinci katına asansörle çıktım. Kapıyı vurarak içeri girdim. Kendimi taktim ettim. Daha evvel bağlı olduğu yüksek bir makamdan hakkımda şifreli malumat ve her türlü kolaylığın gösterilmesine dair emir almış ve esasen de müracaatımı beklemekte olan bu yetkili ile kolayca tanıştık. İlişkimizin daha ziyade belgelenmesi için yanımdaki özel işareti de kendisine göstermem üzerine durum iyice aydınlanmış oldu.

Firar muaffakiyetim ve geçirdiğim zahmet ve tehlikelerin derecesi hakkında tebriklerini ve taktirlerini belirten bu yetkili zat her arzumun yerine getirilmesi için gerekli kolaylıkların gösterilmesine hazır olduğunu saygılı bir tavır, nezaket ve alkışlarla ifade etti. Bu görüşme sırasında salona nazik ve terbiyeli bir zat girdi. Bu kimsenin "Tenyo-Maru" vapurunun limana girmesi üzerine beni karşılamaya gelmiş, fakat vapurdan çıkan yolcular arasında beni tabii ki tanıyamamış olan görevli olduğunu anladım. Yarım saat kaldıktan sonra buradan ayrıldım.

Aslen Amerikalı olup, Fransa'da yüksek öğrenim görmüş ve büyük bir aileye mensup olan mahalli memur "Mister Craft"ın dostluğu ve olağanüstü nezaketi sayesinde ve onun yardımıyla kararlaştırılmış günlerde "Sanfransisko" şehrinin görülmeye değer yerlerini gezdim. Bu şehirde üç günden fazla kalamadım. Bu arada bir gün "Mister Craft" ile birlikte "Genel Fuar"ı da gezmeye gittik. Büyük kısmı "Sanfransisko" Belediyesi tarafından harcanmış olan dokuz milyon dolarla yapılmış olan bu serginin azamet ve haşmeti tüm dünyaya arzettiği tüm Kuzey ve Güney Amerika devletleriyle Türkiye Devleti dahil olmak üzere Avrupa ve Asya ülkelerinin ürettiği eşya, gıda maddesi ve güzel sanat eserleri hayret edilecek kadar çoktu. İncelenmesi aylara muhtaç bulunan bu fuarı maalesef vaktimin azlığı sebebiyle ancak sathi olarak gezdim gördüm.

Muhtelif pavyonlardan, Türk pavyonunu teşkil eden bina "Sultan Ahmet Camii Şerifinin küçük modelinden ibaret ve içerisi şark halıları ve eşyası, mangal takımları vesaire ile süslenmiş ve dekore edilmişti. Sergiyi gezerken bana refakat eden "Amerikalı Craft" ile ve O'nun tavsiyesi ile Genel Fuar'ın Türk Şubesi'nin Fahri Başkanı Avukat 'Kardaşyan" Efendi'nin yanına gittik. Onunla tanıştıktan sonra seyahatin ana hatları üzerine görüşürken, odadaki telefon çalmaya başladı. "Kardaşyan Efendi" telefonla görüştü. İngilizce yapılan bu görüşmede bana ve seyahatime ait kelimelerin geçmesi hayretimi mucip olmakla beraber, endişelenmeme de sebep oldu. Telefon görüşmesi bitti. Kardaşyan Efendi bana hitaben "Garip şey! Şimdi telefonla görüştüğüm kimse dostlarımdan ve Amerika'nın eski Dışişleri Nazırı ve halen Amerika'da yayımlanan ondört muhtelif gazetenin sahibi ve müdürü "Mister Brain"dir. Bana "Evvelki günü Sanfransisko limanına gelmiş olan Japon vapurunda Sibirya'dan ve

esarettten firar etmeyi başaran Türk generallerinden İhsan'ında bulunduğunu haber aldığını ve hakikaten bu generalin Sanfransisco'ya gelip gelmediğini" soruyor. Ben de "bilgim olmadığını" söyledim dedi. Hiç beklemediğim bu durum kafamı altüst etti. Son derece ihtiyat ile hareket ve gerçek kimliğimi gizlemek için her tedbiri aldığım halde "Mösyö Brain" ın nasıl olupta benim Amerika'ya geldiğimi haber aldığın a şaştım. Her halde hareket ve davranışlarımı açığa vuran kaynağın hakkımda kötü niyet beslediği yolunda kafamda çeşitli düşünceler doğdu. Tabii ki bu hal beni epeyce sıktı. Buna rağmen olaya önem vermediğimi gösteren bir davranışı da tercih ettim.

"Kardaşyan Efendi" Amerika'da kalıp kalmayacağımı sormuştu. Ona "Harbin sonuna kadar Güney Amerika'da kalmak üzere (Şili) ye gideceğimi ve İspanyalı (Mc Donald) ismiyle seyahat ettiğimi" söylemiştim. Bu cevabım gelecekteki seyahatim hakkında kimseye bilgi vermemek hususunda aldığım bir ihtiyat tedbiri idi.

"Kardaşyan Efendi"nin ziyaretinden sonra kendisinden ayrıldık. Tekrar Fuarın deniz kıyısındaki büyük parkta arkadaşım Amerikalı ile gezinmeye ve "Mister Brain"ın hakkındaki soruşturmasının sebebini araştırmaya başladık. Amerika'ya geldiğim günlerde Amerikan basınının hemen ekserisi Türkiye'de o sıralarda yapılmış olan "Ermeni katliamı ve zulümlerinden" bahsetmekte ve mallarının gasp edilerek öldürülen Ermenilerin ayrıntılı olarak isim ve köylerini ve miktarlarını yazarak Amerika'da yerleşmiş Ermenilerin, Türkler aleyhinde nefret duygularını, düşmanlıklarını tahrik etmekte ve çoğalmakta idi. Bu hadiseleri gazetelerde okuyanların en aydın ve hakiki durumu tetkik ve okumadan hükmünü vermekten çekinen en ılımlı Ermenileri de ferd ve şahıs olarak Türklere bir düşmanlık ve nefret hissi beslemeye sevk etmesi bir dereceye kadar normal bir hal idi. Amerika'ya gelmeden evvel, yukarıda anlattığım gibi "Pekin"den Amerika'ya ilgililere hakkımda şifreli bilgi verilmiş olması dolayısıyla ve olayı bilen arkadaşım Amerikalının "kendisine çok bağlı ve pek güvenilir ve mahrem bildiği dostu" Kardaşyan Efendi'ye, hiçbir kötü niyete dayanmadan haberi ifşa ettiğini ve O'nun bu haberi "Mister Brain"a söylemiş olduğunu, binaenaleyh bu işin milli duygularla "Kardaşyan Efendi" tarafından yapıldığına ihtimal verdim. Bu görüşümü Amerikalı dostuma söyledim. O bu fikrime iştirak etmemekle beraber, mümkün olabileceğini de kabul etmekten geri kalmadı. Bir iki saat Fuar'da bu biçim görüşmelere devam ettik. Akşam olmuştu, birbirimizden ayrıldık.

Bugünün beklenmeyen ve nahoş macerası ruhumu ezmeye ve fikrimi işgale başladı. Çünkü Amerika'ya kimlik değişikliği ile girmem olayı basına intikal eder ve kamuoyuna duyurulursa, neticede hem elimdeki pasaport ve belgelerin hükmü kalmayacak ve dolayısıyla seyahatinim gerisi güçleşecekti. Diğer taraftan düşman devletleri Amerika'daki siyasi memurların beni takip ve gözetmelerine hedef olarak Amerika'da yaşamak zor olacaktı. Bundan başka bir de Amerikan yasaları gereğince uydurma isimle bu ülkeye girmiş olmaktan en azından üç ay hapis cezası almam ihtimali de vardı. Bu düşünceler sebebiyle "Sanfransisco"dan bir an evvel uzaklaşmam lazım geliyordu.

Ertesi günü aileme bir mektup yazdım. Birgün evvel çıkarttığım resimlerden birini de ekledim. Pekin'de iken bana her türlü kolaylığı gösteren insanî yardımları yapan muhterem zata da şükranlarımı ifade eden fotoğrafı da bir zarf içinde postahaneye teslim ettim. "Sanfransisco"dan "Newyork"a gidecek trenin hareket saatini öğrendim.

"Pensilvanina" şirketinin "Chicago" üzerinden "Newyork"a hareket eden sürat ekspresinin birinci mevki vagonuna bindim. Yüz dolardan ibaret olan bilet ücreti ile "Newyork"a kadar yol masraflarını "Sanfransisco"da bulunan dost ve Müttefik Devletin memurundan makbuz karşılığı almıştım.

Tren kalktı. Olay çıkmadan ve güvenle "Sanfransisco"dan uzaklaştığıma seviniyor ve yine Büyük Fuar'daki telefon olayı ile zihnen meşgul oluyordum. Trende yataklı vagon yoktu. Uyku vakti gelince bulunduğum vagona zenci hizmetliler girdiler ve gece düzenlemesine başladılar.

Amerikalıların insanların dinlenmeleri için aldıkları tertipler çok güzel idi. Yolcuların gündüz oturdukları yerler birer birer muntazam perdelerle ayrılarak uyku uyunacak hale getirildi. Bu değişiklikler yapılırken yolcular, trenin sonuncu vagonu olan dinlenme ve okuma salonu olan vagonda bulunuyorlardı.

Trenimiz saatte yüz kilometre hız yapıyordu. Temizlik ve sağlık şartları gayet iyi idi. Her vagonun koridorlarında filitre edilmiş su ve bunların yanında saydam zarflar içinde kâğıt bardaklar bulunuyordu. "Salonlu Vagon" ise âdeta büyük bir otelin okuma salonu gibi çokça kitapları olan kitap raflarını gazeteleri, dergileri ve ajans telgraflarını yolcuların yararı için sergilemekte idi. Katara bağlı "Yemek Vagonu" ile beraber trenimiz yolcular için âdeta seyyar ve düzgün bir otel gibi her türlü istirahat imkânlarına sahip idi.

Rusya ve Sibirya'nın dördüncü mevki, dingilsiz vagonlarının kuru tahtaları üzerinde sefilcesine geçirdiğim tren seyahatiyle bu Amerika tren yolculuğunun arasındaki benzememezlik ve zıtlığı mukayese edince kendimi rüyada zannediyor ve insanlar azim ve iradesinin ancak bir yerden sonra dünyanın ve kaderin getirdiği hadiselerin cereyanına tabi kalmaya mecbur kaldığını nefsimdeki tecrübelerle bir kat daha anlıyorum.

Bulunduğum vagondaki yolcuların ekserisi Amerika'nın ileri gelenleri ve zengin hayat süren adamlardan. Memleketlerinin, vatanlarının mutluluk ve hürriyet havası içinde, devamlı çalışma ile gelişmeye, yükselmeye elverişli bir ortam içinde yaşayan bu insanlara gıpta ediyor ve memleketimin acıklı, perişan hali ile geleceğini gözümün önünde tecessüm ederek yeis ve hüsrana kapılmaktan kendimi alamıyordum. Amerika'nın sosyal çevresi ve ulaştıkları kalkınma ve medeniyet seviyesi Avrupanıkinden pek farklıdır. İnsanoğlunun çalışma, bilgi ve medeniyet sahasında elde edilmiş her şeyin en büyüğü, en güzeli buradadır. Tanrı'nın gözde yaratık olarak yarattığı insanlığın layık olduğu değer ve saygının derecesi buralarda görülmelidir. Sokaklarda sürünen sakat, meselâ bir gözü akar, yüzü gözü çıbanlar içerisinde, elleri ve ayakları çarpılmış, çalışma imkânı olmayan aciz ve çevresiz sefil insanlara rastlanamaz. Bu gibilerin imdadına koşan binlerce dernek ve hayır kurumları mevcuttur. Her adımda her an göze görünen her şey insanlığın kalkınmasına ve cehaletin yok edilmesine yöneliktir. En küçük kasabalarda halka ücretsiz büyük kütüphaneler, spor yerleri, banyolar ve tedavi müesseseleri insanlığın sağlığı ve mutluluğunun muhafaza ve sürmesi için düşünülebilecek her vasıta ve tedbir mevcuttur. Buralarda yaşayan insanlar mutludur. Yalnız ve atıl yaşamak imkânsızdır. "Yükselmeye yardımcı olmayan düşer" prensibini her şahıs anlamış olduğundan işsiz insanlara çok nadir rastlanır.

Trenimiz dünyanın en zengin bölgelerinin başında gelen "California"nın zengin ve bereketli arazisinden geçerek üç gün sonra "Chicago" büyük şehrine geldik. Buradaki altı saatlik bir bekleme sırasında, fırsattan istifade ederek şehrin ufak kısmını olsun gezdim. Mevcut

binaların görkemliliğini, cadde ve yolların intizam ve büyüklüğünü hayretlerle gördükten sonra tekrar trene bindim. "Sanfransisco"dan hareketten beş gün sonra "Newyork"a geldim. Vakit gece idi. Valizimi alarak "Gar"a çıktım. Çok büyük ve üç katlı olan bu binanın ikinci katına gittim. "Newyork"un iyi bir oteline gitmek için bir otomobile bineceğim sırada "Türkçe" konuşan ve birisini aradıklarını davranışlarından anladığım iki kişiye yaklaşıp kendimi tanıttım. Hakikaten bu kimseler "Sanfransisco"dan hareketimi haber almaları üzerine lütfen beni karşılamaya gelen vatandaşlarımdan iki efendi idi. Kendileriyle görüşükten sonra bir otomobil ile "Şimal Otel"ne gittik. Burada "Mehmet Ali Bey"nin delaleti ile mükemmel bir odayı bana ayrılmış buldum.

2 Ağustos 1331 (1915) de "Newyork"a vasıl olmamın ertesi günü, vatanıma doğru seyahatimin devam etmesi için çareleri ve nakil vasıtalarının aramasına ve hangi yolla gitmem gerektiğinin araştırmasına başladım. "Newyork"dan Danimarka ve Felemenk (Hollanda) ya giden posta vapurlarından biriyle "Bergen, Kopenhag ve Amsterdam" şehirlerinden birine gitmek ve buralardan aktarma yoluyla Almanya'ya girerek ve "Berlin üzerinden Türkiye'ye gitmek. Veya "Nevvyork" ile Yunanistan'ın "Pire" şehri arasında işleyen Transatlantik Yunan Posta vapuruyla Yunanistan'a ve buradan "Selanik", "Dedeagaç" üzerinden İstanbul'a ulaşmak şekilleri mevcut idi. Birinci istikamette işleyen posta vapurlarının İngilizler tarafından son derece sıkı bir kontrole tabi olduğu anlaşıldı. Bununla beraber yanımdaki pasaport ile belgelerin kimliğimi ispatlamak için sağlam ve güvenilir olduğu için bu istikamette seyahat etmekte bir mahzur olmayacağı fikrinde idim. Bu görüşle bu yönde giden vapurlardan birisinin hareket zamanına kadar "Newyork"ta beklemem tabii idi. Bu beklemeden yararlanarak "Newyork"un müzelerini, görmeye değer kurumlarını gezdim. Bu arada vatandaşlarımdan biri de Norveç ve Danimarka Konsolosluklarında pasaportumun vize muamelesini yaptırdı.

Dünya durumu ve Umumi Harbin cereyanına dair bilgiler almak için günlük gazetelerden bazılarını okurdum. Amerika'da yerleşmiş Almanlardan ve diğer müttefik devletler tebaasından çeşitli takma isim ve kimliklerle memleketlerine gitmek üzere vapurlarla seyahat edenlerde ekserisinin kontrol neticesi İngilizlerin eline esir düştüklerini okudum. Aynı akibete uğramamak için endişelenirdim. Dünya denizlerine hakim olan İngilizlerin eline esir düşmeksizin Atlas Okyanusu'nu nasıl aşabileceğim konusu kafamı çok meşgul ederdi. Yolcuların milliyetlerini anlamak ve soruşturmaları iyi yapabilmek için, araştırma ile görevli İngiliz subaylarının yanlarında onyedil bilen tercümanların bulunduğu da gazete havadisleri arasında idi.

Ellialtı kat kadar, semaya yükselen muazzam binaları yeraltı dörder katlı, iki katlı elektrik tramvayları, havai şehir demiryolları, büyük pek çok parkları, görkemli müzeleri ve türlü bilim kurulları ve nüfus itibarıyla dünyanın "Londra"dan sonra birinci derecede kalabalık şehri olan "Newyork" şehrini her gün mümkün olduğu kadar gezdim. Şehrin yolları birbirine dikey ve paralel olarak geometrik bir düzenle yapılmış ve paralel olanlara "Avenue" adıyla şehrin belkemiğini teşkil etmiştir. Birkaçı müstesna olarak sokaklar "isim" yerine "numara" ile çağrılmakta idi. Şehrin belli nüfusu üç buçuk, dört milyon kadardı. Fakat bu rakam pazar ve yortu günlerinden gayri hergün öğle vaktinde yaklaşık yedi milyona yükselir ve öğleden sonra saat beşle sekiz arasında dört milyona düşer. Binaenaleyh takriben her gün şehre civardan üç milyon insan gelip gider. Bu günlük "yükleme" ve "azalma" olayı "Newyork" şehrinin ne

derecede hareketli bir çalışma ve ticaret merkezi bulunduğunu gösteriyordu. Çünkü Şehre gelip gidenlerin çoğunluğu, çalışmaya gelenler ve iş sahipleri dir.

"Newyork"tan "Kopenhag"a gidecek vapurla seyahat etmem kararlaştırılmıştı. Artık takip edeceğim yol belli olduğundan sabırsızlıkla hareket gnmn gelmesini bekliyordum. Bir akşam odama çekilmiş aileme mektup yazmakla meşgul iken odamın kapısı vuruldu. Tanıştığım kimselerden bir dostum gelmişti. Halini biraz telaşlı gördüm. Beni çok rahatsız eden ve seyahat plnımı alt üst eden şu haberi getirdi. Genel durumu bilen ve Pekin'den itibaren seyahatimin gerçekleşmesi için her türlü imkân ve vasıtayı temin eden makamların bundan bir saat evvel tebliğ edilen bir habere göre Sanfransisco'da yayımlanan Examinor isimli gazetenin bir stnunda büyük harflerle "ismimin ve rtbemin başlıklı olarak basıldığını ve Sibirya'dan firarımın ana hatlarından ve bunca zorluklar ve tehlikelere göğüs gererek, birçok kahramanca hareketlerde bulunduğum" anlatıldıktan sonra beni metheden bir makalenin çıktığı ve bu sebeple son derecede ihtiyatlı bulunmaklığım) tavsiye ediliyordu. Adı geçen gazete yayını muhteva itibariyle tamamen lehime olduğu anlaşılıyor ise de, hakikatte aleyhime bir tertip idi. Firar durumumun ve Amerika'ya başka isim ve kimlikle girmemin duyulmasıyla bundan sonrası için hatıra gelmeyecek başka bin türlü problemin doğmasına sebep olacağı tabii idi. Bilhassa, elimdeki pasaport ile diğer belgelerin değerini hiçe dşreeği aşıkr idi. Binaenaleyh, son derece de dikkatle hareket etmekliğim icap ediyordu. Aksi takdirde yakayı ele vermek ve Amerika'dan çıkamamak ve vatanıma erişememek tehlikeleri muhakkak idi. Bu meşum haberne izimi kaybettirmek için ertesini günü kaldığım oteli hemen terkettim. Otel civarında 119 numaralı sokakta bulunan ve bir Madamın idare ettiği küçük bir pansiyona girdim. Ve burada bir oda kiraladım. Ev sahibesi kim olduğumu sordu. Ona "Katolik mezhebinden ve Fransız Milletinden olduğumu ve ismimin (Le Jeune) olduğunu söyledim. Kadın "Katolik" olduğuma pek sevindi. "Ben de Katolik'im aynı mezhepteniz" diyerek büyük bir memnuniyetle odalarından en iyisini bana tahsis etli. Birkaç kelime görüştükten sonra o içine gitti. Ben de odamda yalnız kaldım. Bu gazete haberi zihnimi ve beni çok düşüncelere sürükledi. Gizliliğine bu kadar dikkat ettiğim, firarımın ne suretle gazete stnlarına intikal ettiğine hayret ettim. Buna göre yanımdaki pasaport ve belgelelerin bundan böyle hiç işe yaramayacağına ve güvenilir olmadığına hükmettim. Diğer emin bir pasaportun tedariki şart olmuştu. Bunu nasıl elde edebileceğimi dşnerekzlyordum.üzerimdeki pasaporta göre ismim, mesleğim sanatım yüz ve vücut biimim "Tenyo-Maru" vapurunun kaptanında ve gerek vapurun "Sanfransisko" ya geldiğinde Amerikan Polisnin defterlerinde açıklıkla kayıtlı idi. İngiliz ve Fransız memur ve gizli ajanları da bilgileri aldıklarından Amerika'dan Avrupa'ya işleyen gemilerin muayene ve araştırılması sırasında İngilizler'den eline esir düşme tehlikesi pek kuvvetli idi. Sanfransisko'da iken bir gazinoda gazeteleri karıştırıyordum. Bir gazetede "Tenyo Maru" vapurunun birinci sınıf yolcularının arasındakinl ve itibarlı kimselerin Amerika'ya geliş haberlerini veren bir stnda, benim de sahte ismimin yer aldığını okumuş ve kendi kendime gülmüştüm. Binaenaleyh "Examinor" gazetesinin yayınından sonra aynı isim ve pasaportla seyahat etmem her halde tehlikenin kendisi idi. "Examinor" gazetesini, serüven ile şahsımdannemle bahseden haberini "Sanfransisko" da meşhur "Büyük Fuar"ın Türk pavyonunda iken vaki olan "telefon görüşmesi"den doğduğuna kanat hasıl ettim. İşte bu düşünce ve görüşlerle yeni ve başka bir hareket dzenineve tedbirler almaya karar verdim. Bu kararımın başarıyla gerçekleşebilmesi

için daha bir çok zahmet ve fedakârlıklara katlanmam lazım geliyordu.

Bu "Examinor" gazetesindeki yazının aslını görmek benim için önemli idi. "Newyork"ta ahbap olduğum "Nuri Efendi" ismindeki bir dostum ile bu gazetenin 5 Ağustos 1915 tarihli nüshasını bulmak için "Halk Kütüphanesi" denen ve büyük bir saray büyüklüğünde, mermerden yapılmış kütüphaneye gittik. Burada Amerika'da yayınlanan günlük gazete ve dergilerinin bulunduğu bölüme girdik. Aradığımız gazete nüshasını bulduk. Makaleyi dikkatle okudum. Yazının başlığı büyük harflerle yazılmış ve "Sibirya'dan firar eden Türk Generali" cümlesiyle başlıyordu. Muhtevasında ise; "Büyük Harbin en buhranlı ve en şiddetli günlerinde Sibirya'dan Çin'e ve buradan da Japonya'ya kadar kâmilan düşman devletlerin nüfuz ve tesirlerinde bulunan bölgelerden geçerek üçdört gün evvel Amerika'ya ulaştığını haber aldığımız İhsan Paşa'nın serüveninin (Emden Kruvazörü) kahramanının serüveninin daha mühim ve olağanüstü merak çekici ve ilginç bulunduğu" ibarettir.

Gazeteyi bulup okuduktan sonra hakkımdaki yayının hakikat olduğuna tam kanaat getirdim. Olayın böyle oluşuna çok üzülerək, muhtemel tehlikelerinden kendimi nasıl korumam lazım geleceğini düşünerek okuma salonunu terkettim. "Halk Kütüphanesi" denen bu kurum, çeşitli bölümlere ayrılmış her bölümde ayrı ayrı tüm bilimlere ve basına ait bütün yayınları bünyesinde toplamış ve hergün belirli saatlerde ücretsiz olarak halka açık bulunduğundan, kadın, erkek binlerce ziyaretçi ve okuyucu ile tamamen doludur.

Bu yeni duruma göre; ilk işim ve tedbirim; başka ve yeni bir pasaport temin etmek ve bir an evvel Amerika'dan salimen çıkmak çarelerini ve vasıtalarını bulmaya çalışmaktan ibaretti. Bu maksada ulaşabilmek için muhtelif dostlar ve makamlar da gayret sarfetmekten geri kalmıyorlardı. Yardımına müracaat ettiğim kimselerden birisinin marifeti ile Norveç veya Danimarka ticaret gemilerinden birinin mürettebatı arasında ve geminin ocaklarında çalışan kömürcü işçisi gibi seyahat etmekliğim imkânı hasıl olmuştu.

Bu tarzda sıradan bir işçi gibi çalışarak yolculuk etmeği de memnuniyetle kabul etmiş isem de Norveç ve Danimarka dillerini bilmemem sebebiyle seyahat sırasında İngilizlerin eline esir düşmek tehlikesi pek ihtimal dahilinde olduğundan ele geçen bu fırsattan faydalanmayı müsait bulmadım. Oldukça emin belgeleri elde ederek Amerika'da memleketime yolculuk imkânının ekle edilebilmesi için yirmi dokuz gün uğraştım. Hergün sabah dokuzdan akşam dörde kadar "Newyork"un "Brooklyn" denen ve bütün vapur acenteleriyle her türlü ticari kurumların merkezi olan bölgesinde sağa sola koşar ve akşamları emelime kavuşamamaktan doğan teessürlerle bitap bir halde odama dönerdim.

Bu geçen zaman içinde arkadaşım "Fethi Bey" de "Polonyalı bir işçi" isim ve sıfatıyla "Newyork"a geldi. Birbirimize kavuşmuş olduk.

Günlerce istediğimi yapamamaktan pek üzüntülü idim. Dost ve müttefik devletlere mensup olan ve ilişki kurduğum bazı kimseler de ellerinden gelen her şeyi yapıyorlar ve fakat uygun bir pasaport temin ederek, güvenle seyahat etmem çarelerini maalesef elde edemiyorlardı.

Bu acı ve zor günlerin çoğu gecelerini İslâm bilginlerinden ve burada yaşayan "Mehmet Ali Efendi"nin evinde geçirir ve onunla sohbet ederek üzüntülerimi hafifletmeye çalışırdım. Muhtelif ve çokça dostlarımın pek samimi olarak, seyahatimin sürmesi için girişimlerinin olumlu bir netice vermemesi üzerine, yine şahsî gayretimle bu işi becermekten başka çarem olmadığını anlıyordum. "Newyork"tan İskandinavya, Danimarka ve Hollanda yoluyla Almanya'ya geçmek için evvela saydığım çeşitli zorlukların bulunması sebebiyle bu yolu kullanamayacağımı kabul ettim. Bundan sonra "Yunanca" bilmem hasebiyle bir "Yunan Pasaportu"nun tedarikine çalışmaya ve sonra "Newyork" ile "Pire" arasında işleyen Yunan Transatlantik" vapurlarından biriyle ve "Cebelitarık"dan geçerek Yunanistan'a gitmeyi ve seyahati böylece uygulamaya karar verdim. Bu yolda dahi İngilizlerin kontrolü ve bilhassa "Cebelitarık"dan geçerken bu kontrolün daha sıkı ve tehlikeli olacağını kabul etmek gerekiyordu.

Birgün "NcwYork"un "Brooklyn" semtinde "Pateri" ismindeki meydanına bitişik parkta üzüntülü olarak dolaşıyor ve hareket biçimine yön vermeyi düşünüyordum. Bu meydandaki kahvehanelerden birisine girdim. Burası "Yunan Kahvehanesi" levhasını taşıyordu. İçindeki müşterilerden çoğu kılık ve kıyafetlerine göre gemici esnafından idiler. İçeri girince şekerli bir kahve ısmarladım. Masanın yakınında oturan birisine teklifsizce ne iş ile meşgul olduğunu sordum. Adam cevaben bana "Nevvyork limanına gelen gemilere tayfa bulmak, kumanya vermek ve gemicilerin işlerini görmek" gibi hususlarla meşgul olduğunu ve aslen İzmirli, isminin (Morat) ve aslen Rum olduğunu söyledi. Bu ifadelerin işime yarayabileceği fikriyle ümitlerim uyanmaya başladı. Onun sorusu üzerine de "Üç dört yıldan beri Chicago'da sigara fabrikalarında çalıştığımı, aslen İstanbullu olduğumu ve Harp sebebiyle İstanbul'daki ailemden hiçbir haber alamadığımdan çok merak ettiğimi ve bunun için İstanbul'a gitmek

arzusunda isem de, yolda İngiliz ve Fransızların veya İtalyanların eline düşmek korkusuyla seyahate cesaret edemediğimi, fakat emin bir çare bulursam Türkiye'ye gitmek istediğimi" söyledim. Sözlerimin karşımdakinin ilgisini çektiğini yüzünden anlıyordum. Bu Yunan Kanvehanesine bir kaç gün devam ettim. Bu "Morat" denen kimse ile ahbablığı pekiştirerek Yunan vapurlarından birisine binerek Yunanistan üzerinden vatanıma gitme imkânının doğmasına çalıştım. Birgün yine kendisiyle konuşurken ona: "Amerika'nın muhtelif yerlerinde çalışmakta olan ondört arkadaşlarımla beraber İstanbul'a gitmek tasavvurunda olduğumuzu ve savaş sebebiyle denizden seyahat zorluğuna karşı, emin bir çare bulup bulamayacağını sordum ve eğer buna muvaffak olursa bu yüzden her adam başına kendisine verilecek muayyen miktardaki paradan, büyük ölçüde istifade edeceğini, ancak önce ben ve arkadaşımın yapacağı seyahatten, işin güvenliği görüldükten sonra diğer arkadaşların da seyahata katılacaklarını", anlattım. Bir müddet düşündükten sonra bu işi kolaylıkla yapabileceğini ve bunun için ötedenberi dostluklarına sahip olduğu Newyork ile Pire arasında işleyen Transatlantik Yunan Vapur Kaptanlarından birisine (anafor) verilerek bizleri Yunan tebaası ve Yunanlı olarak tavsiye edeceğini ve vapurun (Cebelitarık)dan geçerken vapur kaptanının bizleri bir yere gizlemesini sağlamayı" vadetti. Bu vaadi muvafık buldum. Ve pazarlığa giriştim. Arkadaşımla beraber bu seyahatin tertiplenmesi için "Morat" denen adama yüzseksen dolar, vapur kaptanına da keza ayrıca seksen dolar ki, toplam üçyüz altmış dolar (Binsekizyüz frank) vermek icap ediyordu. Durumu Fethi Bey'le müzakere ve münakaşa ettik. Bu işte, bu adam tarafından dolandırılabilmemiz ihtimali de vardı. Ama, bir aya yakın bir süredir buralarda hiçbir şey yapmadan vakit kaybettiğimizi dikkate alarak, çaresiz "Morat"ın tertibinden istifade etme şeklini kabul ettik. "Morat" işe başladı. İki gün sonra "Brooklyn" deki acenteden yüzer dolar karşılığında ikinci mevki iki vapur bileti aldı. Ben "Komisyoncu Kostantin Nagos" ve arkadaşım Fethi Bey de "Komisyoncu kâtibi Dimitri Nikolaidis" isim ve lakabını aldık. Birgün "Pire"ye hareket edecek olan "Timostoklidis" vapuruna "Morat"ın delaletiyle girdik: Ve kamaralara yerleştik. Vapur geceyarısı hareket edecek ve hareketinden evvel "Morat" bizi vapur kaptanına takdim ve tavsiye edecek ve kaptan da daha evvelki kararlaştırıldığı gibi "Cebelitarık" ta İngiliz kontrolundan bizleri bir yerlere gizleyerek ve salimen "Pire"ye ulaştıracak idi.

Vapurda kamaralara yerleştikten sonra "Morat" sık sık dolaşıyor ve halinden heyecanlı olduğu belli oluyordu. Kendisine "Vapur Kaptanını gördün mü? Vapurun hareketi yaklaştı. Bizleri tavsiye ve takdim edecektin, haydi şimdi beraber gidelim, dediğini yap" dedim. O da "Kaptan bu sırada vapura gelmiş olacaktı. Bir defa gidip bakayım, yerinde mi, yerinde ise gelir sizi alır, beraber gideriz. Canım merak etmeyiniz. Ben ona zaten geçen gün işi anlatmıştım. O da olur dedi." diyerek geçici olarak yanıımızdan ayrıldı. Arkadaşımla yarım saat bekledik, ne gelen ve ne de giden oldu. Bu anda şüphe ve tereddütlerimiz büsbütün arttı. Bir taraftan da gemi harekete hazırlanıyor ve demir almaya başlıyordu. Vapurun kalkmasından evvel vakit kaybetmeden kaptanla anlaşmak çok önemli ve lüzumlu idi. Hemen vapurun kaptan köşküne çıktım. Süvari bir iki arkadaşıyla kamarasında konuşuyordu. İçeri girmeyerek, daha evvel kim olduğunu öğrendiğim kaptanı bir işaretle yanıma çağırdım. Ona gizlice ve Rumca "Afedersiniz ben ve arkadaşım Elbasanlı Arnavut milletine mensubuz. Memleketimize gitmek istiyoruz. Pasaportlarımız yok "Morat" isminde birisi size yüzseksen dolar verecekti. Verdi mi? Sizde buna karşı İngilizlerin "Cebelitarık"ta yolcuları kontrol ettiği zaman, bizleri muhafaza edip,

emin bir surette "Pire"ye kadar yolculuk yapmamızı temin edecektiniz. Bu tertiple, taahhüdünüzün derece ve hakikatini anlamak istiyorum" dedim. Kaptan, hayretle "Böyle bir işten katiyyen haberi olmadığını ve görünüşe göre dolandırıldığımızı ve pasaportsuz seyahat etmenin imkânının bulunmadığını" bildirdi. Bu sözlere karşı soracak birşey kalmamıştı. Hemen teşekkür edip yanından ayrıldım.

Sibirya'dan firarımın ilk gününden beri geçirdiğim çeşitli maceralara ve serüvenlere "dolandırılmak" konusu da ilave edilerek başıma gelmeyen hal ve şekil kalmamıştı.

Hemen durumu, arkadaşım Fethi Bey'e kısaca anlattım. Vakit kaybetmeden vapuru terketmemiz lazım geldiğini söyledim. Bu esnada vapur, demirini almış ve yanaşmış bulunduğu doklardan bağlantısını kesmek üzere idi. Hemen kamaralarımızdan zaten tek eşyamız olan birer valizimizi alarak vapurdan çıkmaya çalıştık. Vapurun iskele başında bulunan nöbetçi tayfa geçmemize mani olmaya çalıştı. Bu adama "son anda Chicago'dan telgraf aldığımızı" anlattım ve eline bir de beş dolarlık sıkıştırdım. Nihayet binbir heyecan ile vapurdan çıkabildik ve geniş bir nefes aldık. Geceyarısı olmuştu. Seyahat sırasında içine düşmemiz ihtimali pek kuvvetli olan tuzaktan kurtulduğumuza memnun olmakla beraber, dolandırılmış bulduğumuza lanet ediyor, netice olarak da güven içinde vatanımıza gidemediğimize esef ediyorduk. Gecenin bu saatinde hamallık edecek bir kişiye bile rastlamak kabil değildi. Gümrük antrepoları önünde bir saat kadar bekledikten sonra hem manen hem vücutça üzüntüler ve acılar içerisinde "Brooklyn"de "Metro-politain" istasyonuna geldik. Girişimimizde başarılı olmayan ve oyunlarda kaybedenlere mahsus hayal kırıklığı ve ümitsizlik içinde trene binerek Ondokuzuncu Sokak'taki evvelce kaldığım Madam'ın pansiyonuna döndük. Pansiyoncu Madamı uyandırdık. Kendisinden oda isteğinde bulundum. O gün Amerika'dan uzaklaşacağımızı bilen kadın, karşısında tekrar beni ve arkadaşımı görünce hayretle dönüş sebebimizi sordu. Ona da aynı nakaratı tekrar ettim. Yani o gün seyahatimiz kararlaştırılmış iken "Chicago"daki iş ortaklarımdan gelen acele telgrafa göre mühim işlerimiz dolayısıyla hareketimizi bir kaç gün daha ertelemeye mecbur olduğumuzu anlattım. Nihayet yine bir oda tahsis etti. O geceyi çok yorgun ve ıstırap içinde geçirdim. Ertesi günü arkadaşım ile üzgün düşünmeğe başladık. Bunca zahmet ve müşküllere uğramaktan ve sonunda da maksadına ulaşamamaktan doğan teessürle sinir sistemim son derece gücünü kaybetmiş ve ağır bir hastalıktan kalkmış bir insan gibi dermansız bir halde idim.

Bu ruhsal hal ve ümitsizlik, ancak ulaşmaya azmettiğin hedefin kaybından başka bir sonuç vermeyeceği aşikâr idi. O halde yine aynı yolda ısrarla çalışmak ve mağlup olmamak lazımdı.

Bin bir müşkülâtla elde ettiğimiz ve seyahat edebilmemizin başlıca desteği olan paranın bir dolandırıcıya kaptırdığımız mühim kısmını herşeyden önce kurtarmaya çalışmam gerekli idi. Dolandırıcı "Morat"ı polise şikâyet ve cezalanması yoluna gitmek hiç işimize gelmiyordu. Polise müracaat edince ikimizin de gerçek kimliği ortaya çıkacak ve yine olay basına yansıtılacak ve başımıza yeniden birçok felâketler gelebilecekti. Bu sebeple, bu adamla işi dostlukla çözümlmek ve kaptırdığımız paradan kurtarabileceğimizi kurtarmaktı. Öyle de oldu. Arkadaşım Fethi Bey bir iki gün sonra "Morat" ile bu görüşle temas ederek kayıp paramızın az bir kısmını geri almaya muvaffak olmuştu.

Her sabah uyanır uyanmaz, başımızdan geçenlerin verdiği üzüntüye rağmen bir an evvel

Amerika'dan uzaklaşarak vatana kavuşmanın yollarım arıyorduk.

Umumî Harbin sonunu bekleyerek Amerika'da kalmak ve bidayette oradaki dindaş ve vatandaşlarımızın ianesiyle geçinmek, sonra da geçimimizi sağlamak için bir iş bulup çalışmak mümkündü. Hatta bu sahada zuhur eden bir fırsat, bu imkânı bir dereceye kadar temine pek yararlı idi. "Sanfransisco"da yayımlanan ve yukarıda bahsettiğim "Examinor" gazetesinin yayınları dolayısıyla Amerika'da bulunduğumu anlayan gazeteciler ve "Newyork"ta çıkan "Times" gazetesinin bir muhabiri "Newyork"taki dostlarımdan birine bir görüşme esnasında "Sibirya'dan kaçarak Amerika'ya geldiğini haber aldığım İhsan Paşa'nın firar serüvenini ayrıntılarıyla öğrenmek ve bunu gazetemde yayınlamak isterim. O'nun bu firar hadisesine ait vereceği bilgilere karşı otuzbin dolar vermeğe gazetemiz hazır. Mümkün ise bu hususta aracı olunuz" teklifinde bulunmuş, bu dostum da ihtiyatlı davranarak böyle bir konuyu bilmediği cevabını vermiş ve bana da bu muhabirin bu teklifini aktarmıştı. Bu istek ve teklife dolaylı olarak cevabım: "O addaki Türk Generali vakıa zengin değil, onun serveti ve hâzinesi, en yakın zamanda vatanına ve milletinin kendisine verdiği mesleğe yeniden kavuşmak ve kendisine düşen vazifeyi yerine getirerek ülkesinin düşmanlarına karşı mücadele etmekten ibaretti." idi. Görevim ve vatanımın yolunda ölümü göze almamış ve rahat yaşamayı tercih etmiş olsaydım, bu otuz bin doları değil, Amerikalılar gibi meraklı olan gazetelerden ekserisinde yazmak ve konferanslar vesaire sureliyle binlerce dolar kazanmam pek mümkün ve kolaydı. Fakat bu yolu tercih etmek tenezzül ve pek küçüklük olurdu. Esir olmak felaketine uğradığım andan itibaren ruhen mezara, maddeten de sefaletin girdabına girmiş idim.

Esirlik felaketimizin yegane amil olan ve son zamanlarda kendi selameti için bizleri düşmana kurban etmekten çekinmeyen ve sorumluluk duygusu taşımayan bir zatın, kendi siyaset ve icraatını millet nazarında kamufle etmek için "Sarıkamış" taarruz harekâtının başarısızlığın hatasını —o zaman için— ölmüş zannettiği şahsıma yükletmek isteyeceğine ihtimal veriyordum. (Baş Kumandan vekili Enver Paşa'dan bahsediliyor. B.G.) Binaenaleyh esirlikten firarımın en mühim bir gayesi de bu ihtimal ve yanlış ve haksız suçlamaya karşı, her ne pahasına olursa olsun, memleketime gidip lazım gelenlerle hesaplaşmak idi.

Maksadıma ulaşmak için giriştiğim teşebbüslerde her adımda bir engelle karşılaşmak Amerika'dan ayrılmamızı geciktiriyordu. Yukarda anlattığım "Morat"ın vakasından sonra bir hafta kadar daha "Newyork"ta kaldık. Bu sürede yine teşebbüslerden geri kalmadık. Daha evvel isminden bahsettiğim dostlardan "İmam Mehmet Ali Efendi" maksadımızın gerçekleşmesi için çalışmaya başladı. "Newyork" yakınında bulunan deri fabrikalarında çalışan ve bin civarında olan vatandaşlardan olup, Balkan Savaşı'nın korkunç sonucunda anavatandan koparak Yunanlıların eline geçen ve kalpleri varlıkları ile vatana tamamen bağlı bulunan bir dindaşın pasaportunu buldu. Şekil ve nitelikleri oldukça bana uyan bu pasaport sahibi olmakla "Midillili Süleyman" namıyla ve "Yunan tebaası" olmuş oldum. Arkadaşım Fethi Bey için de, bu dindaşın arkadaşlarından iken bir müddet evvel ölen bir zatın pasaportu tedarik edildi. Böylece o da "Midillili Recep" ismiyle Yunan tabiiyetine girmiş oldu. Bu pasaportların ele geçmesi bizler için hiç umulmayan bir nimet ve Allah'ın büyük bir lütfü idi. Artık muradımıza ermiş ve rahat seyahat imkânı doğmuştu. Sevincimiz hudutsuz ve "Mehmet Ali Efendi"ye şükranlarımız sonsuz idi. Bu pasaportları bir dostumuz vasıtasıyla "Newyork Yunan Konsolosluğunda vize muamelesi yaptırılmış ve bir de baş fotoğrafımız yapıştırılmıştı.

Benim pasaportumda "boyum" uzun olarak yazılı idi. Halbuki ben orta boylu olduğumdan, boyumu, kabil olduğu kadar pasaporta uydurmak lazım geliyordu. Hemen bir kunduracıya gittim. Fotinlerimin iç tarafına yarım santim ve ökçelerine bir santim kösele ilave ettirerek bir buçuk santim boyumu uzatmış oldum. Arkadaşım Fethi Bey simaca "sarışın" idi. Bir boya ile bıyıklarını ve saçlarını kumral renge çevirdik. Bu hazırlıklarla artık "Newyork"ta yapacak işimiz kalmamıştı. Yalnız "Pire"ye gidecek bir Yunan vapurunun bulunması lazım geliyordu. Soruşturmalarımızla "Kral Costantin" ismindeki Yunan Transatlantiğin "Pire"ye hareket edeceği anlaşıldı.

2 Eylül 1915 günü idi ki, acentelerden doksan dolara "Newyork-Pire" için ikinci mevki birer bilet aldık. Fütursuzca vapura girdik. Arkadaşım Fethi Beyle birbirimize yabancı imişiz gibi bir tavır takınarak ayrı ayrı kamaralara yerleştik. Vapur yolcularının çoğunluğu Yunanlılardı. Yalnız "Naslıç"lı iki Müslüman daha bulunuyordu.

"Newyork"tan hareketten sonra Atlas Okyanusunu geçerek on iki günde "Cebelitarık"a geldik. Vapurumuz limanda durdu. Bizlerde içten bir heyecan ve endişe başlamıştı. Çünkü vapura İngiliz Subayları ve memurları gelecek, derinlemesine yolcuların durumlarını tetkik ve tahkik edeceklerdi. Hakikaten bir saat sonra bir istimbotla iki İngiliz Subayı ve yanlarında bir tercüman ve astsubay gemiye geldiler. Birinci ve ikinci mevki yolcuları ile güverte yolcuları ayrı ayrı yerlere toplandı. Bu yolcular birer birer vapurun listesinde kayıtlı olan isimleriyle İngiliz görevlilerin yanına çağrılmaya ve burada sorgulanmaya başlandı. Ben de dört gözle sıramı bekliyordum. Kalbim daha hızlı çarpıyordu. Heyecan içinde gerilen asabım dehşetli buhranlar geçiriyordu. Çünkü "Çita"dan "Cebelitarık"a kadar devam eden heyecanlı ve tehlikeli olaylarla dolu geçen dört aylık tahammül edilmez, derbeder ve sefil seyahatimiz "Cebelitarık"da İngilizlerin eline düşmek korkusu ile feci neticeye ulaşması hatırıma geliyor ve çıldıracak gibi oluyordum. Nefsimi zorlayarak soğukkanlılığımı muhafazayı başardım. Nihayet "Süleyman" ismini subay okudu. Evveliden hazırlayıp elimde bulundurduğum pasaportu göstererek İngiliz Kontrol Subayının önüne gittim. Bana İngilizce olarak "Nerelisin ve nereye gidiyorsun" dedi. Cevap olarak "Yunanlıyım. Yunanistan'a gidiyorum" dedim ve elimdeki pasaportu sanki görmüyormuş gibi yüzüne tuttum. "All right" kelimesini işitince "Thank you" cevabıyla ve serbestçe kontrol sıramı savarak, sakın bir davranışla subaydan ayrıldım. İngilizlerin egoistliği ve dünyada İngiliz milletinden gayri insanlara pek kıymet vermemek zihniyetiyle olsa gerek, okunan isimlerin hangi milletten olduğunu bile farkedemiyen bu subayın kontrolundan doğabilecek tehlikeyi kolayca geçirmiştik. Arkadaşım da sırası gelince aynı biçimde yakasını sıyırmıştı. İslâm tarihindeki değerinden başka, bugün de cihanın en önemli kapı ve geçitlerinden biri olarak İngilizlerin elinde ve hâkimiyetinde bulunması sebebiyle ehemmiyeti olan "Cebelitarık", esaretten firar serüvenimin de "kurtuluş kapısı" oldu.

İngiliz Kontrol Subayının muayene safhasından böylece emniyetle kurtulmamızdan ötürü Fethi Bey'le birbirimizi kutladık. Geniş bir nefes alarak ve sakın tavrımızı hiç bozmayarak ve çevreye karşı kayıtsız bir şekilde vapurda gezinmeye ve "Cebelitarık"ın sarp, yüksek ve dik kayaları üzerinde kurulmuş heykel görünümündeki İngiliz istihkâmalarını seyretmeğe başladık.

Vapur yolcularının muayenesi bittikten sonra "Cebelitarık"ta ticaretle meşgul birtakım Rum satıcıları, öteberi satmak üzere gemiye gelmişlerdi. Bunlardan birkaçı, bizim bindiğimiz

"Constantin" vapurundan evvel "Cebelitarık"a "Newyork"tan gelmiş olan "Dimistoklides" ismindeki Yunan vapurunun, yolcuları arasında Bulgar ve Sırp tabiiyetine girmiş on beş kadar Alman ve Avusturyalı'nın İngilizler tarafından tutuklanarak, vapuru da muhafaza altına alarak "Malta"ya gönderilmiş olduğunu söylediler. Bu sözleri işittiğim zaman tüylerim ürpermişti. Hemen "Morat" ismindeki dolandırıcının bizi dolandırması aklıma geldi. O'nun ağma düşerek "Newyork"tan bu "Dimistoklides" vapuruna binmişken, önsezimle vapuru terketmemizin ne kadar isabetli olduğunu düşünerek çocuk gibi sevindik. Aksi takdirde bu Alman ve Avusturyalılarla aynı tuzağa düşmemiz muhakkaktı. Bu seferde, Allah'ın himayesine mazhar olmamıza binlerce hamd ve şükrettik.

Vapurumuz beş saatlik bekleyişten sonra hareketle "Fas" ve "Cezayir" sahilleri açıklarından geçerek yoluna devam etti.

Yirmidört günde Büyük Okyanus'u ve on günde de "Atlas Okyanusu"nu geçtikten sonra, Vatanımızın da kenarında olduğu "Akdeniz"in saf ve temiz havası esiyor ve bizleri vatanımızın insanına hayat veren kokuları ile karşılıyordu. "Cebelitarık"tan sonra 18 Eylül 1915 akşam saat On (22) raddelerinde vapurumuz "Pire"ye ulaştı.

"Atina"da uzun müddet devam eden Ata şemiliterlik görevim sebebiyle "Pire"yi çok iyi biliyordum. Vapurdan çıktık. Gümrük dairesinde pasaportlarımızın muayenesinden sonra, Gümrük yakınında yeni yapılmış olan bir otele gittik. "Pire" İstanbul'un "Galata"sı gibi ticari bir yerdir. Kayıkçılar, satıcılar ve garsonların ekserisi Türkçe bilirler. Esasen bu insanların çoğunluğu bizim ülkemizde yaşamış kimselerdir. İndiğimiz otelde isimlerimizi özel deftere kaydedince, ikimizin "Müslüman" ve "Midillili" olduğumuzu otelci ve garsonlar öğrendiler. Odamda hizmet eden garson tesadüfen "Midillili" imiş. Adam "Hemşehri" olduğumuzu söyleyerek "Midilli"nin hangi köyünden olduğumuzu sordu. Midilli'de tanıdığım bir köyün ismini söyledim. Garson "Aman siz bizim köyden misiniz?" diyerek köyün daskalını (papazını) vesairesini sormaya başladı. Bu sırada, Fethi Bey bir bahane ile dışarı çıktı. Ben de: "Aman ne güzel, burada senin gibi bir hemşehriye rastlamak çok iyi bir şey. Haydi birer bardak bira getir, beraber içelim" diyerek adam ı biraya gönderdim. Sonra akşam yemeğini yemek ve gece dönmek üzere alelacele otelden çıktık. Bu garsonun durmadan soru sorması şüphemizi uyandırdı. Bu suallere uygun cevaplar veremememiz halinde birtakım tadsız haller doğabilirdi. Avrupa'da olduğu gibi Yunanistan'da da istisnasız otel sahipleri ve garsonlar mahallî polisin birer yardımcısıdır. Otel müşterilerini iyice incelerler ve şüpheli halleri ihmal etmeden polise ulaştırırlar. Bunu bildiğim için, bu garson ve otel idarecilerine karşı ihtiyatlı bulunmak lazım geliyordu.

Otelden çıktıktan sonra ilk işim, nerede oturduğunu bildiğim Konsolosumuzu görmek oldu. Gece saat on sıralarında konsoloshanenin kapısını çaldık. İçeriden bir uşak kapıyı açmaksızın "Kim olduğumuzu" sordu. İstanbullu Süleyman ve Recep isminde iki kişi olduğumuzu ve behemehal Konsolos Beyi görmek istediğimizi söyledik. Kapıyı yine açmaksızın durumdan evin beyini haberdar etti. İçeride bir hazırlık yapıldığını hissettik. Arkadaşıma "Galiba beyler silahlanıyorlar. Bizden şüphe ettiler" dedim. Bir süre sonra kapı açıldı. İçeriye girdik. Konsolos Bey sağ eli cebinde olduğu halde ve uzaktan bize "Buyurunuz ne arzu ediyorsunuz?" demesi üzerine, kimliklerimizi ayrıntılı olarak anlattık. Fevkalade bir samimiyetle bizleri tebrik ve iltifatlarla taltif etti. Umulmayan bir saatte rahatsız etmemizin şüphe yarattığını anladığımı ve cebinde bulunan tabancayı artık çıkarmasını latife yollu söyledim. Hakikaten konsolos

geçmiş bazı olaylar dolayısıyla bizlerden şüphelenmişti. Seyahatimizin şekil ve sebebini tafsilatıyla kendisine hikâye ettik.

"Atina"da uzun müddet kalmak, polisin ve hükümetin takibatına uğramak, İngiliz ve Fransızların Yunanistan üzerine hüküm ve nüfuzlarının bulunmasından ötürü onların eline düşmemize sebep olabilirdi. Bu tehlikeye ilâve olarak basından ve bazı başka kaynaklardan alınan bilgilere göre, Balkanlarda Bulgaristan'ın ve netice olarak da Yunanistan'ın harbe katılmaları beklenmekte olduğundan, seyahatimizin kesilmesi ihtimali dolayısıyla de süratle hareket etmemiz lazım geliyordu. "Pire"ye gelişimizin ertesi günü bir müddet istirahat ve lazım gelen bazı kimseleri ziyaret ettikten sonra kara yoluyla ve trenle "Larisa"ya hareket ettik. Daha evvel Yunan Savaşına katıldığım için "Tesalya" bölgesini iyice biliyordum. "Yenişehir"de "Olimpiye" oteline indik. Geceyi burada geçirdikten sonra yüzelli Drahmi'ye bir araba kiralayarak "Alasonya"ya ve orada geceledikten sonra ertesi sabah "Karaferya" üzerinden "Kozana"ya geldik.

"Alasonya"dan geçerken intibalarımıza göre ülke bizim elimizden çıktığı zamanki gibi bayındır bir halde idi. Şoseler, telgraf hatları, köprüler ve köyler bize pek gamlı ve mahzun görünüyordu. Yollarda ve şehirlerde yatan şehitlerimize fatihalar okuyarak ve acı anılarla zihinlerimiz perişan bir halde "Kozana" kasabasının bir oteline indik. Gece yataklarımıza çekildiğimiz sırada bir adamla bir polis gelerek bizleri uykudan uyandırdı. Polis tahkikatla görevli imiş. Pasaportlarımızı inceledi. Arkadaşımın pasaportuna bakarken (Polis kasdi olsa gerek) bazı tereddütler gösterdi. Onu iyice tatmin edecek gibi açıklama yapmam üzerine gitti. "Kozana- Soroviç" arası epeyce uzak ve özellikle "Soroviç"ten trenin hareketine yetişebilmek için şafaktan evvel yola çıkmamız lazımdı. Böylece sabah karanlığında araba ile seyahata devam ettik. "Soroviç" istasyonuna gelince istasyon kahvelerinden birine girerek biraz kahvaltı etmeğe başladık. Bu sırada "Soroviç" polislerinden birisi gelerek bizi "Polis Dairesi"ne götürdü. Burada derinlemesine sorguya çekildik. Sonradan anlaşıldığına göre, "Kozana" da halimizden şüphelenen bir polis bizleri takibetmiş ve "Soroviç" polisine bildirmişti. Sonunda bir polis gözetiminde "Selanik"e sevkedileceğimizi söylediler.

Sibirya'dan Mançori, Çin, Japonya, Amerika, Cebelitarık ve Yunanistan'ı geçip bu kadar zahmet ve zorluktan sonra "Selanik"e yaklaşacağımız sırada ortaya çıkan bu vaka son derece canımı sıktı. Polisin soruşturması sonunda kimliğimizin belli olması ve bilhassa Cihan Savaşının buhranlı bir döneminde, olayın basına aksetmesi halinde birçok mahzurlar ve tehlikeler yüz göstereceği ve "Atina"da uzun müddet Ata şemiliterlik görevim ve askerlik mesleğiyle ilgim Yunanlılarca bilinmesi sebebiyle, kimliğimizin gerçekliği ile anlaşılması, Yunanlıları da çeşitli tereddüt ve şüphelere uğratacağı ve sonuç olarak da yine İngiliz ve Fransızların eline düşmek tehlikesinin vuku bulacağı muhakkaktı. Bu sebeple son derece üzüntü içinde idim.

O saatlerde "Manastır"dan "Selanik"e gidecek trenin gelmesini beklemek üzere tekrar bir polis refakatinde "Soroviç" istasyonuna gittik. Tren geldi. İkinci mevki vagonuna polisle beraber bindik. Beş dakika sonra "Soroviç" polis memuru yanımıza gelerek "Haydi kalkın. Sizi Makedonya Jandarma Genel Komutanı'nın yanına götüreceğim" dedi ve arkadaşım ile beraber bizleri trenin birinci mevki vagonuna götürdü. Trenin istasyona geldiğinde polisin "Soroviç" in genel asayışı ve vukuatı hakkında bahsettiğim bu Komutana verdiği sözlü bilgi arasında "İki Türk'ün kendi gözetimi altında ve Selanik'e gönderilmek üzere trende bulunduğunu" söylemiş

olduğu anlaşıldı. Komutanın vagonunun önüne gittik. Komutan, vagonun penceresinden bakıyor ve bize soru sormaya hazır bulunuyordu. Vagona yaklaştığımızda Makedonya Jandarma Genel Komutanı olan bu zatın, Atina'da Ataşemiliter bulunduğum sırada tanıdığım ve dostane ilişkilerim olan bir Albay olduğunu, gördüm. Tabii ki O da beni tanıdı. İlk sözü "Nereden geliyorsunuz?" oldu. "Atina"dan dedim. "Atina'da çok kald ınız mı?" sualine "Bir iki gün" diye cevap verdim. Tren hareket etmek üzere olduğundan "Hayır, evvelce Atina'da uzun yıllar bulunmadınız mı? Buyurunuz vagona giriniz" diyerek beni ve arkadaşımı nazik bir tavırla kendi kompartımanına ve yanına kabul etti. Bana gizlice "Albayım sizi neye tutukladılar. Siz eski Ataşemiliter İhsan Bey değil misiniz?" dedi. Bu suallere karşı serüvenimin hakikatini söylemekliğim birtakım sıkıcı hallerin doğmasına sebep olacağını düşünerek; "Evet, sizi uzun müddetten beri tanırım. Eski bir dostuz. Sizin burada bulunmanız hayırlı bir rastlantıdır. Bu beni birtakım müşküllerden kurtaracak. Buna pek memnunum. Polisler meçhulüm olan bir sebepten dolayı bizlerden şüphelendiler. Ben ve arkadaşım Amerika'dan geliyoruz. Bildiğiniz gibi Ataşemiliterlikten ayrıldıktan sonra subaylıktan istifamı vermiş ve hayatımı kazanmak için Amerika'ya gitmiş ve orada sigara fabrikalarında çalışmakta idim. Cihan harbinin çıkması üzerine İstanbul'da bulunan çoluk çocuğumu görmek için şimdi oraya gidiyorum." dedim. Bunun üzerine komutan hemen muhafız polisine "Sen git ben bu efendileri tanıyorum" diyerek polis memurunu başımızdan defetti ve "Albayım. Hiç merak etmeyiniz ben size her türlü kolaylığı ve yardımı sağlarım" diyerek ve arkadaşıma hiç bir şey sormayarak bizi kendi vagonuna aldı. Bu zarif insanın eski dostluğumuza saygısı ile şahsi nezaketinin eseri olarak hakkımda gösterdiği insanî muamelesini ve gösterdiği kolaylığa pek müteşekkir kaldım. Bu güzel rastlantı sayesinde "Soroviç" vakasından da emniyet içinde yakamızı kurtardığımız için yine Allah'a binlerce hamdederek sevindik. Tren Selânik'e geldi. Albay, karşılamak için istasyona gelmiş bulunan "Binbaşı" rütbesindeki polis müdürüne "Ben bu efendileri tanırım. Selanik'te bir kaç gün kaldıktan sonra, İstanbul'a gideceklerdir. Kendilerine her türlü kolaylık ve yardımı gösteriniz" diyerek, bizleri polis müdürüne salık verdi. Sonra Albayın elini sıkarak ve veda ederek bir araba ile doğruca şehre ve bir otele gittik.

Hakikat halinde, Yunanlı Albay benim ve arkadaşımın esaret felaketini ve Sibiryalardan firar ederek seyahat ettiğimizi tabii ki hiç bilemiyordu. Yıllar evvelki kazandığım dostluk kurduğum iyi ilişki imdadıma yetişmişti. Eğer "Soroviç" istasyonunda bu zata tesadüf etmemiş olsaydım, Selânik'e vardığımızda polis heyetinin birtakım sorgularını ve şüphesi ile bir hayli hırpalanmış olacak ve netice itibariyle, ta baştan Selânik'e kadar çekilen bütün zahmetler ve zorluklar belki de yok olup gidecekti.

Selânik'te bir gece kaldıktan sonra, ertesi gün Yunan Hükümet Dairesinde pasaportlarımızı kayıt ve tastik ettirdik. Sonra trene binerek "Drama"ya geldik. Tren "Drama" da bir gece kaldığından, bizler de bir otele gittik. Ertesi sabah tekrar trene binerek hareket ettik. Yolculuk sırasında yolcuları kontrolla vazifeli bir Yunan polisi her yolcunun eşyasını arıyor ve pasaportunu inceliyordu. Sıra bana geldi. Pasaportuma ve ona bağlı fotoğrafıma bakarak "İsminiz nedir?" diye sordu. Pasaportta yazılı ismi tekrar ettim. O, "Hayır siz Rıza Bey'siniz sizi Selanik'e geri göndereceğim" demesi üzerine, hayret etmekle beraber dört aydan beri devam eden zorluklar, sefaletler, heyecanlar ve yorgunluklar ile yıpranmış olan asabım bir kat daha sarsıldı. Tren Bulgar hududu üzerinde "Gümrük ve Kapı" yeri olan Okçular istasyonunda

durdu. Hemen İstasyon Jandarma subayını buldum. Polis memurunun aldandığını ve benim Rıza Bey olmadığımı, pasaportumda olduğu gibi "İsmail Hakkı" olduğumu anlattım. Ve onu ikna ederek serbest bırakılmamı rica ettim. Bir valizden ibaret olan eşyayı tekrar muayene ettikten sonra serbest bıraktı. Geniş bir nefes alarak rahatlardım. Beş on dakika sonra trenimiz hareket ederek Bulgar topraklarına geçti. (23 Eylül 1915) günü akşamı "Dedeağaç" a vasil olduk.^[4]

Bu sırada Bulgarlar seferberlik ilân etmiş olduklarından istasyonlar ve "Dedeağaç" seferber hale gelen bir çok askerle kalabalık ve insan yığını halinde idi. "Dedeağaç" otellerinde yatacak ve barınacak bir yer bulamadığımızdan "Dedeağaç Türk Konsolosu" Beyefendinin evinde geceyi misafir olarak geçirdik. Ertesi günü tekrar trene binerek, o günün akşamı Türk toprakları içindeki "Kuleliburgaz" a geldik. Burada bulunan memur ve polislerimiz tren yolcularını kontrol ve pasaportlarını tetkik ettikleri zaman bunlardan birinin yaşımın kırkiki olduğunu görmesi üzerine "siz nereden geliyorsunuz" diye sordu. "Amerika"dan dedim. Orada "Sefaret-i Seniye" (Osmanlı Büyükelçiliği)ne müracaat ettiniz mi? dedi. Pasaportta mesleğim dava vekili (Avukat) olarak yazılı olduğundan yazıhanemi sordu. "İstanbul'da vazife yaparsam da bir yazıhanem yoktur. Ayak işi görürüm" cevabını verdim.

Görevli memur "siz askerlik yükümlülüğü çağındasınız. Askerliğiniz var. Binaenaleyh sizi Edirne Askerlik Şubesi'ne teslim etmemiz lazımdır" dedi. Ve beni Edirne'ye sevk etmek için luzumlu hazırlıkları yapmaya başladı. Bu sırada ona gizlice "Hakiki kimliğimi ve serüvenimi" kısaca anlatmam üzerine, beni hem sevinçle kutladı, hem serbest bıraktı. "Selanik"ten "Kuleliburgaz"a aynı vagonda ve kompartımanda bizimle beraber yolculuk eden Rum ve Bulgar diğer yolcular da, böylece kim olduğumuzu anlamaları üzerine hepsi "firar muvaffakiyetimizi taktir ve tebrik ile birtakım iltifat sözleriyle bizleri onurlandırdılar.

"Kuleliburgaz"da treni değiştirerek İstanbul'a doğru hareket ettik. Bir gece sonra da 25 Eylül 1915 sabahı trenimiz "Sirkeci Garı"na vasil oldu.

Bir anda dörtbuçuk ayı Moskofun tahakkümü altında ve esirlikte ve dörtbuçuk ayı da esirlikten kurtulmak için yaptığımız seyahatte devam eden her türlü zahmet, meşaketten sonra vatanımıza kavuşmak için azim ve emelimizin gerçekleşmesinden doğan duygular ve heyecanlar içinde idik.

Firarımız, ilk noktası olan "Çıla"şehrinden itibaren İstanbul'a kadar devam eden dörtbuçuk aylık yolculukta kaydettiğimiz mesafe şöyle idi:

(810) kilometresi yaya ve kısmen araba ve (10996) kilometresi trenle olmak üzere karadan (11806) kilometre ve (10607) deniz mili olarak topluca (22871) kilometre tutmuştu.

Bu kadar büyük mesafenin zor, acı ve kötü şartlar içinde ve düşman devletlerinin idare ve nüfuzları altındaki bölgelerden her türlü zahmet ve yokluklar içinde katedilmesi, vücudumuzun ve dimağımızın tahammülünü sonuna erdirmişti.

"Sirkeci Garı"nda trenden çıktıktan sonra arkadaşşımdan ayrılarak dokuz aydan beri hayat ve mematlarından habersiz olduğumuz ailelerimizin yanına gittik. "Sirkeci"de bir araba buldum. Bununla "Köprü"yü geçtim. Şehirde elektrikli tramvayların işlediğini biliyordum. "Beşiktaş" istikametinde giden bu nevi tramvayı görür görmez, arabayı terk ederek tramvaya atladım. Yarım saat sonra "Bebek"e ve oradan da, bulunan kayıklardan birisine binerek "Rumeli Hisarı"na ailemin oturduğu yalıya geldim.

Kayığın sahibi "Rumeli Hisar"lı idi. Kendisinden ailemin sıhhati hakkında bilgi aldım. Adamın sözlerini büyük bir heyecanla dinliyordum. Adamcağız, geçirdiğim macerayı bilmediğinden, sözlerini dinlerken yüzümde olan heyecanlı şekle dikkatle ve hayretle bakıyordu.

Esirliğim ve bunu takiben kara günlerde, üzüntüler ve acılarla perişan olmuş bulunan ailemle kavuştuğumuz zaman hasıl olan tablo çok dokunaklı oldu.

İstanbul'a gelişimin ertesi günü, o zamanın Baş Kumandan Vekilini (Enver Paşa) makamında görmeğe gittik. Fedakârlılığımıza ve firara muvaffak olmamıza ve maruz kaldığımız tehlike ve çektiğimiz zahmet ve meşakketlere karşı gösterdiğimiz mukavemetimiz hakkında metheden sözlerle bizleri tebrik ettikten sonra "Bir hafta kadar istirahat etlikten sonra yeni bir kumandanlık vazifesine tayin edileceğimiz" beyan buyruldu. Kendisine, bu defa "Kumandanlık" ile değil, sade bir er olarak bile vatan görevimizi yapmaya amade olduğum" cevabını verdim.

Bir hafta sonra idi ki, "Esir olmanın ilk ayında emekliye sevk edilmiş olduğumu" bununla beraber bir mülkî (sivil) vazife ile görevlendirileceğim" haberi bir vasıta ile tebliğ edildi. Bu anda aylardan beri beslediğim ümitlerim ve emellerim alt üst oldu. "Vatan ve vazife uğrunda seve seve katlandığım bunca fedakârlılığın mükâfatı bu mu olacaktı?" düşünceleriyle varlığım baştan sona kadar zehirlenmişti. Bir taraftan emekli olduğum haberi verilirken, diğer taraftan da bana "Düşman karşısında gösterdiğim olağanüstü cesaret ve kahramanca hizmetime" mükâfat olarak "Altın Liyakat Madalyası" veriliyordu. Ne garip muamele !!!

On iki gün fasılasız devam eden "Sarıkamış Harekâtının en ufak ayrıntısına pervasızca müdahale ve sertçe karışmayı uygun görerek, bütün safhalarını o zamanın Baş Kumandan Vekili bizzat idare etmişti. Öyle bir idare ki Kolordu'mun bütün emir ve komutasını inhilale uğratmış ve hangi derecede olursa olsun komuta kademelerinin kıymetini, emir erliği hizmeti düzeyine indirerek böylece kullanmış ve büyük bir meydan muharebesini, bir çete çarpışmasına döndürmüştü. Harekâtın başında olduğu gibi son günlerinde de ortaya çıkan elverişsiz durum ve şekillerin tashih ve tamiri ve zararın azaltılması için kendisine sunulan fikir ve düşünceleri dinlememekte büyük bir inat gösteren ve bütün iş hareketlerinde kendisini tamamen sorumsuz Baş Kumandan, başlayıp da doğru ve açık neticeye ulaştırmaya mecbur olduğu "Sarıkamış Harekâtı"nın en vahim son safhasında kumandayı hemen arkadaşlarından birisine devrederek ve gecenin karanlığından yararlanarak ve nefisini kurtarmak için kılıçtan arta kalan (savaşta ölmeyen) askerlerini de feda ederek muharebe meydanından savuşmuş idi.

Binaenaleyh, esaret felâketimin sebep ve amillerini tamamen ve yakından bilen ve esirlikten ansızın dönmüş olmamdan hiç de memnun kalmayan O Baş Kumandan, kamuoyuna karşı yaptıklarının günahını örtmek maksadıyla olsa gerek ve hiç bir kanunî sebep göstermeksizin beni emekliye sevk etmişti.

Zulüm ve tam istibdadın hakim olduğu böyle bir zamanda, bir ast olarak sükût ile mukabele etmeyi ve hakkın doğmasını bekleyerek sabretmeyi selamet yolu olarak buldum.

İstanbul'a geldikten bir müddet sonra Ordumuzun Kars ve Batum havalisini ele geçirmiş olduğu sıralarda "Batum"a bir gezi yapmıştım. Bu münasebetle "Ebediyen kalbimde hürmetlerle, tazimlerle, takdislerle kahramanlığına fedakârlığına ve sadakatına hayran

olduğum "Erzurum Ordusuna ve Onun değerli mensuplarına tekrar kavuştum. Bindiğim vapurun "Batum" a varışında ve karaya ilk adım attiğım zaman, beni tanıyan ve vaktiyle kumandam altında savaşmış bulunan sadık ve vefalı silah arkadaşlarımdan bir "Er" ile bir "Teğmen"e rastladım. Yanıma yaklaştılar. Üzüntü ve içten gelen sevgilerle elimi öpmeğe başladılar. Bu tesadüf teknil askerlik hayatı hatıralarımı uyandırmış ve beni son derece duygulandırmıştı. Ama "Türk Yurdu" olan o kutsal "Kafkas toprağı"na hiç olmazsa vatanın sıradan bir insanı olarak ayak bastiğımdan pek mesut idim.

İşte bu "Batum Seyahati" ile devr-i âlem (dünya etrafında tur) seyahatini de böylece tamamlamış oldum.

Rumeli Hisarı: 19 Ağustos 1918 (1334)

[{1}](#) Bir kopik Ruble'nin yüzde biridir.

[{2}](#) Bugünkü (Leningrad) şehridir (B.G.)

[{3}](#) Gospodin" Ruscada (bay, bey) karşılığıdır.

[{4}](#) O tarihte Dedeağaç Bulgar hudutları içerisinde idi (B.G.)